

83.3(2=411.2)/-3

Т-610

Т О Р Ъ Л ЛИТЕРАТУРА

6-ЧЫ КЛАССКА КЕРЕКТУ
ХРЕСТОМАТИЯ

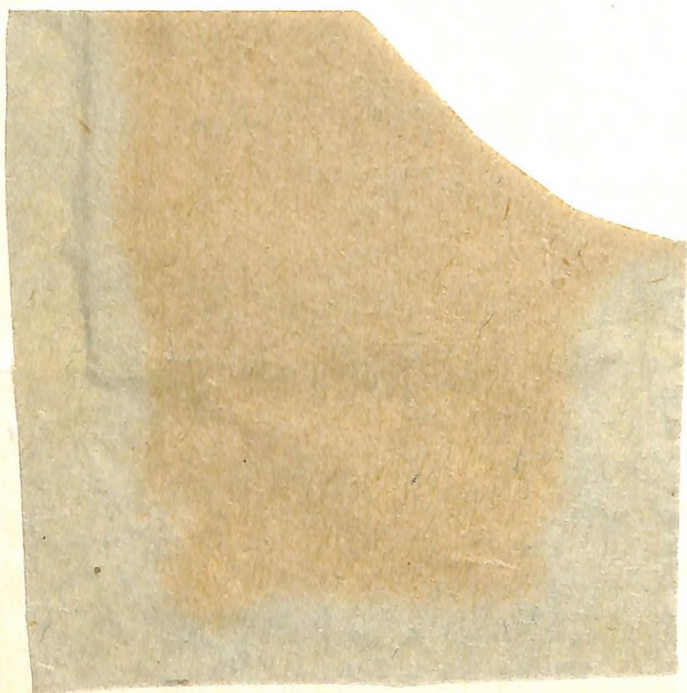

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛНАЦИЗДАТ
1952

63907 Xp

Горно-Алтайская Областная
• ~~1552~~ БИБЛИОТЕКА •

8
P-60.

Т Ö Р Ö Л ЛИТЕРАТУРА

ОРТО ШКОЛДЫҢ 6-ЧЫ КЛАССЫНА
КЕРЕКТҮ ХРЕСТОМАТИЯ

Горно-Алтайский облОНО жөптөгөн

45752
Хр
1956
Мин 639/07
Горно-Алтайская Областная
✓ БИБЛИОТЕКА

Горно-Алтайский областнын
национальный издательствозы

Горно-Алтайск * 1952

83.3 (2=411.2)/3 я 72
Т 610

Хрестоматияны филологический наукалардын
кандидады С. С. Суразаков ло Н. Н. Суразакова
тургускандар.

СОВЕТСКИЙ СОЮЗТЫҢ ГИМНИ

Жайым республиктер бузулбас союзын
Улу Русь үргүлжиге бек эткен.
Албатылар табыла ийделү тӱзӱлгӱн,
Бирлик Совет Союз эзендик болзын!

Албатылар наҗылу ижемчи куйагы,
Бистин жайым Тӱрӱлис макталзын!
Советтин маанызы, албатынын маанызы
Женӱден женӱге баштазын!

Кукӱрт ӱткӱре биске жайым кӱн чагылды,
Улу Ленин биске јолды јарытты.
Албатыга Сталин чындыкту ӱскӱрип,
Бисти ишке, женӱлерге баштады.

Албатылар ырызы ижемчи куйагы,
Бистин жайым Тӱрӱлис макталзын!
Советтин маанызы, албатынын маанызы
Женӱден женӱге баштазын!

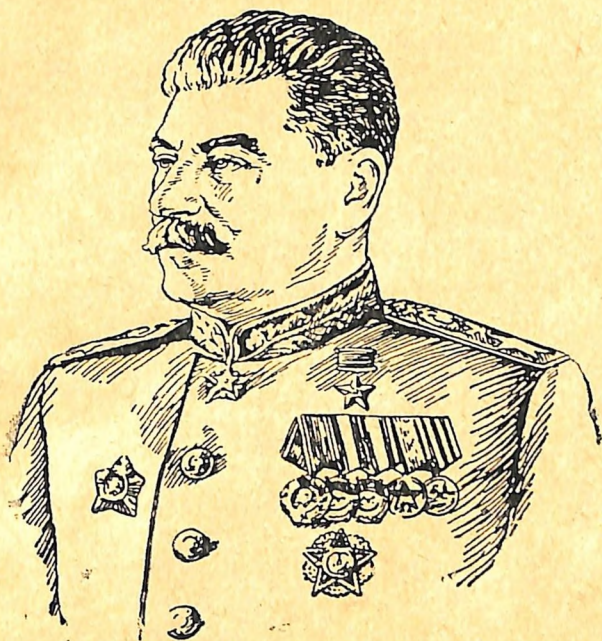
Бистин черӱни тартышта ӱскӱргенис,
Јескимдӱ ӱштӱлерди јалмаарыс!
Үйелер јӱрӱмин тартышта бӱдӱрип,
Бис Тӱрӱлисти макка апарарыс!

Албатылар магы ижемчи куйагы,
Бистин жайым Тӱрӱлис макталзын!
Советтин маанызы, албатынын маанызы
Женӱден женӱге баштазын!

Ленин—ишмекчи-крестьяннын
сүүнчизи,
Ленин—кыйнаткан кулдардын
ырызы,
Ленин—революция жөнөргүнүн
маанызы,
Ленин—жайзан-байлардын
өлүмү,
Ленин—жөктүлөрдүн жалтанбас
коручылы,
Ленин—сыранай жарык
большевик,
Ленин—ойгор, Ленин—улу
жалакай,
Ленин—бис жөндеп чыгардын
жылдызы!

П. В. Кучиак

Јердинг үстин изиткен
Күн чогынын изүзи.
Јоктулар жүрегин жылыткан
Төрөл Сталиннинг ийдези.
Карануй түнди жарыткан
Ай жаркыны ол эди.
Кайралду жыргалды төзөгөн
Улу Сталиннинг ийдези.
Азып жүрген бистерди
Чике јолло баштадың,
Ачап бүткен байларды
Тазылыла јок эттин.

Карангуйда жүрген бистерди

X
Өчпөс отло жарыттың,

Кан сорочы өштүни

Ўргүлжиге жок эттин.

Коолодо бистер кожондойлы,

Кургак агаштаг бұр өссин.

Күчсинбей бистер иштейли,

Ойгор Сталин мактазын!

Албатынын кожоньы

АЛБАТЫ ЧҮМДЕГЕН ПОЭЗИЯ

СЫНАРУ

Озогы чакта, эмдиги карыгандар энеден чыккалакта, эмдиги кайындар чаал кемине жеткелекте, эки-жаныс ат минген, эки-жаныс уй сааган, эки-жаныс эчки-кой азыраган эмеген-өбөгөн журтап жаткан. Олордо үч уул ла сок жаныс кыс бар болгон.

Арка-меести көрүп жүрүп, албаты-жонды аралай басып, апшыйак балдарына курсак-жемит таап, азырап туратан. Алган эжи—карыган эмеген, алакандары тор-сойгончо, тере-терс илеп, жүзүн-базын көк көктөп, балдарына база курсак табатап.

Уулдары чыдап келерде, апшыйак олорды андап-куштап жүрөргө үредер болды. Эмеген дезе согононын бажындый сок жаныс кызын эрке тудуп, көк көктөргө, тере илеерге үредетен. Албатыда жүрүмн ырысту болзын деп, Сынару деп адалган адындый ару-чек болзын деп, эптү колду, эпчил сүмелү болзын деп, энези кызын эркелеп, үредип туратан.

Апшыйактын үч уулы адазын өөчип, адазына түнөй адып жаспас анчылар болдылар, айу тудар күчтү болдылар. Аркадаг андаза, ан-куштарды көптөн адып жанадылар, суудан балыктаза, балыкты коштоп экеледилер.

Апшыйак олорго сүүнип, эр-жанына тыштанбаган

бойы тыныжын серидип жүрди. Албаты ортозына жүргенде, энчигип болбой, уулдарыла мактанып, омок санаалу жүретен.

Је карыган апшыйак уулдарынын күчин ас көрди. Карыыр жажы једип, катан сөбгн божоп жүреле, өлүп калды. Карыган эмеген апшыйакка килеп, ал-сагыжы токунабай жүреле, удаган јок база өлди. Үч карындаш, очы сыйыны Сынару—төртү өскүс артып калдылар.

Азыраган адазын, эмискен энезин төртү јууп сала-ла, өмб-јөмблө иштеп, өбн-бөкөн јок јуртай бердилер. Азыраган малы јыл сайын өзүп турды, тапкан аңдары арбынду болды. Үч карындаштын јаныс сыйыны ончо балдардан ус болды.

Үч карындажынын тапканына бойынын тапканын кожуп турды, үч карындажынын кийимин көктөп. курсагын тойдырып, кир-киртин јунуп жүрди. Үч карындаш ондонып, алкы-јөбжөлү, артык курсакту, аргалу боло бердилер.

Адакы учында албаты ортозында алу-тереле, артык-кийимиле садыжа бердилер. Онойып жүреле, үч карындаш албаты ортодон аргалу-байын талдап, јиит балдар ортодон јаражын талдап, ончозы кижн алдылар. Малынын семизин өлтүрип, аракынын ачузын азып алала, аргалу кайындарын уткуп, албаты-јонды јууп, атту-чуулу той эттилер.

Канча конокко чыгара той-јыргал эттилер, кара туудый эт јидилер, кара көлдий аракы ичтилер. Тарынчак чалчыктар јада чалчыды, таакылу ийттер килеје семирди. Адакы учында албаты таркап турды.

Үч карындаш той-ойынды божодып, үч конокко тыштанып алала, үчү биригип, аңдаар дежип, атана бердилер. Үч јиит келиндер айры колдорында иш јок, кожон-коотло айылдарында отурдылар. Уйды болзо, саап билбес, курсакты болзо, азып билбес, ишти болзо, иштеп билбес, балкаш-кир дежип, јескинижип жүредилер.

Сок јаныс Сынару, нени де болзо, иштеп жүрет: уйларын болзо, саап салар, курсагын болзо, азып берер, кир-киртин јунуп берер, јыртык-тежигин јамап салар, јаны кийимин көктөп салар. Арыдым деп айтпас, чыладым деп комудабас. Үч јенезин јаман айтпай жүрди.

Бир тушта үч карындаш аннын болзо, жакшызын адып, киштин болзо, каразын адып, түлкүнүн болзо, сүрлүзүн адып, айылы-журтына жанып келдилер. Алу тапканына мактанбай, арып-чылаганына комудабай, ат чакызына келип түштилер. Же алган эштери уткуур деп айылдан да чыкпай отурдылар.

Жангыс ла Сынару карындаштарын ат чакызына жетирбей, айылдан чыгып уткуп турат, ат чылбырын алып, буулап турат. Алу-андарын түжүрерге болужып, амтанду ашла азырап, табыш-талын сурап турат.

Үч карындаш аштаган курсагын тойдырып, арыган балтырын серидип алаала, тапкан алуларын торколо сырып, топчыла чүмдеп, тон этсин деп үч келинге бердилер.

Же үч келиннин бирүзи де ийне тудуп, көктөп билбес, эдирек алып, илеп билбес, күйген төгөштөрдий отурдылар.

Үч карындаш эмегендерин көмөлөп айдала, Сынару сыйынына бердилер. Сынару билбезим деп айтпай, болбозым деп мойнобой, алу-терени алаала, торко тондорды көктөй берди.

Үч карындаш Сынаруны мактап, эмегендерине адылып турат.

Сынарунын ондый ус болгонына үч жегези күйүнип тургылайт. Үч карындаш андап барганда, Сынаруны согуп, жаман көргилейт.

Сынару-көркий ыйлап-сыктап, акаларына айтпай жүрөр болды. Ыйладым деп айтпас болды, соктырдым деп комудабас болды.

Онойып Сынару көркийдин ачулу жүрүмү башталды. Бир тушта Сынарунын үч аказы андап-куштап атана берерде, үч жегези Сынаруны өлтүрөр деп сүмелештилер. Олордын чугулы сүрекей кату болгон. Сынарунын бажын кезип, бууш эмезе отко өртөп өлтүрөрүн ассынып, оны сүрекей кыйнап өлтүрөр деп жөптөштилер. Айылдын төринде төрт кайын өзүп турган. Үч келин Сынаруны соккондо, Сынару ол төрт кайыннын төзине барып, ыйлап отуратан. Сынарунын эки көзинин жажын ол төрт кайыннан өскө бир де неме көрбөгөн.

Же кызыл эңир кирип келерде, үч байдын тенек

кыстары—үч келин Сынаруны төрт кайыгынын будагына төрт шанкызынан өрө тартып, буды жерге тийбегедий эди, илип салдылар. Бажы-жүзине түкүргилеп, жамандыра айткылап, айылдарына жүрө бердилер.

Көркий Сынарунын эки көзинен жаш төгүлүп, куйка-бажы ачу-коронду сыстап, чечилер аргазы жок, айрып алар нөкөри жок, түни-түжиле үч конокко ыйлап-сыктап турды.

Же онын ырызына, карындаштары түндө жандылар. Айыл эжигине жеткенче, ат чакызына түшкөнчө, айылдан кижичыкпады, оморды кем де уткубады. Үч карындаш алаң кайкап, мендей-шиндей кошторын түжүрип, артынчагын айылдарына кийдирдилер.

Үч келин үчилези айылда отурдылар. Не болгонун сестирбеске, аа-коо бултаартып отурдылар. Жаңыс сыйыны Сынару айыл ичинде жок болды.

Үч карындаштын жааны отуруп жадала, келиндерден сурады:

— Андап-куштап жүрөле, айылыбыска жанганыбыста, бисти уткуп чыгатап, биске болужын жетиретен, курсагыбысты жакшы тойдыратап жаңыс сыйыныбыс кайдаар барган, не көрүнбейт?

Онын үйи, жаан келин, каруузына айтты:

— Кайдан көрөтөн оны! Байала бого ыйлап-сыктап, мени эрге-кижиге бербей турыгар деп комудап жүргөн эди. Кижичыкпады барган ба, айла Эрликке барган ба—оны кем билер?

Үч карындаш чала алаң угуп, кайкажып отурдылар. Омон жаан карындажы тышкары чыгып, айылдын эжигине отурала, кожондоды:

Кара торко тонымды
Кем кийетен, Сынару?
Кара жорго адымды
Кем минетен, Сынару?

Кызыл торко тонымды
Кем кийетен, Сынару?
Кызыл жорго адымды
Кем минетен, Сынару?

Ага-карындажын таптайла,
Айылдан ырап не бардын?

Айдышкан эжин бар болзо,
Акаларыгнан не жажырдын?

Кижиге барба деп айтпадым,
Кижин барда, баргайзын!
Журтка барба деп айтпадым,
Жажын барда, баргайзын!

Ого неге чугулдандын,
Ой Сынару, Сынару?
Биске неге тарындын,
Ой Сынару, Сынару?

Сынару, агазынын кожонгын угала, айылдын тө-
ринде кожондойт:

Төрдө турган төрт кайынды
Көрүп ле ийзең, акайым.
Төбөмдөги төрт шанкыдан
Буулап койды, акайым!

Журтка барар дебедим,
Женелеримнинг төгүни.
Кижиге барар дебедим,
Женелеримнинг кыйыны.

Ой акайым, акайым!
Ойын жоктон айдадым.
Өчүп-өлүп барадырым,
Айрып алзаң, акайым!

Жаан карындажы, Сынарунын ый өткүрө кожонгын
угала,—Тьфу! Бу Сынарунын үни кулагыма өдүп кал-
тыр!—деп, айдала, келтей кулагын кезе согуп таш-
тайла, айылына кире берди.

Оноң ортон карындажы чыгала, кожондоды:

Жаш кайыннын жажыл бүри
Жас келгенде жажарар.
Жаш үүрелер жүрзе, бир
Жанып келер жаңы бар.

Санаан жеткен эжиннен
Сени айрыбадым, Сынару.
Журтка барар күүнигнен
Жандыра айтпадым, Сынару!

Ненин учун өөркөдін,
Ой Сынару, Сынару?
Неге биске тарындын,
Ой Сынару, Сынару?

Айылдын төриндеги Сынару, эки көстин жажына
жунунып, жажык үниле кожондойт:

Төрдө турган төрт кайынды
Көрүп ийзен, акайым.
Төбөмдөгү төрт шанкыдан
Буулап койды, акайым.

Көстин суузын мен төгүп,
Слерди жаман айтпагам.
Канча кыйын, шыра көрүп,
Слерден тудуш жажыргам.

Журт бедиреди дебегер,
Женелеримнин төгүни.
Кижү бедиреди дебегер,
Эмегенигердин мекези.

Өлгөлөктө айрып ал,
Ой акайым, акайым!
Өчкөлөктө, чечип ал,
Ой акайым, акайым!

Ортон карындажы, Сынарунын ый өткүрө кожон-
нын угала,— Тьфу! Бу Сынарунын үни кулагыма
өдүп калтыр!—деп айдала, келтей кулагын кезе согуп
таштайла, айылына кире берди.

Учында очы карындажы тышкары чыгала, бир
канча санааркап туруп, онон кожондоды:

Тату эмчек бу болзо,
Тартып бирге эмгенис.
Тар карынга бу болзо,
Бирге жадып өскөнис.

Жангыс аяктан аш ичерге,
Жанып ла келзен, Сынару!
Журтка барар күүнүн сеге
Жажыт болбос, Сынару!

Јаш ла бойын јүреле,
Биске неге өөркөдин?
Јуртка барар күүнинди
Биске айтпай не јүрдин?

Ой Сынару, Сынару!
Кайда бардын, Сынару?
Ой Сынару, Сынару,
Јанып келзен, Сынару!

Бойы дезе ыйлай берди.

Сынару оны угуп, калганчы бар кучин јууп ала-
ла, каруузына кожондойт:

Төрдө лө турган төрт кайынды
Көрүп ийзен, акайым.
Төбөмдөги төрт шапкыдан
Буулап койды, акайым.

Кижиге күүним једеле,
Килинчекке кирбедим.
Кижиге барар мен дейле,
Каткы-уйатка түшпедим.

Төрт кайыннын төзине
Јыргайын деп келбедим.
Төстү јуртту јенелериме
Јаман көрдүрип, кыйнаттым.

Төбөмдөги төрт шапкым,
Ачузын онын кайдайын.
Кожо чыккан карындажым,
Айрып алзан, акайым!

Кичү карындажы Сынарунын кожонын тындап
турала, алаң кайкап, чат ла ондобой салала,— Тьфу!
Бу Сынарунын үни кулагыма өдүп калган эмеш пе?
—деп айдала, келтей кулагын кезе согуп ийеле, база
ла тындай берди.

Айдарда, Сынару база кожондой берди:

Астыккан бөрү, үн укса,
Ўүрин бедиреп мантайтан.
Алды-кийинин јыткарып,
Ўүрин бедиреп табатан.

Эрмек-сөзүм билип болбой,
Эки акым жүрө берди.
Эмди сен де ондоп болбой,
Эжиктен төрди эбирбединг.

Төрдөг көрзөг, акайым,
Төгүн эмес, акайым!
Мени айры, акайым,
Меке эмес, акайым!

Кичү карындаш чат ла чыдажып болбой сала-
ла, айылды эбиреде жүгүрүп барза, чындап та
айылдын төринде төрт кайыгнын будактарына Сына-
руны төрт шапкызынан кере тартып, буулап салган
эмтир. Жаба жүгүрүп келеле, жалмажындагы кынынан
бычагын ушта тартып, Сынарунын төрт шапкызын
кезе согуп ийерде, Сынару жерге келип түшти.

Сынару жүк ле ондонып келерде, кичү карындажы
оны колынан ала койуп, айылдын ичине жединип кир-
ди. Үч карындаш үчилези Сынаруны шылап тура
берди. Же Сынару акту сөзүн айдып та турза, темей
болды: үч келин—онын үч женеги—Сынаруга сөс айт-
тырбай турды...

Айылдын ичинде тал-табыш сүрекей болды, мыл-
тык та атсан, угулбагадый.

Үч келиннин табыжы, үч карындаштын да санаа-
зынан болгой, одус та кижинин бажын чайкалткадый
болды.

Онон үч карындаш, Сынаруны ок көмөлөп, ады-
лып, согуп, айылдын иргези жаар таштап ийдилер.
Көркий Сынару ыйлап-ыйлап, ого ло жада уйуктап
калды.

Эртенгизинде үч карындаш тату-тамзык курсагын
ичкилеп алып, андап жүрө бердилер.

Үч келин Сынаруны согуп, тееп, камык ижин иш-
теди те турза, оны ассынып, азийгы жөбүн ундубай
турдылар. Канайып та болзо, Сынаруны өлтүрөп де-
жи, арга-сүмезин бедиренип турдылар. Эжиктин үй-
динен терени тогус аршин оро каскылады, тогус
чардын терезин экелип, айылдын кыйынтызынын жа-
нына кара казанга жибидип салдылар. Эмди Сынару-
ны тогус аршин оронун түбине салала, тогус чар-
дын чий терезиле тумчалап салар деп шүүштилер.

Үч карындаш жанарынан үч конок озо Сынаруны канча ла керек макалары канганча согуп токпоктойло, тогус аршин оронун түбине таштайла, тогус чардын терезиле базырып, үстинен тобыракла көмүп салдылар. Бойлоры үч башка айылдарына жангылай берди.

Үч коноктын бажында, үч карындаш андап тапканын артынан, айылдарына жанып келдилер. Ат чакызына жеткилеп, аттарынан түжеле, артынчактарын түжүрүп турза, айылдан кижиге чыкпас болды. „Өлүп калган улус па, өзүп турган улус па?“—деп, алаң кайкажып, араайынан эрмектежиң турдылар.

Онон үчү айылдарына киргилеп барза, эмегендери ончозы уйуктагылап жаттылар.

Үч конокко чыгара айылдын ичинде от күйбеген, үч конокко уйлар саалбаган, үч күнгө чыгара бозулар азыралбаган, чапчактагы чегендери өткүрө ачып, көөрчөктөлип көөртигеле, чапчактарын жара тееп койгон эмтир. Үч карындаш эмегендерин арай-керей ойгозып алып:

— Слер училигегер неге мынайып уйуктап жадыгар? Слер өлгөн улус па, тирүү улус па? Уй-сайды не саабас, бозу-торбокты не көрбөс? Бу Сынару база кайдаар барган—деп, сурагылап турдылар.

Эмегендери арай-керей тургылап алала, эстей-бустай, билбеечи улус болуп айттылар:

— Сынаруны бистен не сурайдыгар? Слер атанып ла барарыгарда, биске амыр-энчү бербеди. „Кижиге ле барадым“—деп, сыктап жүрген. Канча конокко чыгара ыйлап-сыктап, биске түште болзо, амыр бербей, түнде болзо, уйку бербей, базып жүреле, кайдаар балузы бада берген болбогой. Ай-кулагыбыс амыраганынан бери үч конды. Мал-уйды, бозу-торбокты да көрөр кижиге жок дежиң отурдылар.

Үч карындаш, эмегендерине адылып, арай-керей от одургылап, курсактарын асқылап, ажанып алдылар. Же кандый да болзо, кожо чыккан сыйыны үч карындаштын сагыжынан чыкпай турды.

Жаан карындажы тыштанып жадала, сыранай энчикпей, тышкары чыгып, ары-бери базып жүреле, кожоңдоды:

Жажыл торко ълѡннѡн
Јараш чечек јайылды.
Јанына јууктай келеле,
Ўзуп болбой ачындым.

Айылдан јоктоп мен сени
Таппай калдым, Сынару,
Ал јурегим торт мени
Энчиктирбейт, Сынару.

Јаштан ала Сынарула
Јажына кожо ъскѡним.
Јуртка барар јолына
Јаман сагыш билбедим.

Кажы бардын, Сынару?
Кайран сыйным, Сынару!
Айдып берзенг, Сынару,
Айылынга јанзан, Сынару!

Кайда да алыс јерден Сынарунын кожондогоны
угулат.

Эжик ѡргѡдѡ јаш карым,
Кѡрѡ койзон, акайым!
Тогус чардын терезин
Ача койзон, акайым!

Ўч јенемнин кыйыны,
Билип алзан, акайым!
Ўргѡлјиге јарыктан
Айрыыр болды, акайым!

Оны билбес акайым,
Не ле болдын, акайым?
Ой, акайым, акайым,
Айрып алзан, акайым!

Сынарунын јайнулу кожонын јаан карындажы
угуп, ондоп албай салала, калганчы кулагын кезе со-
гуп ийеле, ойто айылы јаар кире берди.

Ортон карындажы Сынару јылынганына јадып эн-
чикпей, тышкары чыгып, база кожондоды:

Кѡлдин суузын ичкенче,
Кара-суудан не аспас?

Көстүн суузын төккөнчө,
Карындаштарга не айтпас?

Элде-жондо эжине
Барар күүнүн тутпадым.
Эрмек-сөзүн келишкенде,
Бистен незин жажырадын?

Барган јерин бар болзо,
Бардым мен деп, айткайын.
Тапкан эжнн бар болзо,
Алыштым деп айткайын.

Карындажынын үнүн угуп, Сынару тогус аршин
оронун түбинен каруузын берип, кожондойт:

Ўүр бедиреп барбадым,
Ўч јенемнин кыйыны.
Јурт бедиреп барбадым,
„Јараш“ јенелер шыразы.

Эжнн өргөдө јаш карым,
Көрө койзон, акайым.
Тогус чардын терезин
Ача койзон, акайым.

Мени укпай кайттыгар?
Меге килебес кайттыгар?
Айрып алзан, акайым,
Јайнап сени сурайдым!

Ортон карындажы ос-пос угала, сөстөрүн ондо-
бой, база калганчы кулагын кезе соголо, айылына ой-
то кире берди.

Зарт учында очы карындажы, айылынан чыгып ке-
лесе, ачу-коронго бастырып, кожондой берди:

Ада-энем өлөрдө,
Айткан кару сөзи бар:
„Аштап, түрөп јүрзе де,
Акту бойыгар ташташпагар!“

Бузулбас сөсти ундырга
Буур менде јок беди?
Эртибес сөсти ундырга
Эзедү менде јок беди?

Жаныс сыйыным Сынару,
Журтка барарын жажырды.
Жаныс бойы кунугып,
Жажынып менен ырады.

Эштү болзон, Сынару,
Эжим бар деп айдып бер.
Журтту болзон, Сынару,
Журтым бу деп айдып бер.

Тогус аршин оронун түбинде тумаланып жада,
Сынару көстүн жакын көп төгүп, калганчы күчүн
жуунып, каруузына кожондооды:

Эки карындажым чыгарда,
Эки такып жайнагам.
Экилези жайнума
Каруу бербей, жандылар.

Акту сөзимди айдарга
Ал-күчим чыга берди.
Арт учында, акайым,
Айрып алзан, акайым!

Эжик өргөдө жаш карым,
Көрө койзон, акайым.
Тогус чардын терезин
Ача койзон, акайым.

Жаш карымнын түбинен
Чыгарып алзан, акайым.
Айдар сөзим ол тушта,
Жажыт жоктон айткайым.

Очы карындажы, оны угала, айдат:

— А чаалда! менин кулагымнын кубулгазы эмеш пе? Сынарунын кожонг кайдан угулат?—деп, бойы дезе экинчи кулагын кезе согуп таштайла,—Акыр „оро“ деп айтканы нези, „эжик өргөдө“ дегени нези? Ол Сынарунын эжигин барып касса, кайдар?—деп шымыранала, барып Сынарунын айылынын эжигинде тобыракты будыла тееп ийерде, чардын куйругу көрүнип келди. Ол куйруктан тартып ийерде, тобырагы туура эжиле берди, тогус кат терени ача-ача тартып ийерде, Сынару оного көрүнип келди. Тогус аршин

оронунг түбиненг Сынаруны чыгара тартып алала, айылынын ичине экелип салала, Сынарунын табылганын карындаштарына барып айтты.

Ончозы Сынарунын айылына жүгүришип келдилер.

Үч жегенин табыгына, үч оостун түкүрижине кижжи чыдап болбос...

Сынаруга үн де чыгарарга бергилебеди. Үч карындаш бир де аайына чыгып болбой, эмегендеринин сөзине бүделе, база ла Сынаруны согуп, арбап, айылдын иргези жаар таштап ийдилер. Бойлоры десе айылдарына жанып, амыр уйкузын уйуктай бердилер.

Көркий Сынару ачу-коронго түжүп, көстөринин жажыла јунунып јадала, танары јуук уйуктай берди.

Је канайдар? Јиген јаак кугарар, јидирген јаак кызарар. Качан бир тушта бу кеп сөстин чыны Сынарунын жүрүмине јарадулу болор бо?

Тан адарда, үч карындаш уйкудан тургалакта, үч келин Сынаруны сого-чаба, уйкудан тургуза тартып алып, уй-мал башкарарга сүрүп ийдилер. Сынару көркий „јо“ деп айтпай, „јок“ деп мойнобой, ижин иштешип жүре берди.

Үч сарам эмеген үч эрипе јапсыжып, кол-будына оролышкан, коп-сайгагын јетирген жүгүришкилеп жүредилер. Үч карындаш уйкудан туруп, курсак-тамагын ичип алала, андаар дешип атана бердилер.

Үч эмеген эрлерин атандырып ијеле, база ла Сынаруны базар, өлтүрер сүмезин бедирей бердилер. Малта-бычакла өлтүрзе, улус көргөднй, отко салып өртөзө, јыт болгодый.

Чат ла аргазын таппаганда, мынайда сүмелештилер: Сынаруны карындаштарынын бойлорына өлтүртер. Оны эмди сыранай кулагынан укпас үскер эдиң салар. Сынарудан карындаштары эрмек сураза, ол эрик јок унчукпас. Оноң оны карындаштары өлтүрип салар—деп, сүме бүтти. Үч карындаш јанар алдында, үч эмеген корголјыннан кайылтала, Сынарунын эки кулагынын үйдине толтыра туй уруп салдылар. Сынарунын кулактары укпас болды. Сынару, аргазы чыгып, тудуш ла ыйлап отурап болды.

Үч карындаш јангылап келди. Аткан аңдарын түжүрип, аттарын соодып салала, айылдарына кирди-

лер. Ұч эмегендери эмди биригип алып, коп-шоодын
јетирип турдылар.

Ұч карындаш Сынарунын айылына барып, онон
эрмек сураза, унчукпас, ыйлап-сыктап отулар. Ұч
карындаш кайкады, учында чугулы да туда берди.
Онон Ұчу отурала, јоптөштилер: јуртыбыска шоот
болгончо, торт оны јок эдер дештилер.

Сынаруны өлтүрерин очы карындажына јакарды-
лар. Очы карындажы Сынаруны јединип алып, агаши
ортозына апарды. Ол апарып јада, сананды: „је, мыны
өлтүрип ийзем меге ненин тузасы түжер, мыны тирү-
ге ле кайдаар-кайдаар таштаар туры“. Онон, бир
агаш кайырчак эделе, Сынаруны онын ичине салала,
туй кадап, чар терезине ороп, туй буулайла агын
сууга таштап ийди.

Очы карындажы акаларына келеле, Сынаруны өл-
түрип салдым деди.

Көркий Сынару түни-түжин эзебей, түрген суунын
чакпынына ары-бери, такпай чылап, чарчалып агып
барадат. Онойдо күндер ээчий күндер өтти, түндер
ээчий түндер өтти.

Ол өйдө, учурал болуп, јети јиит уул түрген суу-
нын јарадында балык шүүп јүрдилер. Јети уулдын
бирүзи сууны төмөн агып келеткен тастайта үрүп
салган чардын терезин көрөлө, нөкөрлөрине кый-
гырды:

— Чар агып келет! Чар агып келет! Тудыгар, ту-
дыгар! Балык шүүп турган уулдардын бирүзи жүзүп
барала, чардын терезин тудуп алып, куйругынан тиш-
тенип алала, ойто јарат јаар жүзүп келди. Чардын те-
резин јаратка чыгара тартып алала, көрзө ичинде ка-
ту-кату кырлу неме јүрди. „Бу не атазы болотон“ деп
кайкажып, чардын терезин јара кезип ийерде, онон
бир кайырчак чыкты, кайырчакты оодып ийерде, онон
сүрекеј јараш кыс чыкты. Јети уул көргөн бойынча,
јетилези оны алар күүндү болды. Бирүзи „мен ала-
там“, бирүзи „мен алатам“ деп блаашкылап турала,
керижип, согушкылай берди. Учында бирүзи айтты:

— Акыр, уулдар! Ол кыстын бойынан сурап угал-
дар, Бойы талдап алзын, кемге күүни јеткенин бойы
билзин.

Келип Сынарудан амадаган сурагын сурап турды-

лар. Же Сынару бозокой унчукпай, эки көзүн жапылдадып ла турар. Учы-учында жети уулга јарт болды: кайкамчылу бала кулактарынан артап калган үскер эмтир. Жети уул јетилези улу тынып үшкүреле, алтузы туура база бердилер, је јетинчизи, Сынаруны суудан чыгарып алган кичү уул, оны эки колынан келип алала, эки качарынан окшош, айтты:

— Учуралга болуп, мындый јараш бала меге табылган туры. Кудай меге эшти берерде, байла, кулагы үскер эдиң берген туры. Же эки кулагы үскерде болзо, эки качарынын јаражы сүрекей, эки колы база кадык, байла, курсагыбысты табарыбыс. Уул Сынаруны колынан јединип, айылына алып, јамандыра той-јыргал эделе, экү эптү јуртай бердилер.

Сынару оозыла эрмектензе, кулагыла угуп болбос, апшыяагы кулагыла укса да, колыла имдеп болбос,— экү эки бойын јүк арайдаң ондожып, билжиң јүрдилер.

Бир күн Сынару бычакты алала, апшыяагына берип—бажымды кырып бер деди. Јуук айыл јок, онын учун бажын кырып берер үй кижик јок болгон. Обөгөнни Сынарунын бажын кырып отурала, көрзө, онын кулагынын ичинде неме кажайып јүрди. Онон оны шибегейле чыгара тартып аларда, бир тулку коргол-јын эмтир.

Сынарунын кулагы јарый берди, апшыяагынын айтканын јарт уга берди. Келтегей кулагындагы коргол-јынды база чыгарып ийерде, Сынару озогызынан он артык угар боло берди.

Јинт улустар сүрекей сүүндилер. Эки бойы јангыла јакшы эрмектежиң, ойногон, каткырган отура берди, ырыстың учы-куйузы билдирбей турды.

Айлар ээчий айлар өдөт, јылдар ээчий јылдар өдөт. Ырысту јаткан Сынару сүүген эжиле, күн өткөнни сеспей, јыл өткөнни билбей, јуртап јаттылар. Анча-мынча јуртадылар, Сынару бир уулду болды. Онын јаражын бастыра јаткан јурт кайкап турды. Аста болзо, олордын малына мал кожулып, ырызына ырыс кожулып, јуртап јаткылады.

Сынарунын кичү карындажы дезе сүрекей кунугып јүрди. Согононын бажындый сок јаныс сыйынын сууга таштап ийеле, онон ары сыйыныла не болуп бар-

ганын билбей, санааркап жүрди. Та өлгөн, та өскөн— бир де сурузы жок. Кажы бирде Сынаруны бир ле болгон өлтүрүп салзам кайдат деп, карык сананат, кажы бирде, Сынаруга буурзап, ачу-корон ыйлап жүрет.

Кара жангыс сыйынын, сыйрып алган тос чылап, өртөп саларга сүрекей күч.

Сынарунын очы карындажы онойып жүреле, жангыс сыйыным Сынару өлгөн болзо, сөөгин таап жууп саладым, тирүү болзо, журтаган жерин таап, бойын көрөдим деп сананата, айылы-журтын таштап, алган эжин артырып, акаларына да айтпай, агын сууны төмөн басып ийди.

Арал-чырбагал ортозыла, кумак-сайдын үстиле, агын суунын жарадын аяктап, Сынаруны бедиреп жүрди. Түн болгондо, ыйлап жадат, түш болгондо, кунугып жүрет. Кажы бирде бедиреп-бедиреп арыганда, суунын жарадына отуруп алып, карык сананып, ый өткүрө кожондоп отурат:

Түргөн суунын жаказын
Түгезе көрүп бедиредим.
Түбекке түшкөн сыйынымнын
Өлгөн сөөгин тапнадым.

Тас карынга бис экү
Тапчызынбай жатканыс.
Ак жарыкка чыгала,
Тарынышпай жүргенис.

Агын суунын жаказын
Айлана басып бедиредим.
Ага берген сыйынымнын
Акту сөөгин тапнадым.

Эки акамнын сөзине
Эр ле бойым киреле,
Түргөн суунын түбүнө
Сени таштап мен ийгем.

Көркий сыйыным, Сынару,
Көрүшсебис, бойың бил:
Өлтүрзөң де, сен акту,
Өскүрзөң де, тап сенде.

Жаман сагыш кирижиң,
Жангыс сыйыным астыкты.

Оны бедиреп таппазам,
Менинг де өлөрүм артты.

Онойып кожондоп, комудап, көстүг жажыла жуну-
нып алаала, база ла катап тура түжүп, арал ичин ара-
лап, кумак-сайдын үстиле жүгүрүп, бедиреп жүрди.

Анча-мынча бедиреп турала көрзө, сууныг жара-
дында айылдар турды. Оны Сынарунын очы карын-
дажы көрөлө, онон барып сурап укса кайдар деп, са-
нанды. Онон ол айылдарга жедип барала, бир кары-
ган үй кижиден сурады:

— Бир эки жыл мынанг озо бир бала сууга түжүп
ага берген эди, онын өлгөн болзо, сөөгү табылганын,
тирү болзо, жаткан жерин уктыгар эмеш пе?

Карыган эмеген, үни тырлажып, айтты:

— Э—э, ба-ба-бар, бала үч жыл озо сууда агып
келеткенин балыктап жүрген балдар көрүп, тудуп ал-
ган эди. Сүрекей жараш...

— Эмди ол кайда, капшай айдыгар, жаанак!—деп
эңчикпей, Сынарунын очы карындажы кыйгырды.

— Ол эмди мынаар, ол турган айылда жаткан бир
өскүс уулга барган, ондо жадыры—деп, карыган эме-
ген айдарда ла Сынарунын очы карындажы буттарын
да сезинбей, анаар жүгүргенче барды. Эжикти ача тар-
тып ийеле, Сынаруны көргөн бойынча, сагыжын ыч-
кынып, жыгыла берди.

Көркий Сынару карындажын көрөлө, оны өрө
тартып, бирде ыйлап, бирде каткырып турды.

Сынарунын карындажы жүк арайдаг ондонып келе-
ле, Сынаруны кучактай алып, көстүг жажын көп тө-
гүп, эткеп жаманын таштазын деп жалынып, сурап
турды.

Же Сынару карындажына чугулданбады. Оны току-
надарга кичеенип, карын ундубаганын жакшы деп, ай-
дып турды.

Жүк ле эмди акалу-сыйынду эку бастыра не бол-
гоны билижип, эптү-жөптү эрмектежип, каткылу jer-
ге каткырыжып, ачулу jerге ыйлажып отурдылар.

Сынару көркий аштын болзо, амтандузын асты,
аракызынын болзо, ачузын салды. Агаш столын жыл-
дыртып турат, амтанду ажын салып турат...

Сурактар ла жакытталар

1. Сынаруның жегелери кандый биледен болгон? Олор кандый айылу улуе эмтир?
2. Эч жегези ненин учун Сынаруны жаман көргөн? Сынару кандый айылу кыс болгон?
3. Жегелеринин кара санаазы ла казыры недең көрүнөт?
4. Бу чөрчөктө албаты кемнин күүн-санаазын көргүзип жат?
5. „Лиген жаак кугарар, жидирген жаак кызарар“ деген албатынын кеп сөзинин учурын жартап беригер.

САРТАКПАЙ

Агаш-ташту Алтайда, алтын чүмдү жалаңда Сартакпай деп баатыр журтаган. Колон онкоң кежегелү, кош аркадый кабакту болгон. Колы-будынын балтыры кайын агаштын урыдый бырчыт, катузы десе темирдий бүткен.

Айры туйгакту аңдар, ай канатту куштар Сартакпайдын огынаң качаң да жакынып болбойтон, ненин учун десе онын адучы-согоны сүрекей болгон.

Онын арчымагы качаң да куру жүрбеген. Канжаазында десе кара-боро чайлар ба, айла, аңнын семис эди бе туркаары жүретен. Эркелеп азыраган жангыс уулы, Адучы-Мерген, адазынын кара жорго адынын тибиртин жарым күндүк жерден угала, уткуп чыгар болгон. Жараш келди, Оймок, аңнын-куштын эдинен алтаң жүзүн курсак жазап, эки уйдын сүдинен амтанду аракы азып, карыган кайынын күндүлөп жүретен.

Ондый да болзо, атту-чуулу Сартакпай тың каткырбас та, тапкан ырызына сүүнбөс те болды. Оны онойдо корум-ташка кыстаткан, көндүрө жолун таппай, түнге-түшке ыйлажып жаткан Алтайдын сууларынын табыжы кунукчыл эткен. Ол суулар таштан ташка согулып, онту-сыгыттары токтобос болды. Бийик таштан ажып түжеле, кара жерге чөңилип тургылады. Алтайдын сууларынын көстөринин жажын, олордын амыры жок онтуларын Сартакпай тындап та, көрүп те чыдашпады.

Мөңүн Алтайдын кырларынан ала тошту теңиске жетире сууларга жол ачып берерге ол шүүнип алды.

Сартакпай бойынын уулын кычырып алала, мынайда айтты:

— Сен, уулым, күнтүштүккө бар, мен күнчыгышка барайын. Бу суулардын ыйын токтодорго болужалы.

Адучы-Мерген уулы Алтайдын эң ле бийик деген Кабак тайгага барды, оңон Кадын суузына жол берерге эптү жер бедиреди.

Сартакпай баатыр бойы десе күнчыгышта Жылу-Көлгө келди. Оң колынын сабарыла Жылу-Көлдин жаратынан чийе тартарда, Чолушманнын суузы сабардын кийининен сүүнчилү ага берди. Канча оок суучактар бу суунун жолына кожон-комусла келип, сүүнчилү бириктилер.

Же бу суулардын омок кожондорына коштой, Кош-Агаш келтегейиндеги суулардын ый-сыгыттарын Сартакпай база укты. Бу тушта ол сол колын Кош-Агаш келтегейине сунала, ус сабарыла катуу жерлерди, мөңкү таштарды, көбүк кар чийгендий, чийе тартарда, Башкөстин суузы ол чийүлө мендеп, сүүнчилү ага берди. Кош-Агаш келтегейинен аккан суулар каткырыжып сүүне бергилеерде, карыган Сартакпай бойы да чыдажып болбой, каткырып ийди.

— Менин сол до колым иштеерге билетен турбай. Же ондый да болзо, онойдо иштеерге жарабас ок болор, — деп айдала, Сартакпай баатыр Башкөстин суузын Көк-Баштын жанында жылым кайаны жара согуп, Чолушманнын суузыла бириктиреле, оң сабарынын чийүзиле ээчидип, Артыбашка жетирип келди. Мында Сартакпай токтой түшти. Ээк-сагалын сыйманып, мандайынын терин арчып ийди.

— Акыр, менин Адучы-Мерген уулым кайда болоттон? Ол меге не керек удуро келбей жат? Сен, Кара-Тас, менин уулымды, Адучы-Мергенди, барып көрзөн, ол канайда иштеп жат.

Кара-Тас тыг мойнободы. Кадын бажында Кабак тайгага учуп келди. Ондо келеле, көргөжин: Кабак тайгадаң Кадын күннинг бадыжын көстөп, ага бериптир. Оны көргөн Кара-Тас канадына тыштанарга да бербей, суунун кийининен учты. Алып бүткөн Адучы-Мергенге Көксуу-Оозына жаба жедишти. Ол десе Ка-

дыннын суузын тескери, Кунбадыш жаар апарып жаткан эмтир.

— Бу сен канайып турун, Адучы-Мерген!—Кара-Тас тын кыйгырды. —Адаг сени Артыбашта экинчи кун сагып жат.

Бу ла тушта уулы Кадынды ойто чала кунчыгышы жаар тарта бурыды.

Кара-Тас ойто Сартакпайга једерге мендеди, канадыла кожондоп учты. Једини келеле, айтты:

— Атту-чуулу баатыр, слердин уулыгар эмен јастырган эмтир, сууны кунбадышка агызып бараткан эмтир, ойто кунчыгышка бурыды. Уч конуп, мында болор.

— Јакшынак сен, Кара-Тас!—карыган Сартакпай сўўнеле, айтты,—сен менин айбымды уктың. Ол јетирген јакшын учун качан да аштабас, тойу јүретен сўмеге ўредип салайын. Сен чойлошкон бедиреп, јер каспа, курт бедиреп, агаш будагын тоолой кырлаба, кургак агашты кучактай тут, болот чокужыңла согуп, бойың мынайда кыйгырып ий: „Кийүк-кийүк! Караты-Кааннын уулы той әдип јат, кийүк! Сары торко тонын кийип, кара кумдус бөрүгин кийип, тойго келзин деген. Түрген, түрген келзин деп, Караты-Каан јакыган!“ Ол тушта јүзүн-јүүр семис курттар јарып әдип тыштына чыгар, сенин оозыңа бойлоры кирер.

Ол өйдөн бери бүгүңге јетире Кара-Тас Сартакпай өбөгөннин айтканынча курсактан аштабай, азыранып јүри.

Сартакпай баатыр, уулын сагыган айас, сабарын үч күңге кыймыктатпай туткан. Онын сабарынын алдына дезе Алтын-Көл деп көлдин суузы тўўлип калды. Бу өйдө уулы Кадынды јединип әкелди! Адазы Алтын-Көлдөн Бийдин суузын јединип, кунбадышка көндүкти. Уулы, Адучы-Мерген, Кадынды сабарыла әәчидип алып, база оноор ок мендеди. Ол бойынын ийделү адазынан бир де эмен сондобой, тең көндүкти. Удабай Бий ле Кадын келип туштажала, колтыктажып алып, јалбак Обь болуп Тошту теңисти көстөп, Алтайдын јаркынду сууларына јол ачып, көндүгин ийдилер.

Адучы-Мерген адазынын алдына омок то, ырысту да турды.

— Уулым,—Сартакпай уулына эрке көрүп айтты,—Кадынды сен түргөн экелдин, же ондой да болзо, мен барып көрөр күүним бар.

Карыган адазы, Обьтон ойто бурылып, Кадынды өрө басты. Адучы-Мерген адазынын кийининен эки тизези тырлажып басты. Удабай жүрүп, адазы Чамал суузын ажыра басып, Согонду-Тууга жаба жетти. Кенетийин чырайы карара берди. Кара кабагын жемире көрди.

— Ой, уят-сыгыт, Адучы-Мерген уулым! Сен Кадынды бу тужына не керек онойдо мыйрыйткан?

— Адам,—Адучы-Мерген каруузын айтты,—сабарым Согонду-Тууга тыгынбаста, онойдо апарган эдим.

Бу тушта карыган Сартакпай темир жаазын колго тудуп, жаа кирижин тартып, үч кырлу жес согонун божодып ийди.

Мөңкү ташту Согонду-Тууну тал каборто үзе аты. Бир үзүк жер Чамал суузынын он жанына түшти, ого коо жараш карагайлар өзүп, Бешпек деп адалды. Үзүктин жааны дезе жарым күндүк жерге келип, Үнгүрлүнүн оозына түшти—Согонду-Туу деп адалып калды. Онон бери албаты-жон түнге-түшке үн үспей, чике жол жазаган учун карыган Сартакпайды мактап жат.

Адалу уулду онон ары Кадынды өрө жараттап баргылады. Сартакпай өрөкөн көрүп баратса, Кадынын суузы түргөн эмтир. Таштан ташка согылат, бийик жарларын жемирет. Калжу бүткен суу эмтир.

— Э-э, уулым, бир жараттан бир жаратка улуска жүрөргө чаптык болор,—деп, Сартакпай кайкап айтты. Чобы оозынын үсти жанына Сартакпай баатыр ташка отурды, Кадын жаар көрүп сананды.

Шак ла бу тужы, уулым, суунун ортозына келишип жат. Бу тужына жаан күр салбаганча болбос.

Адазынын сөзине жиит Адучы-Мерген каруузын айдар күчи жок, арыганы сүрекей, бут бажына үргүлөп, салкындагы агаштый ары-бери жайканып турды.

— Барып амыра, кару уулым,—Сартакпай уулына жөбин берди.—Же жангыс ла уйуктаба...

— Слер бүгүн эмеш те амырабай, түниле иште-нерге турганыгар ба, ада?—деп, Адучы-Мерген адазынан сурады.

— Улу керек бүдүрүп турганда, уйку келбес учурлу. — Сартакпай уулына каруузын берди.

Сартакпай туудан түшкөн корум таштарды жалан ошкош эдегиле таажып, чокты. Кере түжине ле Сартакпай амырабай иштенген. Бозом до кире берерде, бир де эмеш тыштанбай, онойдо ок иштенген.

Кадыннын суузы аткан октый ойлоп турган. Салкын агаштарды кабортодон бүктөп, жалындырып турды. Тенериде кара булут кайнап чыкты. Олор бойы-бойлорына кайкамчыкту удурат учуп, табарыжып турды. Олордын табарышканынан жаркынду жалкын түн карануйын үзе согуп, жарыдып турды. Оны көргөн Сартакпай, колын өрө көдүрүп, жалкынды тудуп алаала, карагайды кастай тудуп, ол жалкынды ого кыстап койды. Тудуп алган жалкыннын жарыгына, Сартакпай күрди эдиң көндүкти. Ол таштарды бойы-бойлорына жаба тударда, олоры той балкаштый жапшыныжып тургылады. Кадыннын эки жарадынын ортозы он беш ле кулаш бодолду арткан, же күр кенетийин жемириле берген.

Сартакпай, ачынган бойынча, айу чылап, өксөп ийди. Эдегинде таштарын Эжеганның оозынан Чобы оозына жетире күзүрде чачып ийерде, тенеридий күзүрей берди.

Ондый жаап табыштан Адучы-Мерген ойгонды, Оймок келди көзүн база көрүп ийди. Сартакпайдын казырланганын олор экү билеле, канайдар да аргазын тапкылабай, эки түңей боро кастар бололо, Чуйды өрө көстөп, уча бердилер.

Уулы ла келди кас болуп барганын билеле, Сартакпай олордын кийининен жүс пуд кирелү таш таштады.

Ол таш Куурайдын жаап жалагынын үстиги бажында эмди де жадыры деп айдыжат.

Уулы Адучы-Мерген ле келди Оймок ол бойынча кастар болуп арткылап калды.

Жагыскан артып калган карыган Сартакпай кунугып, кара жорго адына минди, алтын чүмдү жалагына келди. Айылынын эжигине келип түжүп, адынын ээрин алды. Жарым кайаны жара тартала, жерге терен кадады. Жалаң болгон кешим-токумун жалбак ташка жөлөй салды, бойы десе алган жүзүн ак чечектерди

төжөнбөлө, јетен жүзүн тыңду чечектерди јастанала,
јадып уйуктап калды.

Бу тужында изу јалкынды колго туткан, кату таш-
ла кұр салган, канча сууларга јол берген улу баатыр
Сартакпай керегинде чөрчөгис божоды.

Сурактар ла јажылталар

1. Бу чөрчөкти куучындап беригер.
2. Атту-чуулу Сартакпай нени амадап, Алтайдың сууларына
јол ачты?
3. Сартакпай уулының ижин нениң учун јаратпады? Оның
күүни кандый болды?
4. Сартакпайдың баатыр ийдезин көргүзип турган көдүрилтип
айткан эпти (гиперболаны) таап беригер.
5. Сартакпайдың бүдүрген керектеринде албатының кандый
амадузы салынган? Ол амаду канайда бүтти?

АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ КОЖОН

Ак сүмердин бажында
Алтын чечек өзүп јат.
Алтын туулу Алтайда
Ай јаркыны јарып јат.
Көк сүмердин бажында
Күмүш чечек өзүп јат.
Күмүш туулу Алтайда
Күн јаркыны чалып јат.

Јажылта

1. Кандый эпитеттер Алтайдың ар-бүткенин мактап јат, кожон-
ноң темдектеп беригер.

ЭМДИГИ КОЖОН

Ак телеңир јүстүгим
Качан да болзо, колымда.
Ада Сталин айткан сөс
Качан да болзо, көксимде.
Јаланда өскөн көк чечек
Чайбалып јаткан көм ошкөш,
Јенүге бисти баштаган
Ада Сталин күн ошкөш.

Сурактар ла жакытталар

1. Кожоннын төс учуры кажы үлгерде салынган? Оны кычырып, жартап беригер.
2. Албаты Сталинге кандый күүндү болгонун бу кожон көртүзөт?
3. Кожонноң түндөштирү таап, учурын жартап беригер.
4. Бойыгар Сталин керегинде өскө кожондор темдектеп айдып беригер.

АЛТАЙ-БУУЧАЙ

I.

Айланып аккан ак талайдын
Аржан-кутук суузын ичкен,
Кайыр башту ак тайганын
Семис агынан адып жиген
Алтай-Буучай журтап жатты.
Албатыдан алган уйн
Эрбен-Чечен деп атту болды.
Азырап алган жаңыс кызы
Жаран-Чечен деп атту болды.
Адакы кичү жаңыс уулы
Эркемел деп атту болды.
Ол бойы—анчы кижги,
Отурарга энчикпейтен,
Ок-саадагын тудунып,
Туркаары андап жүрөтен.
Андап жүрөрдө минетен
Бай чоокыр атту болды.
Малын кабырза минетен
Кайчы жеереп атту болды.
Жуулу жерге минетен
Камчы жеереп атту болды.
Андап кожо жүрөтен
Эки боро тайгылду,
Айыл түндүгин корыган
Эки боро шонкорлу болды.

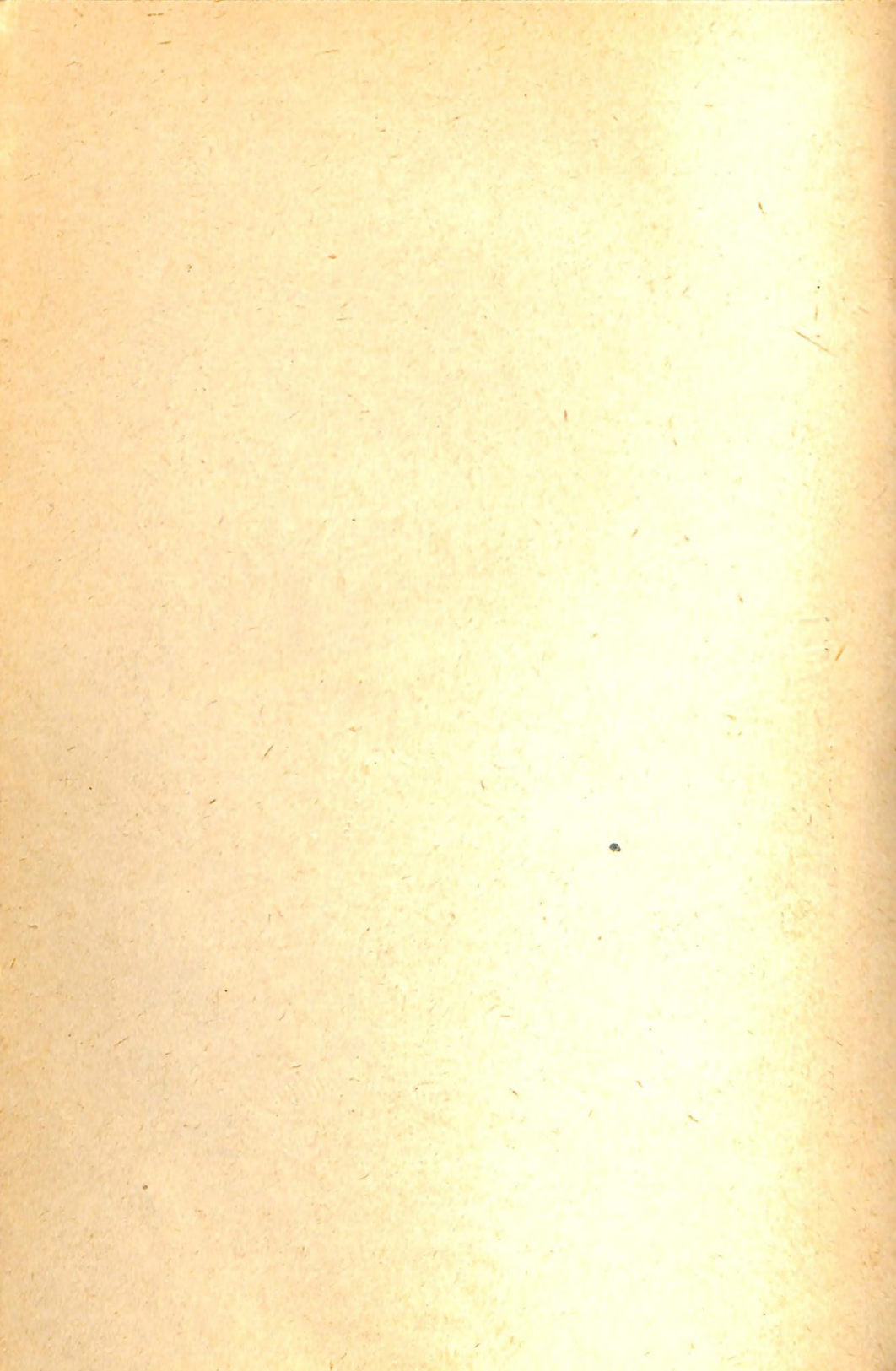
Бир катап Алтай-Буучай
Андап барарга жепсенди.
Бай чоокыр адын ээртеди,
Бар курсактан талдап,
Азык эдиш арчымакка сукты,

Катан чүмин чүмденип ийди,
Канча жылга андаарга сананды.
Ок-саадагыны алып ийди,
Одус жылга барарга шыйдынды,
Барар өйи једип келерде,
Јаран-Чечен кызына айтты:
„Мен үйде јок тушта
Боро тайга кырына чыкпа,
Ак талайдын кутук суузына
Эки будын эмди сукпа!“
Кызына онойдо ол јакыйла,
Эрбен-Чечен үйиле эзендежеле,
Бай чоокыр адына минди.
Эки боро тайгылын ээчидип,
Эне алтайын мында көстөп,
Ары болуп јелип ийди.
Ак тозыны чөйиле берди,
Ак туманы јайыла берди,
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

Алтай-Буучайдын барганы
Айдары јок узады.
Јуук молју—одус жыл,
Алтан жылы өдө берди.
Андап барган баатырдын
Јанар аайы јок болды.
Ол тужында Эрбен-Чечен
Јаран-Чечен кызына айтты:
„Боро тайгага чыкпа деп
Адан не керек айтты сеге?
Сен ол кырга чыгып көр,
Көргөниңди келип айдып бер“.—
Кызына онойдо айдала,
Алтын кайырчактын ичинең
Алтай үстин тартырып көрөр
Алты булунду куулгазын күскүни
Алып берген турбай кайтты.
Јаран-Чечен күскүни алып,
Ак сары адына минип,
Боро тайга кырына чыкты,
Куулгазын күскүни эбире тутты,

Алтайдын үстин тартып алды,
 Жердин үстин экелип алды.
 Эмди шиндеп көрөр болзо:
 Эки өзөктің белтиринде,
 Эки туунун колтыгында,
 Канча албатыны колго туткан,
 Канча малды белең кабырткан
 Каан кижі журтаган эмтир.
 Оны көргөн Јаран-Чечен
 Ойто кырдан түжүп келди.
 Көргөнін энезине айдып берди.
 Оны уккан Эрбен-Чечен
 Отуруп болбой, база берди.
 „Алтай-Буучайдан коркыбас
 Алып кулуктер јаткан туры,
 Олорго элчини ийер“—деп,
 Бек бойында онойдо шүүди,
 Кызына угуза мынайда айтты:
 „Одус жылга барган адан,
 Алтан жылга једе берди.
 Ойто биске јанбас болуп,
 Олуп калганы јарт болды.
 Онын учун бис экү
 Ол каанга элчи ийели.
 „Ээзи јок мал калды,
 Эри јок јурт калды.
 Бисти келип алзын!“ деп.
 Алтай-Буучай адаң тушта
 Сенин кижиге барарын јок,
 Меңле кожо ол јуртаары јок.
 Сен ол каанга барып кел,
 Бу бичикти јетирип бер.“
 Ак чаазынды алган турды,
 Алтын суула бичип ийди:
 „Аранай, Шаранай, келигер“—деди.
 Јаран-Чечен јараш кызы
 Энези бичиген бичигин алды,
 Ак сары адына минди.
 Аранай, Шаранай јуртына
 Элес эдип јуре берди,
 Эзин-куйун уча берди.

Канча сууны кечкен соңдо,
Аранай ла Шаранайдын журтына
Кирип келген турбай кайтты.
Жаран-Чечен жараш кыс
Ак өргөгө жаба келди,
Аттан түшпей, бичигин берди.
Аранай ла Шаранай, алган бойынча,
Айдып болбос сүүндилер.
Адазына кирип мактандылар:
„Ээзи жок жөбжө калтыр,
Эр жок эмеген арттыр.
Камчы жеерен атка минген
Алтай-Буучай базылтыр.
Бистин тыгынбай турган күлүк
Жангыс ол болгон эди.
Эмди жердин үсти бистин болор,
Айдары жок бай болорус!“
Оны уккан омордын адазы
Уулдарын кезедип айтты:
„Камчы жеерен атту
Алтай-Буучай өлбөс кижн.
Онын кызарар каны жок,
Онтоп өлөр тыны жок.
Арай эрте сүүнбегер,
Аайын жазап шиндеп көригер“.
Же Аранай ла Шаранай эку
Аданын сөзүн укпадылар.
Атанып түргөн көндүктилер.
Жаран-Чеченди ээчий
Алтай-Буучай баатырдын
Жери-журтына жеттилер.
Эрбен-Чечен абакай
Жаран-Чечен кызыла
Эки каанды уткуп чыкты.
Торко тондоры мызылдап,
Алтын чачактары жайылып,
Эки кааннын адын алдылар,
Ак өргөзине колтыктап кийдирдилер.
Он колдон эзен алыжып,
Омок сөслө әрмек угужып,
Ойын-жыргал баштадылар.
Алтын стол тургузылды,

Алама-чикир аш чогулды.
„Алтай-Буучай эзен де болзо,
Адыжарга огыс бар эди.
Јердин үстин бийлегенис,
Јетен каанды бактырганис.
Ол биске неме эмес“—деп,
Эки каан мактанып отурат,
Эки көстөри кандалып келет.
Је узак јыргап болбодылар:
Јердин үсти селес этти,
Агаш баштары буктеле берди,
Јаан суулар чайбала берди.
„Алтай-Буучай келип јат!—деп,
Эрбен-Чечен кыйгырды.—
Јаңыртык кийинине киригер,
Јаба келбегенче, кыймыктабагар!“
Калганчыда онойдо јакыды,
Бойы кызыла эку
Алтай-Буучайды уткуп чыкты.
Бай чоокыр аттын бели
Кайыжып келип јатпай кайтты.
Эки боро тайгылдар,
Алтан аннан азуларга илген,
Јенил јелип келип јаткылады.
Анча-мынча болбой туруп,
Ат чакызына једип келди.
Аткан андарын адынан алды,
Кара киштерин койынынан алды,
Эрбен-Чечен уйине берди.
„Јараш сүрлү тон эт“—деди.
„Айланадын эжим, Алтай-Буучай,
Сакыырга сени чак чыкты.
Адакы учында јанганын
Ай тийгенге түней болды“—деп,
Эрбен-Чечен абакай айтты.
Алама-чикир ажын салды,
Аракы, ашты ээчий урды.
Алтай-Буучай аштан јиди,
Ачу аракы ээчий ичти.
Анча-мынча болбой туруп,
Эди-каны изий берди,
Эрмек-сөзи көптөп чыкты.

„База аракы бар болзо,
 Бачымдап меге беригер!“—деп,
 Абакайынан сурап отурды.
 Эрбен-Чечен түрген турат,
 Сары тажуурда коронды
 Мендей-шиндей алып берет.
 Алтай-Буучай, алган бойынча
 Сары тажуурдын бөгин алала,
 Жангыс ууртап јудуп ийди.
 Анча-мынча болбой туруп,
 Кызу темирдий боло берди.
 „База аракы бар ба?“—деп,
 Алтай-Буучай сурап турды.
 „Жангыртык кийининен көр“—деп,
 Абакайы каруузын берди.
 Алтай-Буучай өрө турды,
 Жангыртык кийинине колын сунды.
 Аракылу тажуур ордына дезе
 Аранай ла Шаранай колынан тутты.
 Туруп келеле, тудушкылай бергиледи.
 Коронго күйген Алтай-Буучай
 Күчи мында јетпей јүрди.
 Алган эжинен болуш сурап,
 Арга јокто мынайда кыйгырды:
 „Абакайым, Эрбен-Чечен!
 Албатыдан сени талдап алгам,
 Өлгөнчө сеге бүдерге санангам,
 Бир болужын јетир меге!“
 Оны уккан Эрбен-Чечен
 Болужардын ордына, ол
 Малдын чөбин тудунып келди.
 Алтай-Буучайдын бут алдына
 Јайа таштабай ол канайтты.
 Мал чөбине баскан сондо
 Алтай-Буучай тайкылып јыгылды.
 Аранай ла Шаранай айра минди.
 Алтай-Буучай кыйгырды:
 „Алган эжим, Эрбен-Чечен!
 Азыраган кызым, Јаран-Чечен!
 Меге болушпаска турган эмтиреер,
 Ондый да болзо, бир сурагым:
 Эки боро тайгылдарымды,

Эки кара шонкорлорымды,
 Ыч эрјине аттарымды
 Јайым эдип божодыгар,
 Јаман ологго сананбагар.
 Эр кижии мени базыгар,
 Ат эрјинеге, канатту кушка,
 Тырмакту ийтке килегер!“
 Је алган эжи Эрбен-Чечен
 Ол сости укпай турды.
 Кара болот кайчызыла
 Алтай-Буучайдын јүрек төскө
 Чике кадап ийбей кайтты,
 Алтай-Буучайдын јүрек каны,
 Салкын чылап, үрүп ийди.
 Аранай ла Шаранай эки каан
 Онон ары Алтай-Буучайды
 Ыйе-сөбгин үзе омырдылар,
 Изү канын төгө бердилер.
 Эркемел деп уул балазын
 Адазыла кожо кестилер,
 Ыйезинег үзе омырдылар.
 Алтай-Буучайдын эки эргегин,
 Эркемелдин эки будын
 Кезе соголо, артынып ийгиледи.
 Ак малын ончозын айдады.
 Андап тапкан јөбжөзин
 Ончозын мында коштоды.
 Камчы јеерен ле Кайчы јееренге
 Эки каан бойлоры миндилер.
 Јерине ойто уулангылады,
 Јенгендер болуп, көкүп баргылады.
 Олор јортып башкарылды,
 Эки үй кижини ойңоткылады.
 „Бу јердин үстинде
 Бисти јендеери јок!“—дешти.
 Онойдо барып јаткылаарда,
 Ат бажында јол јанынан
 Алты айры мүүстү
 Атыр кара сыгын мантады.
 Алтай-Буучайдын эки тайгылын
 Эки каан божодып ийди.
 „Анды тудуп экелигер!“—дешти.

Ол барган эки тайгыл
Ойто јана келгилебеди.
Онон ары барып јаткылаза,
Эки кызыл тўлкў мантады.
Олорды једип тепсин деп,
Эки боро шонкорды божотты.
Ол до барган шонкорлоры
Ойто јана келбедилер.
Онон ары барып јадарда,
Кайчы јеерен—эрјине ат,
Көнкөрө јыгылып, өлө берди,
Көк јини төгүле берди.
„Баатыр кижинин ады
Бакага да турбас неме эмтир.
Орто јолго јетпей туруп,
Өлө берген уятту эмтир!“—деп,
Эки каан айдыжып турдылар.
Ээрин айрып јүре бердилер.
Анча-мынча барбай јүреле,
Камчы јеерен толголо берди,
Бели сынып, өлө берди.
Эки каан электешти,
Онон ары јүрүп ийгиледи.
Јаан узак баргалакта,
Јаан тошту мөндүр келди.
Ол мөндүрден коруланарга
Алтай-Буучайдын эргегиле
Түрген јапашты тудуп ийгиледи.
Онын алдына ыжыктандылар.
Је эки шонкөр келеле,
Эки эргекти тееп алып,
Ак айаска јоголо бердилер.
Онон ары Аранай, Шаранай
Эки каан—эки карындаш
Јери јуртына јеткиледі,
Тапкан јөбжөни јетиргиледи.
Адазына мактанып келдилер.
Албатызына кыйгырып келдилер:
„Өлбөс бүткен Алтай-Буучай
Өлгөн, сөбгін курт јип јат.
Баатыр бүткен Алтай-Буучайды
Бака, јылан челдеп јат!

Јердин ўстин колго туттыбыс,
Јерге јетире биске мўргўгер.
Калганчы баатырды бастыбыс,
Качан да бистин мўрўй болор!“
Оны уккан албатызы
Јерге јетире мўргўди,
Јер окшонып, јайнады:
„Ат камчызыла сокпогор,
Акту бисти кыйнабагар“,—деди.
Олордын бу јыргалына
Јаныс адазы бўтпей турды.
„Качан тўбинде барала,
Некелтў боло бербезин?“—деди.
Јаан карындаш Аранай
Эрбен-Чечен абакайды алды,
Кичў карындаш Шаранай
Јаран-Чечен кызын алды.
Тоғус јылга той әдип,
Тоолоп болбос јыргал әдип,
Мында јуртай бербей кайтты.
Тўбинде бирде келеле,
Тўбек болорын билгилебеди.

* *
* *

Алтай-Буучай баатырдын
Андап минер Бай чоокыры,
Малдап минер Кайчы јеерени,
Јууга минер Камчы јеерени,
Әки боро тайгылдары,
Әки боро шоңкорлоры
Әмди мында жуулдылар.
Әки әрдин сўктўрин
Курт-коныстан корыдылар,
Ийттен, куштан чеберледилер.
Бир тушта Камчы јеерен
Мындый солынды најыларына айтты:
„Аранай, Шаранай әки каан
Бу сўктўрди келип өртдөргө
Белетенип јатканын билдим.
Әмди ле тутканча ырадар,
Олор таппас јерге апарар.
Шумак јекен аралга

Олорды апарып бектегер“.
Кайчы јеерен ле Камчы јеерен
Онойдо мында јөптөштилер.
Эки кара мұркұт болдылар,
Эки сөбкити тееп алып,
Ұч тайганы ажа бердилер.
Арал јерге келип тұштилер.
Тұшчи кижі тұженип таппас,
Тармачы кижі тармадап таппас
Бек јерге бектедилер.
Оның кийининде Камчы јеерен
Арткандарын мынайда јакыды:
„Эки боро шонкор,
Эки боро тайгыл,
Алтай-Буучайдын эки ады—
Бай чоокыр ла Кайчы јеерен,
Сөбктөрді слер каруулдагар.
Мен Алтай үстин айланадым,
Јердин үстин әбиредим.
Әм-том барып бедирейдим!“—
Онойдо олорго айдала,
Турган јери артып калды,
Барган изи јок болды.
Салкын кептү уча берди,
Шуургандый шуный берди.
Аранай, Шаранайдын адазы
Эки уулын мендедип турды.
„Алтай-Буучайдын әди-сөбгин
Ортөбөгөн сонғында коомой болор,
Түрген мендеп барыгар“—деди.
Аранай, Шаранай атандылар,
Эки абакайды кожо алдылар.
Ойын-јыргалга билинбей,
Јолой олор ойноп келет.
Анча-мынча барган сонғында,
Алтай-Буучай јерине
Ат манғына јеткилеп келди.
Келген бойынча көрөр болзо,
Өлгөндөр сөбги јок болды.
Алтай-Буучайдын алтайын
Айландыра ончо бедирегиледи,
Бир де неме тапкылабады.

—„Чирип-ирип калган“—дейле,
Ойто кайра жанып ийгиледи.
Анча-мынча болбой туруп,
Журттарына жеткилеп келет.
—„Алтай-Буучайды өртөдис“—деп,
Адазына айдып келгилейт.
Онон ары Аранай, Шаранай
Албатыны бактырып жаткылады,
Акту јөөжөзін тоноп јүргиледи.
Алтай-Буучайдын үйиле, кызыла
Сайрап-байып јада бергиледи.

Алтай-Буучайдын Камчы јеерени
Тын кийдирер эм табарга
Алтай үстин айлана берди,
Јердин үстин эбире берди.
Јакшы эм табылбаста,
Јер энезин эмди истеп,
Элес әдип учуп ийди.
Камчы јеереннин барыжына
Кайа таштар кожондоп јадат,
Қара ағаштар бүктелип јадат,
Алтай үсти селендеп турат,
Агын суулар чайбалыжат.
Анча-мынча барган соңында
Јер энезине једип келди,
Јалын јайып мүргүп ийди,
Шырқырада киштеп ийди,
Мындый сөслө комудалды айтты:
„Алтайына амыр јаткан,
Албатыга јаман әтпеген,
Алтай-Буучай баатырды
Аранай, Шаранай өлтүрди.
Арга-сүмези не болор,
Айдып беригер, өрөкөн-әнем?“
Оны уккан јер энези
Үч куулды чырайы.
Көстин јажын туура тартала,
Мындый сөсти мында айтты:
„Алтай-Буучай баатыр
Өлбөс болуп бүткен әди.
Алтай үстинде каандарда

Оны јендеери јок эди.
Канайып олгөн болотон?
Је мынан ары барзан,
Јети јолдын белтиринде
Јетен кулаш куйрукту
Јеерен кызыл тўлку туштаар.
Оны озо мактап ий,
Онон болушты сурап көр,
Јер энем айткан де.
Ол бирди сеге айдар,
Бир болужын јетирер.
Бу темдекти көргүс!“—деп,
Јети кырлу јес јебени
Јер энези алып берди.
Камчы јеерен оны алаала,
Онон ары уча берди.
Јети јолдын белтирин
Көстөп мантап ол ийди.
Ай канатту куштан түрген,
Айдып ийген сөстөң бачым
Јети јолдын белтирине
Једип келбей канайтты.
Јетен кулаш куйрукту
Јеерен кызыл тўлкүни
Көс једерден көрүп ийди.
Јалын јайып, мүргүп келди.
Комудалын айдып турды.
„Сени меге кем ийди?“—деп,
Јеерен кызыл тўлку сурады.
„Јер энем ийген эди,
Јети кырлу јес јебени
Керечи эдип берген эди“—деп,
Камчы јеерен каруун айтты.
„Јер эненин айбызын
Укпаганча болбос турым.
Јадып әмеш уйуктайдым,
Јазалду түш көрөдим!“—деп,
Јеерен кызыл тўлку
Камчы јееренге каруун берди.
Оны уккан Камчы јеерен
Куйругын јерге јайа салды.
„Слердин куйругар арай кату,

Бойымнын куйругыма жаткайым—
 Жеерен кызыл тўлкў айтты,
 Тўрўлеле, уйуктай берди.
 Анча-мынча саат болбой,
 Ойто мында ойгонып келди.
 Камчы жееренге мынайда айтты:
 „Мынан ары барар болзон,
 Тогус жолдын белтири болор.
 Тогус жолдын белтиринде
 Тогузон тогус толықту,
 Тогузон тогус тўнўктў
 Жер кара ўргў турар.
 Ол ўргўдў журтаган
 Тогус башту Желбеген бар.
 Онын баштарынын белтиринде
 Кунан койдый жааны
 Кызыл-кўрен мен бар.
 Оны айрып алатан болзон,
 Алтай-Буучай тирилер,
 Оны айрып болбозон,
 Акту бойын ўлўрин!“
 Оны уккан Камчы жеерен
 Айдары жок сўўнди.
 „Алтай-Буучай тирилбезе,
 Менде де жўрўм жок.
 Желбегеннен коркубайдым,
 Ого жетпегенче токтобойдым.
 Айтканыгарга алкыш болзын,
 Онон арызы менин болзын“—деп,
 Камчы жеерен онойдо айтты.
 Онон ары элес эйти,
 Аткан октый, уча берди.
 Канча жўзўн суулар кечип,
 Канча бийиқ туулар ажып,
 Тогус жолдын белтирине
 Жедип келбей бу канайтты.
 Тогузон тогус толықту,
 Тогузон тогус тўнўктў
 Жер кара ўргў кўрўнди.
 Оны кўргўн Камчы жеерен
 Боро кушкаш болуп ийди.
 Тогузон тогус тўнўктен

Ончозынан карап көрди.
Чындап та көрүп тургажын
Тогус башту Желбеген
Баатырдын бойы эмтир.
Кунан койчо жааны
Кызыл-күрен мендү эмтир.
Анча-мынча болгондо,
Тогус башту Желбеген
Жер кара өргөзинен,
Тогус бажы жайканыжып,
Тогус сагалы барбайыжып,
Чыгып келбей канайтты.
Тенери түбин карап көрди,
Боро кушкашты көрүп ийди.
„Менин жериме мындый кушкаш
Канайда келген болотон?“—деди.
Ок-саадагын аларга
Ойто кайра өргөгө кирди.
Ол тужында Камчы жеерен
Чойлошкон болуп, жерге түштү,
Жер алдына кире берди.
Тогус башту Желбеген
Ойто кайра чыгып келет,
Ок-саадагын тартып ийет,
Тенери түбин карап көрөт.
„Боро кушкаш кайда?“—деп,
Көргөн кушкажын таппай калат.
Бу тужында Камчы жеерен
Жер алдынан чыга конды,
Желбегеннин көксине тепти.
Тогус башту Желбеген,
Тайга жыгылгандый, жыгылды,
Бууры талып жада берди.
Бу тужында Камчы жеерен
Кунан койдый кызыл менди
Кодоро тишле үзе сокты.
Аттын жаңыс кылы болуп,
Тенери түбине чыга берди.
Алтай-Буучайдын сөөгин көстөп,
Октон түргөн учуп ийди.
Орто жолго жедип келеле,
Жер энезине токтоды.

Не болгонын айдып берди.
„Алкыжым болзын, Камчы јеерен,
Бу алган эмле сен
Алтай-Буучайды тиргизерин,
Эркемел јаш уулчакты
Эмдейтен эм бскө јерде.
Бойын бедиреп табарзын!“—деп,
Јер энези онойдо айтты.
Кара торко арчуул берди.
Эзендејип мында айрылышты.
Онон ары Камчы јеерен
Салкын кептү учуп ийди.
Анча-мынча барган сонгында,
Шумак јекен аралга јетти.
Мында арткан најыларыла
Эзен-јакшы угушты.
Алтай-Буучай баатырдын
Эки эргегин эптей тутты,
Эки будын эбине салды,
Кунап койдый јаан
Кызыл-күрен менди
Кескен јерлерине јышты,
Кара торко арчуулла јаныды.
Арткан менди көдүре
Алтай-Буучай оозына салды.
Сунган колун тарткалакта,
Алтай-Буучай тура жүгүрди,
Јаан үнле каткырып айтты:
„Кандый узак уйуктагам!“—деди,
Ары-бери керилип басты,
Айландыра шиндеп көрди.
Кеен јаландый төжин сыйманды,
Јалаң бодолду алаканын уужанды,
Тан чолмондый көзи каткырды.
Үч адын изү окшоды,
Эки тайгылын әркелеп сыймады,
Эки шонкорын ийинине отургусты,
Јууга минер Камчы јееренди
Алтын ээриле әэртеди.
Катан чүмин чүмденди.
Нөкөрлөринин чеберлеп алган
Јуу-јепселин кийинди.

„Аранайга, Шаранайга барадым;“— деп,
Ачу тыгыда кыйгырды,
Адына мында минди.
Ары болуп, элес этти,
Алтай ўсти селес этти.
Бийик кырлар каборто жарылды,
Кара агаштар каборто сынды,
Тенери булуды јерге түшти,
Јер тоозыны өрө чыкты.
Камчы јеерен аттын
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

1. Чөрчөктян баштапкы бөлүтүн куучындап беригер.
2. Алтай-Буучай не кизи болговын көргүскен јерлерди таап,
ол керегинде куучындап беригер.
3. Аранай ла Шаранай кандый улус болгонун көргүскен јер-
лерди таап, озор керегинде куучындап беригер.
4. Алтай-Буучайга онын аттарынын, тайгылдарынын, шоңкор-
лорынын ла Јер энинин јетирген болужы керегинде куучындап
беригер.

II.

Алтай-Буучайдын табыжын
Аранай, Шаранай угуп ийдилер.
Амадаган өштүни уткуурга
Кал черүзин јепседилер,
Канча баатырларын јуудылар.
Јери јуртына јетирбеске
Удура јолго мендеп келдилер.
Кара болот кырга једеле,
Алтай-Буучайды ондо сакып,
Оду салып јаткылады.
Онойдо мында јатканча,
Јылдык јерден үн угулды,
Айлык јерде ат көрүнди.
База көрүп тургулаза,
Камчы јеерен атту
Алтай-Буучай келип јатты.
Мун черүдий бодолду,
Канча јерди бүркеп келетти.
Јүс аттын тибиртти угулат,
Јүс баатырдын кыйгызы угулат.
Анча-мынча болбоды,

Кара болот кырга жууктады.
Аранай, Шаранайдын черүзи
Ок-саадакты божоттылар.
Олордын аткан окторы
Мөндүр чилеп төгүлө берди.
Күннинг көзи бектеле берди,
Айдын көзи караңууланды.
Же Алтай-Буучай баатырдын
Адынын түгине тыгынбайт,
Бойынын тонына кадалбайт.
Аранай, Шаранайдын окторы
Жалбырактый жалаңдап учат,
Көбөлөктий көжүни учат.
Жаан саат болбоды,
Кара болот кырды
Камчы жереен адыла
Алтай-Буучай баатыр
Оодо тепсеп ол ийди.
Кара болот үлдүзиле
Бүрте чабып ийди.
Ол тайганын оодыгыла
Аранай, Шаранайдын черүзин
Көп жанын үзе тепсетти,
Көрнөблөп өртөп келди.
Анча-мынча болбой туруп,
Аранай, Шаранайга жаба жетти,
Жака бойдон тудушты,
Жарын бойдон тартышты.
Жыдабыла жүрекке кадажат,
Үлдүбиле мойынына жыжыжат.
Аранай, Шаранайды экилезин
Катай тудала, кажыктый
Экүди мында согыштырат.
Аранай, Шаранай жада түшкиледи,
Жаңыс баатыр болгылап калды.
Ойто турган бойынча,
Алтай-Буучай баатырла
Ээчий-деечий тудушкылады.
Жети жылга тудуштылар,
Жерге кем де түшпеди,
Тогуз жылга тудуштылар,
Бирүзи де жерге жыгылбады.

Эмди ле көрүп жүргежин,
Эрбен-Чечен ле Јаран-Чечен
Алтай-Буучайдын буды алдына
Малдын чөбин јайа таштагылайт.
Аранай, Шаранай баатыры алдына
Карагай чочогойын төккүлөп жүргилейт.
Ачынбас бойы Алтай-Буучай
Айдары јок мында ачынды.
Ачу-корон кыйгырды:
„Коронбыла азырайла,
Алтай-Буучайды бир басканыгар.
Аштап јаткан тужында,
Аң әдиле азырайтам слерди.
Кееркеп јакшы жүрзин деп,
Кишле слерди оройтом.
Ненин учун экинчизин
Меге кара санандыгар?!“
Тогус кат күлер таманду
Кара маак өдүгиле
Эки келинди тееп ийди.
Алты кырды ажыра тепти,
Анча-мынча болгондо,
Алтай-Буучай баатырдын
Әди-каны изип келди.
Эр ийдези көптөп келди.
Эки кабагын јемире көрди,
Эки көзи кандала берди.
Эки каанды каттай тудуп,
Ак айаска алып чыкты,
Ак булутка көмө тутты.
Үч темденип көдүреле,
Јердин јети кадына јетире
Көмө согуп ийбей кайтты.
„Амыр јаткан јуртымды
Ненин учун чачтыгар?
Бала-эмеген сөзине бүдүп,
Мени не керек өлтүрдигер?
Ада тужыгарда арткан
Алымыгар менде бар болды ба?
Эне тужыгарда берген
Эскигер менде артты ба?
Алты үйенин туркунына

Алтай үстин шакпыратканыгар!
 Амыр јаткан албатыны
 Журтынан слер айдаганыгар!
 Кулунду беенин кулунын айрып,
 Кунукчылду киштеткен слер!
 Јаш баланы эмчегинен айрып,
 Көп ыйлаткан слер әдигер!
 Онын каруузына әмди туругар!..
 Алтай-Буучай онойдо айдала,
 Кара болот үлдүзиле
 Аранай, Шаранай әкүнинг
 Јүрек төстөн кезе сокты,
 Јүрек канын агызып ийди.
 Тош тайганы кодороло,
 Олордын сөөгин бектеп койды.
 Ойто адына минеле,
 Аранай, Шаранайдын журтына келди,
 Албатызын жуулыгар—деди.
 Албаты-јон жуулганда,
 Алтай-Буучай мынайда айтты:
 „Ўргүлјинин үч үйеге
 Слерди кыйнаган каандар,
 Јыргап јаткан слерди
 Ачуга салган каандар—
 Аранай, Шаранай әки карындаш
 Јажын чакка базылды.
 Ортогордон башчы тудуп,
 Мында слер журтарзыгар ба?
 Азыйда јаткан јеригерге
 Ойто јанып барарзыгар ба?—
 Онызы слердин бойыгарда.
 Оштүгерди мен базып бердим,
 Онон арызын бойыгар билигер!“—
 Алтай-Буучай онойдо айдала,
 Камчы јееренди бура тартты...

1. Чөрчөктин әкинчи бөлүтин куучындап беригер.
2. Аранай ла Шаранай деп әки кааннан ла олордын кал черү-
зинен Алтай-Буучайдын артыгы незинде?
3. Алтай-Буучайдын баатыр ийдезин кеберлеген јерди таап, оны
кандый әпле көргүскенин јартап алыгар.
4. Алтай-Буучай Аранай ла Шаранайды олјочылар ла каршу-
чылар деп бурулаган тужын чөрчөктөн таап, кычырып беригер.
Бу тужынан Алтай-Буучай керегинде бис нени билип алдыс?

5. Алтай албатынын озогы жадыны керегинде бу чөрчөк нени жартап жат?

6. Бу чөрчөктинг төс шүүлтези (идеязы) кандый?

7. Албаты чүмдеген поэзиянын слерге таныш поэтический эп-аргаларын чөрчөктөң көргүзүп беригер (жаантайын болор эпитеттер, тундештирүүлөр, үч катап айдылары).

8. Чөрчөк аайынча „Алтай-Буучай—албатынын баатыры“ деп бажалыкту куучын тургузып, кыскарта бичип алыгар.

АЛБАТЫ ЧҮМДЕГЕН ПОЭЗИЯ КЕРЕГИНДЕ

Улу Октябрьский социалистический революциядан озо алтай албаты бичик билбес болгон. Чөрчөктөрдө, жүзүн-жүүр куучындарда бичик керегинде (самара-бичик, судур-бичик керегинде) айдылган да болзо, бу ончозы албатыда чын ла бичик барын темдектеген эмес, же албатынын бичик билерге тын күүнзегенин көргүскени болуп жат. Ондый да болзо, албаты бойынын жүрүмин, санаа-шүүлтезин, көгүсте, жүректе не барын ончозын поэтический сөстөрлө жаантайын чүмдеп, куучындап туратан. Онын учун албаты чүмдеген произведениелер (чөрчөктөр, куучындар, кожондор) Алтай jerинде жаткан эл-жондо жебрең чактардан бери бар болгон. Ондый произведениелерди алтай албаты эмди де, бичик-биликтү де болзо, онкош ло чүмдеп туры.

Адалар да билбес ыраак өйлөрдөн бери јон ортодон качан да болзо көгүстү, ойгор санаалу, ус колду улустар табылып чыгатан. Олордын кезиги кайа-таштарга јараш јуруктар јурайтан, кезиги (анчадала кыстар ла үй улустар) јараш чүмдү өдүктер, кийимдер, токумдар, үйгөндөр ле куйушкандар көктөйтөн, кезиги шоор, комыс, икили ойноп сүрекей билетен. Је көп лө сабазында јон ортодон атту-чуулу кожончылар, кайчылар, чөрчөкчилер табылып чыгатан. Олор жүзүн-жүүр поэтический произведениелерди чүмдеп, албаты-јонго куучындап, кожондоп јүретен. Онойдо кажы бир өйдө албатынын атту-чуулу поэттери чүмдеген произведениелерди бастыра јон угуп алала, чактаң-чакка, үйеден-үйеге ундубай, адалар уулдарына, энелер кыстарына куучындајтан. Чөрчөк куучындаган, эмезе кожон кожондогон кажы ла кижги уккан произведениени бир эмеш өскөлдөндирип, јаныртып, алдындагызына артыктадып, кезик јерлерин кубултып та ту-

ратан. Онын учун кезикте бир ле чӧрчӧкти эмезе кожонды бир кижн бир аай айдат, экинчи кижн дезе база башка аай айдат. Јаңыс произведениенин ондый башкаланган кеберлерин „варианттар“ деп адап јадылар.

Онойткондо, албаты чӱмдеген поэзиянын произведениелерин озо баштап кандый бир атту-чуулу поэттер чӱмдеген де болзо, је ол произведениелер албаты-јонго таркап, оны албаты-јон јылдын јылга јарандырып туратан учун, олор јаан коллективтин произведениелери боло берген. Онын учун албаты чӱмдеген поэзия јаңыс кижинин эмезе бир канча улустын поэзиязы эмес, је јаан **коллективный** поэзия болуп јат.

АЛБАТЫ ЧӱМДЕГЕН ПОЭЗИЯНЫН ТӖС УЧУРЫ

Алтай албаты чӱмдеген поэзиянын произведениелеринен озогы ишкӱчиле јаткан эл-јоннын уур јӱрӱм-јадыны, сананган санаазы, кӱӱни, ӧштӱлериле тар-тышканы, јакшы јӱрӱм-јадын келерине бӱткен бӱдӱм-чизи кӧрӱнет. Онын учун А. М. Горький чын айткан: „Албаты чӱмдеген поэзияны билбезебис, албатынын чындык историзын да билип болбозыбыс“.

Озогы алтай улус уур, коомой јӱрӱм-јадынын айрылып чыгар аргазын бедиреп, сӱӱнчилӱ, омок јакшы јӱрӱм-јадынды канайда тӖзӧӧрин шӱӱп туратан.

Јакшы јӱрӱм-јадынды тӖзӧӧр керекти ол тужында кӧп неме буудактап турды. Ондый буудактар Алтай јердин ар-бӱткенинде де, алтай улустын јӱрӱминде де бар болгон.

Алтайдын бийик туулары, кайа-таштары, койу агаштары, терен суулары озогы улустын јорыгын јаантайын буудактайтан. Онын учун улус бу буудактарды ӧдӧр арга бедиреп, кижиде канатту ат бар болзо, ол эмезе Алтайда бийик тууларды каботтозынан ӱзе адып, јол јазайтан, терен сууларды кечире кӱрлер тургузатан баатырлар бар болзо кайдат деп сананатан. Малчы улус јайлудан кыштуга, кыштудан јайлуга кӧчкӧндӧ, малды каскак, чолук јерлерле айдаарга кӱч болгон учун, олорды болчок таптар эдин кубул-

тып, экчеп алатан болзо, жакшы болор эди деп сананатан. Алтай чөрчөктөрдө көргүзүлгөн озогы албатынын бу мындый күүн-санааларынын көбизи бистин өйдө чып бүтти.

Же эн ле жаан буудак албатынын ортозында болгон. Алтай байлар, жайзандар, камдар албатыны жаантайын тоноп, иштеп тапкан жөөжөзүн блаап, кучин жип туратан. Онон улам албатынын жүрүм-жадыны өрө көдүрүлбейтен. Байлар, жайзандар, камдар жер үстүндө жок болзын деген албатынын күүн-сапаазы база чөрчөктөрдөн, кожондордон, куучындардан жарт билдирет. Онын учу В. И. Ленин албаты чүмдеген произведениелерди кычырала, бу произведениелерден албаты озогы тужында нени сакыганын, нени күүнзегенин жакшы билип алгадый эмтир деген.

Же албаты ырысту, сүүнчилү жүрүм-жадынды жагыс ла күүнзеп жүргөн эмес. Албаты бойынын ырызы учун, келер жүрүмү учун жаантайын тартыжып туратан. Ондый тартыжу керегинде база көп куучындар, чөрчөктөр, кожондор чүмделген.

Бу тартыжуда албаты учы-учында жендеерин билип, жакшы жүрүм-жадын келерине бүткен бүдүмчизин бойынын чүмдеген произведениелери ажыра айдып туратан.

КОЖОНДОР

Жебрен өйдөги кожондор

Жебрен өйлөрдөн бери алтай албаты жүзүн-жүүр кожондор чүмдеген. Олорды улус иштеп, жорыктап жүргөндө, энирде амырап турганда, кожондойтон.

Кожонды улус эн ле баштап иштеп турала тапкан. Кандый бир уур ишти өмөлөжип бүдүрерге, көп улустын кучин ыгай бириктиретен, онон улусты ыгай тыштандыратан кожондор керек болгон. Ондый кожондор жүзүн-жүүр кычыру сөстөрлү болотон (тудуналы, иштенели, көдүрели). Кычыру сөстөрлү кожондор, жебрен өйдөги улуска уур ижин өмөлөжип, капшай бүдүрерге болужатан. Иштин кожондоры соңында бойынын баштапкы учурын жылайтып кой-

гон. Je ондый да болзо, ол учур эмдиге де јетире билдиртет.

Темдектезе:

Алтын үйгөн жылтырап,
Ала тай минип, *јелелик*.

Алтан жылдын туркунына
Айыл-јуртыс *тыгыдалык*.

Јебрен өйлөрдө улус ар-бүткенди јендеерге, оны бойынын күүн-санаазыла кубултарга туратан. Је бу амадузын канайда бүдүрерин билбей (ол тужында наука јок болгон), олор ар-бүткенди магия¹ ажыра кубултарга сананатан. Онын учун улус айас кун күүнзегенде, „јада-таш“ деген ташты отко салатан, јут кун күүнзегенде, оны сууга салатан. Ондый магиялар јүзүн-јүүр болгон. Је олор онойдо ар-бүткенди јендеп болбогони јарт.

Је көп лө сабазында улус ар-бүткенди кожоннын поэтический сөстөриле јендеп, кубултып аларга јараар деп сананатан. Онын учун озогы кожондордо ар-бүткен кижинин күүн-санаазыла кижиге тузалу болуп кубулзын деп айдылган сөстөр бар болуп јат.

Темдектезе:

Комургайдын төзинде
Коныс-курттар јоголзын.

Узак өйлөр өткөн согында јебрен чакта чүмделген кожондордын кезик сөстөринин бу мындай баштапкы учуры ундулган. Је ар-бүткенди јендеерге күүнзеген албаты-јоннын сааназы качан да өчпөйтөн. Албатынын бу санаалары бистин өйдө чын бүдүп, эмдиги улус ар-бүткенди јендеп туры.

Тойдын кожондоры

Озогы улус јаныс ла ар-бүткен кижинин күүниле јакшы болуп турзын деп сананган эмес, је улустын бойларынын билелериндеги де јадын-јүрүм јакшы болуп турзын деп сананатан. Онын учун уул ла кыс алыжып, јаны биле төзөгөндө, тойго јуулышкан айылчы улус тойдын јүзүн-јүүр кожондорын кожондойтон. Тойдын кожондорында алыжып турган уул ла

¹ *Магия*—јебрен чактагы улустын ар-бүткенди кубултарга амадаган эп-аргазы.

кыстын жадын-жүрүмү бузулбас, эптү-жөптү, жакшы болзын деп айылчы улус бойлорынын күүн-санаазын айдатан.

Тойдың кезик кожондорду кунукчыл болотон. Ондый кожондорду сүүбеген кижиге албанла саттырып турган кыс кожондойтон.

Албатынын общественный жадын-жүрүмү керегинде кожондор

Көп лө сабазында алтайлар албатынын текши (общественный) жадын-жүрүмү керегинде жүзүн-жүүр кожондор чүмдейтен. Ондый кожондордон байларга, жайзандарга, камдарга, коюйымдарга, абыстарга күчүн жидирген, тоноттырган, жаантайын чыбыктаткан жокту ангчылар ла малчылардын сүрекей коомой жадын-жүрүмү көрүнөт. Же жокту улус унчукпай жүрбейтен. Олор бойлорынын кожондорунда жимекчилер ле тонокчылдарга каршу болгонын айдатан:

Көккө кескен арбаны
Көчөзинен танырым.

Көзч ачап жайзанды
Көргөн көстөг билерим.

Албаты кожондорунда тонокчыл-жимекчилерди электеп, жамандап туратан. Тонокчыл-жимекчилерди электеп, жамандаган кожондорду бис сатирический кожондор деп айдадыбыс. Кезик кожондордо жоктулар байларды жоголторго күүнзегени көрүнөт.

Эмдиги өйдөги кожондор ло частушкалар

Озогы өйдө чүмдеген кожондорду алтай албаты эмдиге де жетире ундубаган. Советский улус ондый кожондордон озогы алтайлардын жадын-жүрүмүн билшип алат. Онын учун олор жаан исторический учурду болуп жат.

Оныла коштой озогы кожондор художественный жанынан тын керектү. Албаты олорду узак өйлөрдүн туркунына жарандырып чүмдеген. Олордын күүзи де жакшы. Онын учун олор бистин өйдөги улусту художественный жанынан база жилбиркедет.

Же эмдиги алтайлар, озогы кожондорду ундубай тура, жаңы кожондор чүмдегилейт. Озогы кожондор-

ды бис „коо“ кожондор деп адап жадыбыс, ненин учун десе, олардын күүзи коо (чөйүлгөк) болотон. Эмдиги өйдө ондый коо (сегис үлгөрлү) кожондорло коштой, алтайлар төрт үлгөрлү **частушкалар** да чүмдегилейт. Частушкаларды чурача ойноп, бие салып кожондойдылар. Частушкалар орус албатыдан табылган. Олор жаантайын чүмделип, жадын-жүрүмнүн кандый ла керектерин көргүзөт.

Эмдиги өйдө чүмделген кожондордо ло частушкаларда алтай албаты советский жан керегинде, улу башчылар Ленин ле Сталин керегинде, Советский Черу керегинде, Сталинский Конституция керегинде, колхозтогы ырысту жадын-жүрүм керегинде, кижин кайкаар жангы немелер (радио, бичик, автомобиль, оной до өскө немелер) керегинде сүүнчилү, омок куучындайт.

Кайлап айдар чөрчөктөр

Кожондордо улустын күүн-санаазы керегинде айдылат. Олорды **лирический** произведениелер деп адап жадыбыс. Же лирический кожондорло коштой алтай албаты **эпический** произведениелер чүмдеп туратан. Эпический произведениелерде куучынчылар улустын кандый бир бүдүргөн керектери керегинде куучындагылап жадылар.

Ондый эпический произведениелердин бирүзи кайлап айдар чөрчөктөр болуп жат. Бу произведениелерде кайчылар атту-чуулу баатырлар, олардын бүдүргөн керектери, оларло не болгоны керегинде куучындагылайт.

Кайлап айдар чөрчөктөрдүн көп сабазы жебрен өйлөрдө чүмделген.

Баатырлардын бүдүүлери

Кайлап айдар чөрчөктөрдүн төс геройлары—баатырлар. Олардын эн ле артыгы—Алтай-Буучай. Алтай-Буучай керегинде кайлап айдар чөрчөкти бастыра алтайлар билер. Ол Алтайдын атту-чуулу анчызы ла малчызы. Ол айылына отураарга энчикпей, ок-саадагын тудуруп, тайгаларда агдап жүрөтөн, ар-

ка жерлерде мал кабыратан. Онын бүдүүзип кайчылар тын жарандырып чүмдегилейт. Алтай-Буучай сүрекей күчтү, сүрекей иштемкей киж. Андап барала, жанарга ол мендебейтен. Жанза, жеерен ады көп алуларды жүк ле көдүрүп, „бели кайыжып“ баратан, тайгылдары дезе „алтан аннан азуларга илген“ жанатан.

Алтай-Буучай—өлбөс тынду киж. Онойдо кайчылар оны тегин жураган эмес. Алтай-Буучай албатынын ийделу коручылы болуп жат. Тонокчылдар, кулданачылар онон жаантайын жалтанып, бастыра жерди бийлеп болбойтон. Алтай-Буучай жаан ийде-күчтү де болзо, өскө улуска качап да табару этпейтен, амыр жаткандарды шакпыратпайтан. Ол коомой жадындуларга болужып, олордын күчин жигендерди көрөр кууни жок жүрөтөн. Же тонокчылдар, кулданачылар албатыга табару эткенде, ол нени де сакыбай, тургуза ла удурлажатан. Тонокчылдар Аранай ла Шаранай, оны базылган болор деп бодойло, тын сүүнип, айдыжат:

„Эмди жердин үсти бистин болор,
Айдары жок бай болорыс!“

Же Алтай-Буучай тайгадан бүп-бүдүн жанып келди. Айдарда, олор оны корондойло, басып койдылар. Же ондый баатырды учына жетире кем де өлтүрүп болбос. Алтай-Буучайды тиргизип аларга Жер эне бойы болужат. Ойто тирилип келген Алтай-Буучай Аранайды ла Шаранайды мынайда айдып, жоголтот:

„Алты үйенин туркунына
Алтай үстин шакпыратканыгар!
Амыр жаткан албатыны
Журттынан слер айдаганыгар!
Кулунду беенин кулунын
айрып,

Кунукчылду киштеткен слер!
Лаш баланы эмчегинен айрып,
Көп ыйлаткан слер эдигер!
Онын каруузына эмди
туругар!“

Алтай албаты бойынын эн артык кылык-жандарын, жакшы санааларын Алтай-Буучай ажыра көргүзөт. Онын учун Алтай-Буучай ийделу, жалтанбас, кандый ла жеткерден жана баспас болот. Ол өскө кижинин колындагы немени жаан көрбөс, оны блаап аларга кууизебес, карыгандарла, балдарла эптү-жөптү жүрөт. Тартышса, жангыс ла ончо албатынын өштүлери ле тартыжат. Ол тужында Алтай-Буучай бойынын тынына да ачынбайт.

Бу мындый болгонула Алтай-Буучай орус Илья Муромец деген баатырга жуук.

Алтай-Буучайдан өскө ондый ок баатырлар кайлап айдар чөрчөктөрдө көп болор. Малчы-Мерген, Ак-Тайчы, Кан-Толо, Алтын-Туужы ла онон до өскөлөрү —бу ончолоры атту-чуулу алтай баатырлар. Олор амыр-анчү учун, жайым учун туружып, эл-жондорды өштүлөрдөн корыгылайт. Онын учун олорды кайчылар база жаан ийде-күчтү, „кызаратан каны жок, кыйылатан тыны жок,“ ойгор санаалу, билгир эдин көргүскилейт.

Баатырлар бирүзи бирүзине жаантайын болужып, карындаштардый нажылыкту жүрүп, өштүлөрлө тартышса, өмөлөжип тартыжадылар. Баатырлардын жуук болушчылары—олордын аттары, тайгылдары, шонкорлоры. Баатырларла олор качан да айрылышпастар. Алтай жердин бастыра ар-бүткени жаантайын олорго бойынын болужын база жетирет.

Өштүлөрдүн бүдүүлөри

Баатырлардын ла албатынын өштүлөри жүзүн-жүүр болуп көргүзилет: олор кезикте табаручы-тонокчыл улус (Аранай ла Шаранай), кезикте Алтайдагы бай-жайзандар („Малчы-Мерген“ деп чөрчөктө Арслан-каан ла Сары-каан), кезикте жер алдын бийлеген бос Эрлик, ол эмезе жети башту Желбеген, онон до өскө бүдүжн жаман немелер болуп жат. Олор тоозы жок кал черүлү. алып-күлүк жуучылдарлу келип, албатыга табарат. Же алтай баатырлар олордын черүлерин кырып ийеле, бойлорын женил басып койодылар. Кайчылар өштүлөрдүн бүдүүзүн жураганда, олорды жаман кылык-жанду, коркунчак, уйан, же мактанчык, ач-көс эдин көргүскилейт. Ийде-күчи де жанынан, санаазы да жанынан, кылык-жаны да жанынан олор баатырларга бир де эмеш турбайт.

КАЙЧЫЛАР

Кайлап айдар чөрчөктөрдн албатынын жадын-жүрүмин, санааларын жакшы билетен жаан поэтический талантту улус чүмдегилейтен. Олор бойлорынын произ-

ведениелеринде албатыны корыгандарды, јоктуларга болушкандарды мактагылайтан.

Кайлап айдар чөрчөктөр чүмдейтен профессионал улус албаты ортодон табылатан.

Бир кайчы чүмдеген произведениени өскө кайчылар угун, эл-јонго таркадып куучындагылайтан. Кайлап айдар чөрчөктөр Алтайдын сууларын јараттай јаткан ончо ло эл-јондо бар.

Озогы алтай, туба, теленит, куманды, чалканду, байат укту улуста көп атту-чуулу кайчылар бар болгон. Је ол кайчылардын адын наука билбейт, ненин учун дезе, озогы өйдө кайчыларды ла олордын чөрчөктөрин тын керексибейтендер. Онын учун озогы кайчылардан бис ас улусты билип јадыбыс: Аскаатан Чолтышты, Ондойдон Балагысты, Майма јеринен Јутканакоты, Сары-Какшадан Оглыков Кадырды, Куһмнан Шонкор Шунекон ло Баргаа Кучиякованы.

Олордын айдып туратан кайлаар чөрчөктөри көп лө сабазында бистин өйдө бичикке базылган.

Бистин өйдөги кайчылардын эң ле јакшызы Николай Улагашевич Улагашев болгон. Ол кайлап айдар 26 чөрчөк, көп кожондор, куучындар билетен. Олорды Улагашев сүрекеј јаан кайчылардан уккан. 1939 јылда Советский башкару ого орден „Знак почёта“ берген. Онын кайлап айдар чөрчөктөри көп бичиктерге базылган.

Чөрчөктөр лө чөрчөктөрдиг кеберлери

Чөрчөктөр деп бис качан да болбогон, кайкамчылу керектер керегинде јаан эмес куучындарды адап јадыбыс. Олорды улус сананып таап ајдат.

Көп чөрчөктөрдө јердин үстинде качан да болбогон тындулар бар: Јелбеген, Јеек јылан, Кер-балык, Алмыс, одус башту ок јылан, онон до өскөлөри; качан да болбогон немелер бар: тынду суу, тынду өлөн, тынду ок; кезикте кижиле өлбө өйто тирилер, ол эмезе ан-куш болуп кубула берер, онон до өскө кайкамчылу немелер ле керектер айдылат.

Ондый чөрчөктөрдиг орустап чудесный, ол эмезе волшебный чөрчөктөр деп ајдадыбыс.

Кезик чөрчөктөрдө кайкамчылу тындулар, немелер жок то болзо, же олордо айдылган төс керектер каткымчылу, кайкамчылу болот. Темдектезе, жокту, же ойгор сагыштууул керегинде чөрчөктин төс керектери мындай: Жоктууул айылдаш кижинин кызын кудалады. Же кыстын адазы айдат: „Сен эртен менин айылыма атту да, ат жок то кел“. Уул эртезинде чыбык ат минип барды. Кыстын адазы үч катап ондый табынкаттар береле, онын ойгор сагыжын билип, кызын берип ийди. Мындай чөрчөктөрдү **новеллистический** чөрчөктөр деп айдалдыбыс.

Кезик чөрчөктөр калжуур, тенек, ачап, ичи күйүнчек улустарды электегилейт. Ак санаалу чындык улус олорды кандый бир түбөккө түжүрүп, жендеп турат. Ондый жаман кылыктуу улус байлардын ортозынан чыгат. Темдектезе, „Брысту“ деген чөрчөктө Ак-каан ла Телтекпей кам сүрекей тын электеткилейт.

Мындай чөрчөктөрдү **сатирический** чөрчөктөр деп айдалдыбыс.

Алтай чөрчөктөрдүн көп лө сабазы ан-куштар керегинде. Ондый чөрчөктөрдө ан-куштар (айу, бөрү, түлкү, жарганат, чай) кижидий ок жадын-жүрүмдү, кылык-жандалу болуп көргүзилет. Онын учун ондый чөрчөктөрдө база ок улустын жадын-жүрүмү көргүзилгени биске жарт. Чөрчөкчилер куурмак, ачап, тенек, мактанчык ан-куштар керегинде куучындап тура, олордый ок кылык-жанду улусты электегилейт.

Чөрчөктөрдүн табылганы керегинде

Чөрчөктөр, анчадала чудесный чөрчөктөр, сыранай жебрен өйлөрдө табылган. Ол тужында улус бодойтон: агаш-таштар, суулар тынду болор, тайганын ээзи бар болор, жер үстинде алмыс-шулмустар жүрген болор, олор кижини ан-куш, таш, агаш эдип кубултып турган болор, кизи, байла, ан-куштардан бүткен болор, онын учун олор улуска болуш жетирет деп бодогылайтан.

Ондай санаа-шуултелерден улам чудесный чөрчөктөр чүмделген.

Жебрен өйдөги улус ненин учун жок жердин немелерине бүдүп турган дезе, олор ол тушта ар-бүткен-

ди чын билип албаган, ар-бүткенди канайда јендее-рин таппаган. Је ондый да болзо, олор ар-бүткенди јендеп, бойына бактырып алар күүн-санаалу болгондор. Бу күүн-санаалар чөрчөктөрдүн төс чындык учуры болуп көргүзүлгөн. Онын учун чөрчөктөрдө тегин улус жүзүн-јүүр јеткерлү буудактарды, тындуларды јендеп, тузалу тынду немелер (өлөң, суу) таап, олор-ло тузаланалар. Мындый чөрчөктөрдүн учында улус јакшы јадын-јүрүмдү боло берген деп айдылат. Чөрчөктөр бистин де өйдө чүмделип јат.

АЛБАТЫ ЧҮМДЕГЕН ПРОИЗВЕДЕНИЕ- ЛЕРДИН АНГЛУ ПОЭТИЧЕСКИЙ ЭН-АРГАЛАРЫ

Албатынын поэзиясынын бийик художественнозы

Албаты текши чүмдеген произведениелер художе-ственный јанынан сүрекей бийик болуп јат. Улу орус поэт А. С. Пушкин бойынын бир письмозында бичиген: „Бу чөрчөктөр деген неме кандый јакшы неме! Олордын кажызы ла поэма!“ А. М. Горький айт-кан: „Эң ле артык, јаркынду, художественный јаны-нан једикпестери јок геройлордын бүдүүзи фольклор-до, ишкүчиле јаткан албатынын творчествозында, чүмделген“.

Албаты чүмдеген поэзиянын ийде-күчи—онын төс учуры сүрекей чындык болгонында. Ишкүчиле јаткан-дардын јадын-јүрүмин, ижин, сагыганын, күүнзегенин, олордын күүн-санаазын чындык көргүзери—албатынын поэзиясынын бийик художественнозынын төзөл-гөзи.

Албаты чүмдеген произведениелердин бүдүми

Албаты чүмдеген произведениелер бичикке базыл-бай, улус ортозында ла айдылатан учун бүдүмн сү-рекей јаан да эмес, сүрекей тын колболу да эмес бо-лотон. Кайлап айдар ла тегин чөрчөктөрдө бир—эки

ле төс геройлор болот, лирический кожондордо жангы ла күүн-санаа керегинде айдылат. Произведениеде кандый бир керек айдылып турган болзо, куучынчы оны табынча, башталганынан ала учына жетире төкпөй, чачпай айдып берет. Ар-бүткеннин картиналары алдынан көргүзүлбөс. Олорды көргүссө де, кижинин эткен кандый бир керектериле, онын бүдүүзиле, күүн-санаазыла колбоп көргүзөдилер. Темдектезе:

Ары көрзө, ай кеберлү.
Бери көрзө, күн кеберлү.

Геройлордын кылык-жангы кандый болгону олордын эткен керектеринен ле олордын эрмек-куучындарынан билдирет.

Көргүзүлгөн картиналар, геройлор чокум, јарт болзын деп, кайчылар **контраст** деген эп-аргала тузаланадылар. Контраст дегени эки сыраңай башка картиналарды ол **эмезе улусты удурлаштырып көргүскени болот**. Темдектезе, чөрчөктөрдө ак санаалу кижиле кара санаалу кижиле, јалтанбас ла кортык, јалку ла иштемекей кижиле удурлаштырып көрүзилет. Кайлап айдар чөрчөктөрдө кезикте уйан Тастаракай ла бүдүүзиле коркушту каандар табарыжат. Је Тастаракай олорды курынан тудуп, ыраак таштап, учында өлтүрип те салат. Кезикте баатырлар кижиле өдүп болбос јаан буудактарга туштайла, ол буудактарды јенил өдүп барат.

Алтан тайга—ажу бийик,
Алты күнге өдө берди.

Мындый контрастный картиналар чөрчөкти угуп турган улусты кайкадып, сүүндирип турат. Албаты чүмдеген произведениелерде көдүриптип айткан јерлер де (**гиперболалар да**) көп: баатырлар атка минеле, тенериле учуп јүредилер, бийик тууларды ажыра, терен талайларды кечире калыйдылар, күрежер болзо, өштүлерди ак айаска алып, көк айаска көдүрип, тайга-ташка арта согодылар.

Такып айдылар јерлер

Албаты чүмдеген произведениелерде такып **айдылар јерлер** бар болуп јат. Кезикте мындый бир учу-

ралдар такылып айдылар: „Алтай-Буучай“ деген чөрчөктө Аранай ла Шаранай айылы жаар жапып барадарда, олордын жаынча озо баштап атыр кара сыгынмантады, оны тударга олор Алтай-Буучайдын эки тайгылын божоттылар, онон эки кызыл түлкү мантады, олорды тударга эки боро шонкорды божоттылар, учында Алтай-Буучайдын Кайчы жеерен ады көнкөрө жыгылып, өлө бергендий болды. Кезикте кандый бир сөс тө такып айдылат:

Түргөн, түргөн желип ийди,
Түндү, түштү салып ийди.

Такып айдылар жерлер произведениени мендебей, табынча айдарга да, кандый бир картинаны чокум, жаркынду эдиң көргүзөргө де тың болужат.

Кубулбай айдылар жерлер

Албаты чүмдеген жаңыс произведениениң ичинде, ол эмезе көп произведениелерде жаантайын түп-түңей айдылар сөс эмезе бир канча сөстөр бар. Темдектезе, көп чөрчөктөр мындый сөстөрлө башталат: „Озо, озо, озо чакта, отурган улус жок туужында...“, ол эмезе „чынын, төгүнин билбесим, же албатыда мынайда айдыжат“. Кайлаар да, тегин де чөрчөктөрдүн ичинде мындый түңей сөстөр бар: „Ат өлбөскө—алтын ба? Эр өлбөскө—мөңкү бе?“ Баатырлар жууга киргенде, жаантайын „ама-томо сыгырып, ачу-корон кыйгырып“ кирет. Адынан не-пеме сурайын дезе, баатыр кижии айдат: „Өзүп жүрзем—нөкөрим, өлө берзем—койлоом,“ эмезе „Түнде болзо,—нөкөрим, түште болзо,—канадым“. Баатыр адын ээртегени, атка минеле, мантадып барганы, өштүлөрлө тартышканы, онон до өскө учуралдар албатынын произведениелеринде жаңыс аай көргүзилет. Көп произведениелерде **онойдо жаңыс аай айдылып, көргүзилип турган жерлерди кубулбай айдылар жерлер** деп айдып жадыбыс.

Эпитет. Түндештирү. Параллелизм

Албаты чүмдеген произведениелерде бузулбай, жылыбай, кандый бир предметте тудуш ла кожо айдылып турар **жаантайын айдылар** эпитеттер бар. Темдектезе, **арташ** ээр, **кара** талай, **көк** айас, **көб** куйак, **тынду** ок онон до өскө. Олорло коштой **түндештирүлер** де көп: көргөн көзи **көк чолмондый**, айткан тили **от жалбыштый**, **кырлан** кептү тумчукту, **жалаң** ошкош жарынду онон до өскө. Кезикте, анчадала кожомдордо, эки картина түндештирилип турар: бирүзи—ар-бүткенди, экинчизи—кижини, ол эмесе кижинин жадын-жүрүмүн журап көргүзөт. Темдектезе:

Баштапкы картина:

Алтайда баалу агаш бар,
Албатыга туза көп берет.

Экинчи картина:

Москвада улу кижин бар,
Ырысту жүрүмдү көргүзөт.

Ондый поэтический эп-арганы п а р а л л е л и з м деп адап жадыбыс.

Албаты чүмдеген произведениелерди тил жанынан көрөри

Албаты чүмдеген произведениелер тил жанынан сүрекей бийик те, чокум да, жараш та болуп јат. Мындагы тил—албатынын чындык куучындажатаң, эрмектежетен тили болуп јат. Ол тил эмди төзөлип турган алтай литературный тилдин төзөгөзи болуп тура, оноң бир эмеш башка. Нениң учун дезе, произведениелер чүмдеген тил көп лө сабазында үлгерлеген тил болуп јат. Оның учун кезикте сөстөр кыскарта да айдылар: с у у н ы ј а р а т т а й ј е л и п ј ү р д и деген сөстөрдin ордына с у у ј а р а т т а й ј е л и п ј ү р д и дежет, кара талайдын ј а к а з ы н д а деген сөстөрдin ордына к а р а т а л а й ј а к а з ы н д а деп айдылат, ал т а н т а й -

ганын ажызы бийик деген сөстөрдүн ордына алтан тайга ажы бийик деп айдылат. Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдүн кажы ла строказы жаантайын 8 үйеден туруп жат, кожоннын үлгери деже 7 үйелү болот. Кезикте омор 7 ле 8 үйеден көп тө, ас та болуп жат, же ол тузунда кайчылар кайлаганда, артык үйелерди айтпайтан. Темдектезе тогуззон тогус тайга ашты деген сөстөрдү айтса, тогзон тогустайга ашты деер. Жетпей турган үйелердин ордына ол, бу эмезе ла, ле, ло, лб, ол эмезе дар, дер, дор, дөр, тар, тер, тор, төр деген учуры жок сөстөр кожор. Темдектезе, коо кырган тумчукту деген сөстөрдү айтса, коо кырган ол тумчукту деер.

Рифма кезикте турар, кезикте турбас. Же албаты чүмдеген произведенийлердин бир канча үлгерлеген строкалары көп сабазында түнгөй үндү табыштардан ол эмезе түнгөй туйук табыштардан башталып жат. Темдектезе:

Алтай-Буучай баатырдын
Эди-каны изип келди,
Эр ийдези көптөп келди.
Эки кабагын жемире көрдү,
Эки көзи кандалай берди.
Эки каанды катый тудуп,
Ак айаска алып чыкты,
Ак булутка көмө тутты.

Ондый поэтический эп-арганы табыштардын анафразы деп адап жадыбыс.

Албаты чүмдеген поэзия ла литература

Лебрен өйлөрдөн берип чүмдеген албатынын поэзиязы жаңы письменный литература төзөбөрине тыг жөмөлтө болуп жат. Алтай да, орус та писательдер кайчылардын, чөрчөкчилердин, кожончылардын произведенийлерин шинжилеп, ондый ок произведенийлерди бойлоры да чүмдегилейтен. А. С. Пушкин, М. Е. Салтыков-Щедрин, Н. А. Некрасов, Л. Толстой албаты-

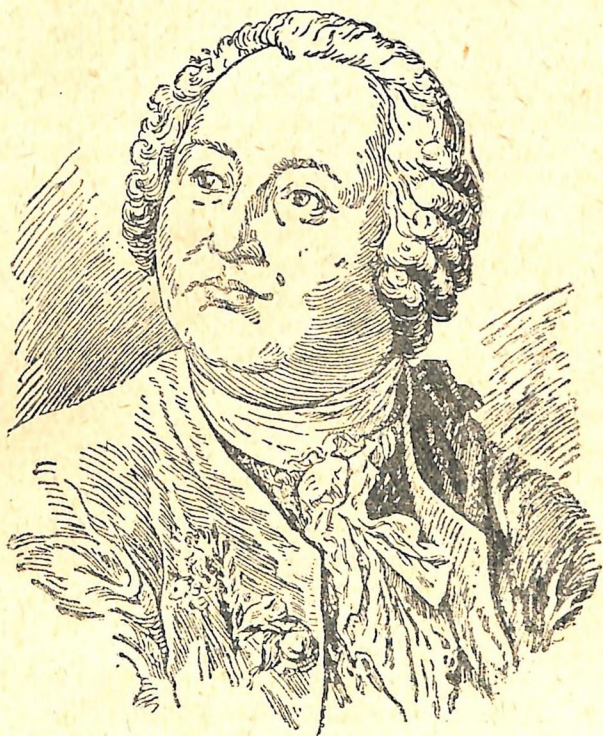
нын поэзиясына үренип, бойлоры көп чөрчөктөр, куучындар, поэмалар бичигендер.

А. М. Горький кичүдөг ала жаанынын чөрчөктөрүн, кожондорун угуп, учында оорды бойынын произведениелеринде тузаланган.

П. В. Кучияк алтай албаты чүмдеген произведениелерди жууп, литературный жазап, кепке базып тура, учында бойы да жаан писатель болуп өскөн.

XVIII LE XIX ЧАКТАРДАГЫ ОРУС ЛИТЕРАТУРА

Михаил Васильевич Ломоносов (1711—1765)

М. В. Ломоносов 1711 жылда 8 ноябрьда Северная Двина суунын жарадындагы Денисовка деген кичинек деревнеде чыккан. Онын адазы Тошту тенгисте балык-
5 Төрөл литература, 6-чы класс

тап, андап жүретен жокту крестьянин болгон. Ломоносов 10 жаштан ала адазына болушкан.

Ломоносов бичикчи айылдаш кижиден бичик кычырарга эрте үренип алды. Кычырган бичиктер оны сүрекей тыг жилбиркетти. Ол оной ары үренерге күүнзеди. Же адазы ла ббй энези оны үретпеске сананарда, ол, он тогус жашту бололо, айылынан качып, балык тарткан улусла кожо Москва жаар барган.

Озодо крестьян улустын балдарын школго албайтан. Онын учун Ломоносов, Москвага келеле, бойын мен дворян кижининг уулы деп айдып, Москвадагы славяно-греко-латинский академияга кирди. Онын жакы жаан болгон учун дворян улустын балдары оны электеп туратан. Же Ломоносов дворян балдардан ончозынан артык үренген. 1735 жылда оны, эг артык үренчиктердинг бирүзи дежип, Петербурттагы наукалардын Академиязына, оной, бир жыл өткөн соңында, Германияга ийгендер. Онойдо көп үренип, көп иштеп, Ломоносов баштапкы улу орус учёный болды. Ол Россияда көп наукалар төзөгөн. Оны Россиядагы наукалардын адазы деп адайдылар.

Орус наукалардын Академиясында иштеп, Ломоносов төрөл жеринде науканын өзөрине чаптык эдип турган өскө ороондордон келген учёныйларла тыг тартышкан.

Ломоносовтын планы аайынча 1755 жылда Москвада баштапкы орус университет ачылган. Ломоносов университетте үренетендерге көп бичиктер, учебниктер бичиген.

М. В. Ломоносов жаңыс та улу орус учёный болгон эмес, ол баштапкы улу орус писатель де болды. Ол көп үлгерлер, мактулу одалар¹ бичиген. Бойынын произведенийлеринде Ломоносов албатыны, төрөлин, орус черүлерди, наукаларды мактаган.

Жиит улусты Ломоносов бастыра күчин үредүге, наукага берзин деп жаантайын кычыратан.

Эмди бистин Советский Союзтагы бастыра албатылар онын адын күндүлү адап, науканы үренип, там ла өрө көдүрүп турылар.

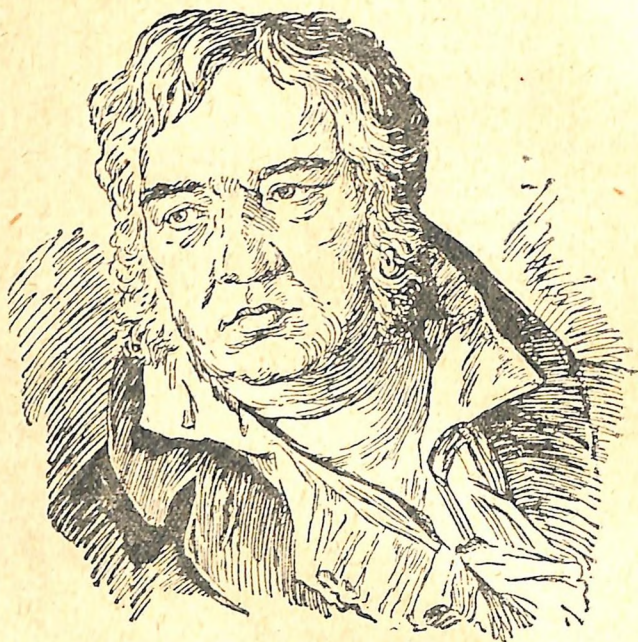
¹ Ода—кандый бир кижини, керекти, учуралды мактап көргүскөн үлгер.

**„КААН АБАКАЙ ЕЛИСАВЕТА
ПЕТРОВНАНЫҢ ШИРЕЕГЕ КӨДҮРИЛГЕН
КҮНИНЕ“ ДЕГЕН ОДАДАН
АЛЫНГАН ҰЗҰК**

Наука јиттерди өрө көдүрет,
Карыгандарга сүүнчи әкелет,
Ырысту жүргенди јарандырат,
Түбекке түшкенди аргалайт,
Ұйдеги иштерди јенилтет.
Наука кижиге кайда да тузалу:
Албатылар ортодо, чөл јерлерде,
Городто жүрзе, јаныскан болзо,
Амырап та јатса, иштеп те турза.

1747 ј.

Иван Андреевич Крылов (1769—1844)

Крыловтын көп үлгерлери кеп сөстөр лә
укаа сөстөр боло берди...

Крыловты кычыратан улус јаантайын көп-
төн турар.

В. Г. Белинский

БАЛЫКТАРДЫН БИЛЕЗИ

Жаргычылар, күчтүлөр, байлар керегинде
Копторды угуп, күүнине тийерде,
Бойынын тергеезин аярып,
Арслан айылынан атанды.

Барып жатса, бир Эр кижн, от салып,
Суудан балыктар тудуп алала,
Олорды каарып отурды.
Көркийлер, нзүге чыдашпай,
Өрбө секирип тургылады.
Кажызы ла удабас өлөрүн билип,
Оозын ачала, ары-бери калып турды.

„Сен кем? Нени эдиң турын?“—

Арслан чугулданып сурады.

„Ийде-күчтү кааныбыс!—Эр кижн мендеп айтты:—

Мен мында суудагы албатынын старостазы,¹

А олор десе сууда журтаган старшиналар,²

Бис ончобыс жуулыжып,

Сени уткуурга бери чыктыбыс.“

„Је, олордын јадыны кандый?

Мындагы јон бай ба?“

„Улу кааныбыс!

Олордын јадыны райдагы јадындый.

Сени көп јаш јажазын деп,

Бис күнүн ле кудайга бажырадыбыс“.

(А балыктар десе сковородада секирип ле тургылады.)

„А нениң учун,—Арслан оноң сурады,—

Олор баштарыла, куйруктарыла буландап турадылар?“

„О, ойгор кааныбыс!—Эр кижн карууна айдат:—

Олор сени көрөлө, сүүниң, бијелеп турылар“.

¹ *Староста*—озогы орус деревнелерде ончо ло керектерди башкарачы кижн.

² *Старшина*—мында айдылган аайынча: старостаның болушчылары.

Бу тужында Арслан старостанын төжин
жалап ийеле,
Балыктардын бијезин база катап көрөлө,
Онон ары атанды.

1821—1823 j.

АЛЛЕГОРИЯ. ИРОНИЯ. САТИРА

„Балыктардын бијези“ деген басняда Арслан тергеезин көрүп жүрөлө, балыктарды сурак жогынан тудуп, каарып, иш турган Эр кижиге мекелеткенни Крылов куучындайт. Мында Арслан—каан, Эр кижиге губернатор, балыктар десе—жокту крестьяндар болуп жат. Губернатор жоктуларды аайы-бажы жок тоноп, олордын күчин иш турганын, каан десе ондый жимекчини качан да жаргылабайтанын Крылов бу баснясында көргүзөт.

Басняда көп лө сабазында ан-куштар, тынду эмес немелер керегинде айдылат. Же поэттер олор ажыра улусты ла улустардын жадынын, жүрүмүн көргүскөйлөйт. Ондый художественный эп-арганы аллегория деп адап жадыбыс.

Басня—улусты жакшы кылык-жандарга үредип турган жаан эмес аллегорический произведение болуп жат.

Балыктар ненин учун секирип туры деп Арслан сураарда, Эр кижиге карууна айдат: „Олор сени көрөлө, сүүнип бијелеп турылар“.

Же балыктар изү сковородада жадып канайып сүүнип, бијелейтен? Бу сөстөр тескери учурлу, электеп (ирониялу) сөстөр болуп жат.

Ирония дегени кандый бир немени ол эмесе кылыкты өнөтийин мактап, өрө көдүрип электеген тескери учурлу сөстөр болуп жат.

Крылов бойынын бу баснясында жоктулардын коомой жадын-жүрүмүн, уялып, токтодынып билбес губернаторго ийдиргенин көргүзүп тура, оныла коштой кааннын бойын көргүзөт. Каан бир де неме билбес, мекеге түргөн кире берер, жамандарды сыйлап турар эдиш тын электеди көргүзүлгөн. Онын бүдүүн Крылов сатирически журайт.

С а т и р а дегени жадын-жүрүмнүн жедикпестерин
улустын коомой кылык-жандарын жаратпай, тын шоо-
дуп көргүскени болот.

КРЕСТЬЯНДАР ЛА СУУ

Жаскыда кичинек суучактарга шоктодуп,

Көп немелерин алдыртып,

Крестьяндар учында чыдашпадылар,

Жаан сууга барып, болуш сураар дештилер.

Ол сууга кичинек суучактар кирип турган.

Ого айдар неме көп болгон!

Анда жердеги аштар үрөлгөн,

Мында теермен аштарылып, ага берген;

Тоозы жок мал да сууга чоңуп өлгөн!

А жаан Суу десе, улу да болзо, же жобош;

Оны жараттай жаан городтор тургылайт,

Онын шоктоп жүргени

Качан да угулбайт.

Байла, кичинек суучактарды ол токтодор болор,

Онойдо Крестьяндар шүүштилер.

Же не? Жаан Сууга жууктап келеле, көрөр болзо,

Олордын жөбжөзинин каботтозын

Ол Суу агызып баратты.

Крестьяндар, тегин ле жерге шакпырт көдүрбей,

Жөбжөлөрүн көстөриле үдөдилер.

Онон бойы бойлорына көргүлөйлө,

Баштарын жайкайла,

Айылына жандылар.

Жанып барадала, айдыштылар:

„Кичинектер жаандарла үлежип турганда,

Кем оморды токтодотон эди“.

1813 j.

С у р а к т а р

1. „Балыктардын биези“ деп баснянын учуры „Крестьяндар
ла Суу“ деп баснянын учурыла түгөйи незинде?

2. Бу баснялар каан бйиндеги кандый жанды көргүзөт?

Александр Сергеевич Пушкин (1799—1837)

Пушкинниң поэзиязынан бастыра Русь көрүнөт...
Пушкинниң салтары нениң учун јаан болгон де-
зе, ол Россияда бойынның ойинен артпай, ада-төрө-
лиле кожо бзуп, онын санаа-шүүлтезин көргүскөн
кижи болгон.

В. Г. Белинский

Албатынын улу орус поэди, сүрекей јараш, учур-
лу чөрчөктөр чүмдеген кижиси, „Евгений Онегин“ де-
ген баштапкы реалистический романның авторы,
„Борис Годунов“ деген эн артык исторический драма-
нынң авторы, эмдиге јетире үлгерди јарандырары ла
кўўн-санааны ийде-кўчтў сбстөрлө айдары јанынан
кем де оны артыктабаган, поэт—улу орус литера-
туранын тбзбчизи.

М. Горький

ОЙГОР ОЛЕГ КЕРЕГИНДЕ ҰЛГЕР¹

Табарган хозарлардан² өч аларға

Ойгор Олег жууга тергенет.

Олордын журты ла жалаңдарына

Отту, кылышту кирерге шүүнет.

Цареград куйакту³ князь адын минди,

Жуучылдарыла кожо жалаңла атанды.

Кара ағаштан удур чыгып,

Терен санаалу судурчы келетти.

Жагыс ла Перунга⁴ баш билдиртип,

Келер өйдөзин ол билип жүрди.

Белгелеп, бажырып, жүрүмин өткүрди.

Билгир карыганга князь жортып келди.

—Кудайлар сүүген судурчы кижі;

Менин жүрүмимде не болор?

Коштой жаткан өштүлерди сүүндирип,

Сөөгим жерге качан көмүлөр?

Менен жалтанбай, чынын айдарып,

Талдама атла сый аларың.

„Судурчы күчтүлөрдөн жалтанбайтан,

Князьтын сыйып керексибейтен,

Сөстөри чындык, жайым болотон,

Кудайдын табыла жөптү жүретен.

Келер өйлөр карануй болот,

Же сенин салымың жүзиннен көрүнөт.—

Айдар сөстөримди сананып ал:

Жуучыл бойыңа сүүнчилү мак,

Женүлерингле сен макталган,

Куйагың Цареград баратада;⁵

Жер-суу сеге бажырып, жалынат;

Мындый салымга өштү күйүнөт.

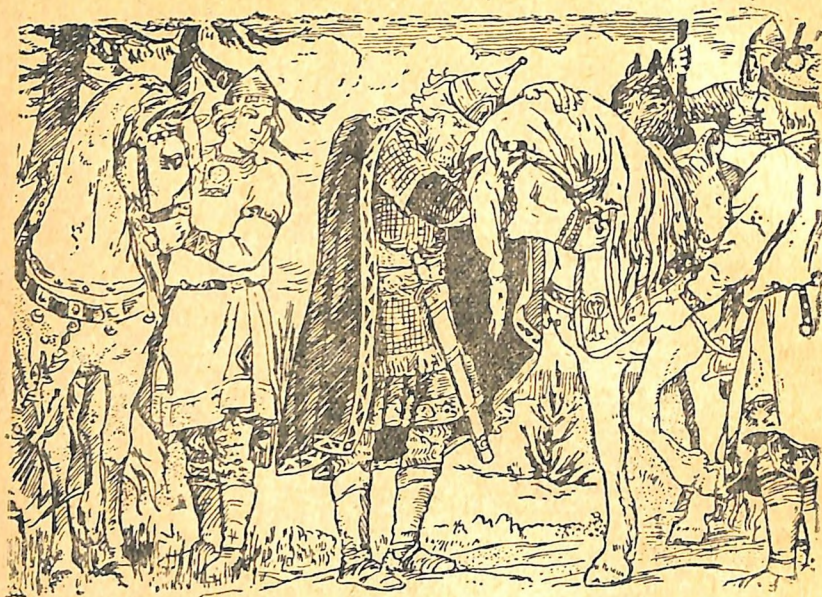
¹ *Олег*—жебрен өйдөги славяндардын князи.

² *Хозарлар*—хазарлар—жебрен өйдө түштүк Россияда жаткан албаты.

³ *Цареград куйак*—Цареград деген озогы Греческий империянын төс городында эткен куйак.

⁴ *Перун*—озодо язычник болгон славяндардын кудайы. Ол күркүрт ле жалкынды башкарып турган кудай деп, озогы славяндар айдыжатаң.

⁵ Орус албатынын куучыны аайынча Олег озогы Греческий империянын төс городын Цареградты жуулап алаала, бойынын куйагың онын баратазынын бажында кадап салган.

Көк талайдың анданган толкузы
Жотконду күнде жүрүмүн баспас.
Саадактын огы, кылыштын минзи
Женүчилдин жылдарын кыскартпас.
Куйакту эдин шыркалатпас эмтир;
Көрүнбес чеберлеечи сеге берилиптир.

Жеткерлү жорыктан адын жалтанбайт;
Эзинин табын сезип ийеле,
Октордын ортозында амыр турат,
Эмезе жалаңла учуп жүрөт.
Соокко до, жууга да чыдажар...
Же өлүмүн сенин адыннан болор".
Олег каткырды; андый да болзо,
Чырайы онын бүркеле берди.
Ээрге тайанып, унчукпай, ол
Кебин жуурып, адынан түшти.
Койлоо нөкөриле жакшылажып,
Мойынын сыймап, эркелеп турды.

„Јакшы болзын, чындык нөкөрүм,
Айрылыжатаң бй једип келди.
Эмди амыра, мениң будым
Алтын үзенгинди теппес туры.
Јакшы болзын, амыра, мени ундуба!
Слер, көдөчилер, атты алыгар!

Јымжак кебисле арказын јабыгар,
Одорлу јаланыма јединип апарыгар;
Талдама сулала оны азырагар,
Кара кутук суула сугарыгар“.
Көдөчилер атты једине бердилер,
Князька өскө ат әкелдилер.

Јуучылдарыла кожо Олег отурып,
Стакандар согуштырып аракылайт,
Межелик бажындагы ак кардый,
Олордын быыраш чачтары агарат.
Өткөн күндерди, тартыжу-јууларды
Әске алынып, олор куучындашты.

„А мениң нөкөрүм кайда?—Олег унчукты,—

Токтобос адым кайда, кем айдар?

Су-кадыгы, јелижи кандый?

Әскидегидий ок омок, јараш па?“

„Кажы јерде межелик бажында

Ол өлүп калган“—деп, каруузына угулат.

Ийделу Олег бажын төмөндөттү,

„А белге канайтты?—деп, бойында сананды:

Судурчы, сен төгүнчи, сагыш јок әмтирин!

Судурлап айтканыңды әлектейдим!

Адымды эмди де минер әдим“.

Адынын сөбгүн ол көрөргө шүүңди.

Ийделу Олег јуртынан атанат,

Игорь ло айылчылар кожо барадылар.

Көрөр болзо,—Днепрдин јарадында

Куу сөөктөр межеликте јаттылар.

Олорды јааш јунат, тозын бүркейт,

Устине өлөңдөрдү салкын әэлтет.

Князь, аттын бажына будыла табарала,

Арайып айтты: „Уйукта, најым!

Карыган әән жагыскан артты;

Удабай јүрүп, өлүп каларым,

Мениле кожо јерге јыгылбазың!

Изү каныңла сөбгим кызартпазың!“

„Өлүмим мында жажынган туры!
Сөөк өлтүрөргө мени сакыптыр!“
Куу баштын ичинен жылып,
Коронду жылан шыркырап чыкты;
Кара кайыш чылап будын ороды,
Кенетийин чактырган князь жыгылды.

Олегтин өлгөн сыгытту кўинде
Көбүк аракылу чөбчөйлөр жылыжат.
Князь Игорь ло Ольга¹—бийик межеликте,
Жуучылдар жаратта аракылайт.
Өткөн кўндерди, тартыжу-жууларды
Жуучылдар эске алынып отургылады.

1822 ж.

Сурак ла жакылталар

1. Олегти ойгор, ийделү жуучыл, орус жердин коручылы деп керберлеп турган сөстөр лө эрмектер темдектеп беригер.

2. Жебрен өйдөгү орус албатынын жадыны кандый болгону бу үлгерден билдирет?

3. „Ойгор Олег керегинде үлгерди“ эске ўренип алыгар.

СТРОФА

Жаан произведение көп сабазында бир канча үзүк санаа-шүүлтелерди көргүскөн бөлүктөргө бөлүнөт. Прозада ондый бөлүктөрдү абзацтар деп адагылайт, үлгерде дезе олорды строфалар деп адайдылар. Строкалардын тоозы произведениелердин кажы ла строфазында жаңыс болор. Ого ўзеери ол строкалар кажы ла строфанын ичинде бир аай рифмалажып турар. Онойткондо, строфа дегени үлгерлеген произведениенин ичинде кандый бир үзүк санаа-шүүлтени көргүскөн жаан эмес бөлүк. Ол бөлүктин строкалары произведениенин ондый ок өскө бөлүктеринин строкаларыла, тоозыла рифмалашкан аайынча түнгей болор учурлу.

„Ойгор Олег керегинде үлгер“ 17 строфалу болуп жат.

¹ *Игорь*—Олегтин кийининде болгон князь. Ольга онын ўйи.

КОЛБОЛУ ПЛАН

а) „Ойгор Олег керегинде үлгердин“ баштапкы строфазын кычырала, ондо кандый санаа-шүүлте айдылганын жартап, ол санаа-шүүлте аайынча баштапкы строфанын бажалыгын сананып табыгар.

б) Онойдо ок арткан строфаларла эдигер.

в) Жуук санаа-шүүлтелерлү строфалардын бажалыктарын бир аай ээчий-деечий бичийле, оморды бириктирген база бир бажалык сананып табыгар.

Онызы колболу план болор. Колболу планды тургузып, бис произведениенин жаан бөлүктөрүн ле ол жаан бөлүктөрдүн оок бөлүктөрүн таап үренедибис.

ҮЛГЕРЛЕГЕН ЭРМЕК-КУУЧЫН

„Ойгор Олег керегинде үлгер“ тегин эрмек-куучынла айдылган эмес, үлгерлеп чүмделген произведение болуп јат.

Үлгерлеген эрмек-куучын деп бис нени айдып јадыбыс?

Үлгерлеген эрмек-куучында качан да болзо, р и т м бар.

Ритм дегени—кандый бир явление түп-түңей үзүк өйлөрдүн бажында катап-катап угулып эмезе көргүзилип турганы. Ритмический явлениялар ар-бүткенде де, кижиде де бар. Кижинин жүреги согулганында, частын маятниги жүргенинде, суу јарадына согулганында, онон до өскөлөринде ритм бар болот.

Ритм кижинин иштегенинде де бар. Кижини иштеп турганда, түп-түңей үзүк өйлөр бажында тыштанып, онон катап ок күчин салып иштеп турат. Ондый ритмический ишле кожо ритмический иштин кожондоры да табылган.

Үлгерлеген эрмек-куучын база ритмический болуп јат, ненин учун дезе, ол түп-түңей үзүктөргө үзүктөлет, ол үзүктөр дезе бир кезек түңей өйлөрдүн (паузалардын) бажында айдылат.

Ондый бир үзүктөрдн орустап с т и х (эмезе стихотворная строка) деер, алтайлап дезе үлгерлеген строка деп адап јадыбыс. Бир произведениенин үлгерлеген строкаларынын үндү табыштары ла согултала-

рынын тоозы түней ол эмезе түнейге жуук болот. Ал-тай кожондордын үлгерлеген строкалары 7 үндү табышту ла 3—4 согулталу болор, кайлап айдар чөрчөктөр десе 8 үндү табышту ла 3—4 согулталу болуп јат.

Эмдиги өйдө бистин поэттер чүмдөп турган произведениелердин үлгерлеген строкаларынын үндү табыштары ла согулталарынын тоозы онон ас та, онон көп тө болуп јат. Үлгерлеген строкалар бир кезек өйлөрдүн бажында ээчий-деечий айдылып, ритм төзбөп јат. Орус тилде кажы ла үлгерлеген строканын ичинде де ритм бар, ненин учун десе ондо согулталу үндү табыштар ла согулта јок үндү табыштар бир аай ээчий-деечий турадылар.

Ритм әрмек-куучынды јарандырып, музыкальнй әдип јат. Үлгерлеген әрмек-куучын көп сабазында рифмалажып јат. Рифмалашпай турган үлгер әрмек-куучынды орустап **белые стихи** деер.

КАПИТАННЫҢ КЫЗЫЧАҒЫ

(кыскарткан үзүктөр)

II-чи глава

Јол баштачы

Јерим, менин јерим,
Јерим таныш эмезин!
Мен сеге бойым келдим бе,
Мени јакшы ат әкелди бе?
Мени, јакшынак јийтти,
Јийттин әркин омогы,
Кабактын корон эзириги әкелди.

Озогы кожон

Мен чыгартылу бараткан јериме жууктап келеттим. Эбиреде төндөрлү, база жуукаларлу, кунукчыл, әән јер болды. Не ле немени кар бүркеп салган. Күн кырды ажып баратты. Кибитка¹ чичке јолло, чынын айтса, крестьян улустын чанактары јүрген исле барып јатты. Ямщик кенетийин туура лаптап көрди,

¹ *Кибитка*—үстин жаап салган чанак.

онон бөрүгүн бажынан алып, мен жаар баштанып, айтты: „Барин, ойто бурыларга жакарбазыгар ба?“

— Ойто не бурылатан?

— Ой ижемчизи жок: эмештен салкын көдүрилип жат; кардын устин жалмап турганын көригер.

— Онызы не болзын!

— Ондо не болуп турганын көрүп турыгар ба? (Ямщик камчызыла кунчыгыш жаар көргүсти.)

— Ак чөлдөн лө айас тегериден башка неме көрүнбейт.

— Ту—ту, ол кичинек булутты көрүп турыгар ба?

Чындап та, тегеринин куйузында кичинек ак булут көрүп ийдим. Баштап мен оны ыраакта турган тѳн болор деп бодогом.

— Ол булут шуурган болорын көргүзет—деп, ямщик меге жартады.

Мен андагы шуургандар керегинде уккам. Олор бүткүл обозторды да көмүп салатан. Савельич ямщиктин шүүлтези аайынча ойто бурылар керек деди. Же меге салкын күч жок деп билдирди, мен оного арыгы станцияга ажындыра жедиң аларыбыс деп иженип, түргөн барыгар деп жакыдым.

Ямщик мантадып ийди, же бойы тудуш ла кунчыгыш жаар көрүп баратты. Аттар тег мантадылар. Салкын дезе частаң часка там ла тыгып турды. Булут жаанап, уур көдүрилип, табынча бастыра тегеринин бѳктѳп турды. Оок кар жаады—кенетийин жалбак кар жаай берди. Салкын улуды, шуурган башталды. Кенетийин караңуй тегери кар талайыла алыжа берди. Не де көрүнбей барды.

„Же, барин, жеткер болды: шуурган!..“—деп, ямщик кыйгырды.

Мен кибиткадан көрзѳм, эбиреде караңуй, куйун болды. Салкын тирүү немедий сүрекей калжу улуп турды; кар мени ле Савельичти көмѳ жаап турды; аттар базытла барып, удабай тура түштилер. „Сен не жортпой туруң?“—деп, мен чыдашпай ямщиктен сурадым.

— Канайып жортотон?—деп, ол кибиткадан түжүп жадала, каруузын берди;—тегин де кайдаар келгенибисти кижин билбес: жол до жок, эбиреде караңуй да. Мен оны арбадым. Савельич онын адаанын алды: „Айдарда, онын айтканын не укпадыгар—деп, ол чугулда нып айтты,—улус конор дворго ойто барып, чайдан ичиң алала, эртен таң атканча уйуктап жадар керек болгон, шуурган токтогон сонунда оного ары атанар эдибис. Тойго бараткан эмежибис. Неге мендеер?“—

Савельич чын айтты. Канайдар да арга жок болгон. Кар анаарла урулып турды. Кибитканын жанында күрт өзүп турды. Аттар баштарын салактадып ийген, каа-жаа калтырап турдылар. Ямщик эдер немезин таппай, эбиреде базып, аттардын жегин жазап жүрди, Савельич арбанып отурды; мен журттыг кандый бир темдегин, эмезе жол көрүп аларга иженип, эбиреде көрүп турдым, же бороргон куйуннын айланып турганынан башка бир де неме аайлап болбодым... Кенетийин кандый да кара неме көрүп ийдим. „Эй, ямщик! Көр. Анда не карарып туры?“—деп, кыйгырдым. Ямщик быжулап көрди. Онон ол бойынын жерине ойто отуруп айтты: „Кудай оны билет, барин: чанак дезе, чанак эмес, агаш дезе, агаш эмес, кыймыктанып турган ошкош. Бөрү эмезе кижги болор“.

Мен ол танылбаган неме жаар жортсын деп жакардым. Ол неме ол ок тушта биске удурду жууктай берди. Эки минуттын бажында бис кижиле тушташтыбыс. „Эй, жакшы кижги! Жол кайда, билип турун ба, айтсан?“—деп, ого ямщик кыйгырды.

— Жол мында ла, мен кату жер де турум, же онон не туза?—деп, ол каруузын берди.

— Бери ук, өбөгөн—деп, мен ого айттым,—сен бу жерди билерин бе? Мени конор жерге жетире баштап апарарга жалданарын ба?

— Бу жерди билерим ле—деп, жолчы айтты.—Кудайга баш, мен бу жерди сындай да, кечире де, жойу да, атту да жүргөм. Же, күннин аайын көрзөн: тургуза ла жолдон азарын. Торт ло бого токтоп, сакыыр керек, айса болзо, шуурган токтоп тенери жарый берер; ол тушта жылдыстарды көрүп, жолды табарыбыс.

Онын токуналу сөстөри мени ижендирди. Мен бойымды кудайдын табына салдырып, чөлдүн ортозында конорго шүүнүп ийген эдим, же жолчы кенетийин кибиткага мерген секирип отурала, ямщикке айтты: „Же, кудайга баш, журт ыраак эмес, он жанына буруп, жорт.“—„Мен ненин учун он жаны жаар жортотом?“—деп, ямщик жаратпай сурады.—Жолды сен кайда көрүп жадын? Аттар өскө кижинин, хомут бойынын эмес, турбай, камчылазын ла деп, сананып турган болорын“. Ямщик чике айдат деп мен бододым. „Чындап та айтса, журт ыраак эмезин сен неден билип турун?“—дедим. „Не-

нин учун дезе, ол жанынан салкын сокты, меге ыш жытанды; ыраак эмес журт бар деп бодоп турым—деп, жолчы айтты. Онын азыкчылын ла жыткырын мен кайкадым. Мен ямщикке жорт дедим. Аттар, терен карла уур алтап, бастылар. Кибитка бирде, куртке кодүрилип, бирде жуукага түжүп, бирде бир жанына, бирде база бир жанына кыйындалып, араай барды. Онызы толкуланган талайла кереп барып жаткандый болды. Савельич минут ла сайын менин кабыргаларыма согулып, онтоп отурды. Мен циновканы түжүреле, тонго оронып алдым, куйуннын табыжына ла араай барып жаткан жайкуга үргүлей бердим...

Мен ойгонип келеримде, аттар тургылаган. Савельич менин колымды тудуп айтты:

— Чык, сударь: једип келдибис.

— Кайдаар једип келдибис?—деп, мен көстөримди ачып, сурадым.

— Улус конотон дворго. Кудай болушты, сыранай ла чеденге учурадыбыс. Мендеп чык, сударь, жылын.

Мен кибиткадан чыктым. Шуурган, кучи байагызынан ас та болзо, токтоголок эмтир. Көзинди де ойзо, бир де неме көрүнбес, карануй эмтир. Постоялый двордын ээзи колында фонарьлу бисти баратанын жанына уткуп чыкты; мени тапчы, је ару горницага кийдирди, онын ичин отту такпай жарыдып турган. Стенедө мылтык ла казачий бийик бөрүк илүде турды.

Айылдын ээзинин угы-төзи яцкый² казак болгон. Ол алтан јашка јеткен де болзо, је чырайы чыкпаган, омок өбөгөн эмтир. Савельич мени ээчиде кичинек кайырчак экелип, чай азарга от сурады, менин чайлаарга турганым качандагызынан да тын болды. Айылдын ээзи суракты будүрерге барды.

Мен Савельичтен сурадым:

— Јол баштачы кайда?

„Мында, слердин благородиегер“—деп, өрөртинен ун угулды. Мен полать јаар көрөлө, кара сагал ла суркураган эки көс көрүп ийдим. „Не, тондын ба, карындаш?“—„Јагыс ла јаман шабыр тонду канайып

¹ Циновка—мында айдылган айынча: рогожадан эткен көжөгө.

² Яцкый казак—Як сууны жакалай јаткан казактар. Ол сууны Пугачёвский восстаниенин кийининде Урал деп адаган.

тонбос! Тулуп бар болгон, је килинчекти не жажырап! Эңирде целовальникке¹ садып, ичип койдым: тын соок эмес деп билдирген“. Бу минутта айылдын ээзи кайнап турган самоварлу кирип келди, мен бистин јол баштачыны чай ичсин дедим, өбөгөн полатьтан түшти. Онын тыш кебери меге сүрекей јарамыкту көрүнди. Онын жажы төртөнгө јуук, бойы орто сынду, каткак, јарынзак болды. Кара сагалы буурайа берген көрүнди; јаан көстөри токтомыр јок, ары-бери суртулдап турды. Онын чырайы јараш, је сүмелү әмтир. Чачын эбиреде чолтыйта кезип салган; кийгени јыртылып калган шабыр тон ло татар шалмар болгон. Мен ајакка чай уруп, ого бердим, ол амзайла, чырайын јуурып ийди. „Слердин благородиегер, меге өскө быян јетиригер: аракы уруп берзин деп јакарыгар, чай бистин казактардын суузыны эмес“. Мен онын күүнин күүнзеп бүдүрдим. Айылдын ээзи ставецтен² штоф ло стакан чыгарып, онын јанына базып келеле, јүзине көрүп айтты: „Әхе, сен база ла бистин јерде бе! Кудай сени кайдан экелди?“ Менин јол баштачым, көзин сыкыйтып ийеле, каруузын укаалап айтты: „Огордто учуп, кендир чокедим, бабушка ташла атты—је јастыра сокты...“

Удабай турадагы улус ончозы козырыктай берди, мен де өлгөнгө түней уйуктай бердим.

Эртен тура орой ойгоноло, шуурган токтоп калганын көрдим. Күн чалып турды. Көс јетпес элбек чөлдө кижинин көстөри кылбыккадый ак кар јатты. Аттар јегүлү турды. Мен улус конотон двордын ээзине акча төлөдим, ол бистен төлүни өйинде ле алды, керек дезе Савельич те оныла сөс блаашпады, бойынын темиғүзи аайынча садулашпады... Мен јол баштачыны кычырып алып, јетирген болужы учун јакшылык сөзим айттым, ого аракы ичерге бежен акча берзин деп, Савельичке јакыдым. Савельич кабактарын јуурып тартып ийди. „Аракыга бежен акча!—деп, ол айтты,—ненин учун беретен? Сен ок оны бери тартып экелген учун ба? Сенин табын, сударь: бисте артыкту бежен акчалар јок. Кажы ла кижиге аракыга ак-

¹ Целовальник—аракыдайтан јерде аракы садып турган кизи.

² Ставец—стенеге тургускан ајак-казаннын шкафы.

ча берип жүрзөбис, бойыбыс удабай торолоорыбыс“. Мен Савельичле сөс блаажарга болбодым. Акча, менин молжонгоном аайынча, бастыразы онын колында болгон. Мени жеткерден де эмес болзо, же сүрекей коомой учуралдан аргадап алган кижиге жакшымды жетирип болбогоныма ачындым. „Жакшы—деп, чырайымды соодып айттым,—бежен акча бербеске турган болзон, менин кийимдеримнен нени-нени алып бер. Ол ойинен өткүрө жука кийимдү. Ого менин койон терези некейимди бер“.

— Кудай аргадазын, адайым Петр Андреич!—деп, Савельич айтты.—Ого сенин койон терези некейин не керек? Ол, ийт, баштапкы ла кабакта оны садып ичип салар.

— Карыганым, мен ичип салатам ба, эмезе ичпейтем бе—ондо сенин керегин жок—деп, менин тениберим айтты.—Онын благородиези меге бойынын жардынан тонын берип жат: онын барский табы, сен, холлоп, кижиден сөс блаашпа, айтканын ук!

— Сен, шокчыл, кудайдан коркыбай турун ба!—Савельич чугулданган үниле каруузын берди.—Сен баланын неме ондобой турганын көрүп жадын, онын неме керексизбизиле тузаланып, оны тоноорго турун. Сеге барский некей неге керектү? Сен оны бойыннын жалбак жардына кийип те болбозын.

— Укааркаба деп сурап турум—деп, мен бойымнын дядькама айттым,—некейди тургуза ла бери экел.

— Кайракан кудайым!—деп, менин Савельичим онтоп ийди.—Койон терези некей торт ло жап-янты! Онду кижиге болзо кайсын, шалтап аракызакка берет!

Же койон терези некейди экелди. Оббгөн оны тургуза ла кийип көрди. Чындап та айтса, меге де кичинеке болуп турган некейим ого арай тапчы болды. Ондый да болзо, ол оны жиктеринен сөгүп туруп, арай-кереиден кийип алды. Савельич, учуктар тыдыраганын угуп ийеле, арай ыйлабады. Тенибер менин сыйыма сүрекей сүүнди. Ол мени кибиткага жетире үйдежип барала, жабыс бөкөйип айтты: „Алкыш болзын, слердин благородиегер! Слердин жакшы жетиргенигер учун слерди кудай ундубазын. Слердин быяаныгарды качан да ундубазым“.—Ол бойынын жолыла барды, мен дезе, Савельичтин ачынып турганын керек-

ке албай, онын ары атанып жүре бердим. Удабай кечеге жотконды, бойымнын жол баштачымды, койон терези некейимди де ундуп салдым.

Сурактар ла жакыт алар

1. Бу произведенииде куучынчы кижин кем: автор бойы ба, айла ёскё кижин бе?
2. Жол баштачыннын портредин (кеберин), кылык-жанын көргүскөн жерди кычырып беригер.
3. Гринёвтын кандый болгону мында билдирет?
4. Жотконды Пушкин канайда көргүзөт? Шуурганнын тыгыганын Пушкин кандый эп-аргала көргүзүп жат?
5. Пушкин кандый үлгөрлөрдө кышкы жолды, шуурганды көргүзүп бичиген?
6. Жотконды көргүскөнүн (описаниени) бичигенине жуук куучындап беригер.

ЭПИГРАФ

Эпиграф дегени кандый бир көрүмжүлү произведениеден алынган бир канча сөстөр болуп жат. Эпиграф бастыра бичиктин ол эмесе онын кезик главаларынын бажалыктарынын алдында турат. Эпиграф бичикте не керегинде айдылганын эмесе онын төс учурын көргүзөт.

Жакылта

1. Өрө берилген үзүктүн эпиграфын табала, онын II-чи главала колболу болгонун жартап беригер.

VI-чы глава

Пугачёвщина

Бир күн энгирде (1773 жылда октябрьдын баштапкы күндеринде) мен айылымда жангыска күски салкыннын сыгырыжын угуп, айдын жанынча көчүп жаткан булуттарды көзнөктөн көрүп отургам. Комендантка мени алдыртып элчи келди. Мен тургуза ла бардым. Комендантта Швабрин, Иван Игнатьевич, казак урядник отургандар. Комнатада Василиса Егоровна да, Марья Ивановна¹ да жок болгон. Комендант мениле эзендежерде, чы-

¹ Марья Ивановна Миронова — капитаннын кызы. Гринёв оны сүйүп жат.

райы онын санааркаган бүдүштү көрүнди. Ол эжигин жаап алды, ончобысты отургысты, жангыс ла казак урядник эжикте бут бажына турды. Карманынан бичик алып, комендант биске айтты: „Господа офицерлер, жаан солун табыш бар! Генералдын бичигенин угыгар“. Ол орто очказын кийеле, кычырганы мындый болды:

„Белогорский шибееинг комендантына, господин капитан Мироновко.

Тажытты

Каруулдан качкан доннын казагы раскольник Емельян Пугачёв, өлгөн император III-чи Пётрдын¹ адын аданып, шокчылдарды жууп алала, Яиктин деревнелеринде түймее чыгарды деп, бу бичикле слерге билдиртип турыс, ол качан ок бир канча шибее-лерди алып, тоноп салган, камыкты өлтүрип, кырып жат. Онын учун, бу бичикти алзагар, слер, господин капитан, ол айдылган шокчыл самозванец слердин шибеерге жууктаза, ого удурлажарга тургуза ла кичееини белетенигер, күчигер жеткедий болзо, оны торт жок эдер эбин табыгар“.

— Удурлажарга белетенигер!—деп, очказын чечеле, чаазынды бүктөй тудуп, капитан айтты.—Айдарга ла белең. Шокчыл күчтү болгодый, бисте десе жүс ле кижиге, казактарды тоого кошпойдым, ологорго иженерге болбос, сен ого өөркөбө, Максимыч. (Урядник каткырынды.) Канайдар база, господа офицерлер! Кичеемкей болыгар, каруулдарды тургузыгар, тунде жүрер кайучылар белетегер. Оштүлөр келип табаргажын, шибее-нин баратазын бөктөйлө, солдаттарды алып чыгарар. Сен, Максимыч, казактарыңды жакшы көр. Пушканы шинжилеп көрөлө, жазап арчызын.

Ондый жакылталарды береле, Иван Кузьмич бистерди божодып ийди. Мен Швабринле кожо бу уккан керекти куучындашканча чыктым. „Сен бодоорында кандый, бу керек канайда божогой не?“—деп, мен сурадым.—„Кудай оны билер—деп, ол айтты,—көргөйбис. Эмди тургуза сүрекей коркушту неме жок.

¹ III-чи Пётр—(1728—1768) орус каан.

Айса болзо...“ Бу туужында бир эмеш сананала, бир де неме керексибей турган кижичилеп, французтардын кожонун сыгырып, база берди...

Удаган жок шибееде ончо улус Пугачёв керегинде текши куучындажа берди. Эрмек жүзүн-башка болгон. Комендант урядникти ийип, жуугындагы деревнелерди, шибеелерди ончозын жаап, шинжилеп көрүп келзин деп жакылта берген. Урядник эки коноло, ойто бурулып, чөлдө, шибееден ары алтан беристе кирелуу жерде, көп оттор көргөм, аай жок көп черу келип жатканын башкирлерден уккам деп айдып келди. Ондый да болзо, ол бир де жарт неме айтпады, оноп ары барарга коркыгам деп куучындады.

Шибеедеги казактар түймежип турганы жарт билдире берди, озор оромдордо бир канча кижиден чук жуулып, араай эрмектежеле, драгунды эмезе гарнизоннын (шибеенин) солдадын көрзө, таркагылай берер болды. Озорго кайучы, шинжучи улус ийген. Юлай деп кресттү калмык комендантка учурлу куучын айдып келди. Урядниктин айдып келгени ончозы төгүн деп Юлай айткан. Түймеген улустарга барып, озордын башчызыла жолыгып, онын колын окшоп, узак куучындаштым деп, мекечи казак жанып келеле, бойынын нөкөрлөрине айткан болыптыр. Комендант тургуза ла урядникти отургузып салала, каруулдадып койгон, онын ордына Юлайды тургускан. Бу солун табышты казактар жаратпай, бөндү турдылар. Озордын эрмеги катуланып турган, коменданттын жакылтазын бүдүречи Иван Игнатьич бойынын кулагыла казактардын мындый эрмегин уккан: „Акыр, сеге једжер, гарнизоннын чычканы!“ Комендант бойынын отургыскан арестантын ол ло күн шылаарга сананган, је урядник десе кача берген эмитир, байла, оныла јаныс санаалу улус ого качарга болушкан.

База бир јангы керек коменданттын санаазын тамтыныда токунатпай барды. Јанга јарабас, түймеенге кычырып турган бичиктер таркадып жүрген бир башкир тудулган. Капитан бу керек учун база ла бойынын офицерлерин жууп аларга сананды...

Бис база ла жуулыжып келдибис. Иван Кузьмич Пугачёвтын кычырузын эмегинин көзинче кычырып берди. Ол кычыруны бичик јетире билбес кандый

бир казак бичиген болгодый. Шокчыл бистин шибее-ге удабас ла келетенин бичиптир; казактарды, солдаттарды бойына кожуларга кычырып, командирлерди десе удурлашпазын деп жөптөп турган эмтир, удурлашкандарын өлтүрөрим деп, кекениптир. Кычыру бичикти кезем бичиптир, кезем де болзо, тегин улустын көксине эбелгедий, сүрекей өткүн жеткерлү бичик болды.

— Көрзөн, кулугурды!—деп, комендантша кыйгырып чыкты.—Бистен коркыбай, биске берип жаткан жакылтазын! Оны уткуп чыгала, мааныларды онын бу-дынын алдына салатан! Уйалбас пйт! Бис төртөн жылга чыгара службага турганыбыс, кудайга баш, не-ни де көргөнибис, ол оны билбес пе? Шокчылдын сөзин угатан командирлер табылды эмеш пе?

— Ондый командирлер болбос учурлу—деп, Иван Кузьмич айтты.—Же шокчыл көп шибеелерди жуулап алган айылу угулат.

— Ол чындап та күчтү туры—деп, Швабрин айтты.

— Акыр, эмди ле бис онын чын күчин билип ала-рыбыс—деп, Иван Кузьмич айтты.—Василиса Егоров-на, алмардын түлкүүрлерин меге бер. Иван Иг-натъич, башкирди экел, Юлайга камчыларын экелзин деп айт.

— Акыр, Иван Кузьмич—деп, комендантша турала айтты.—Машаны айылдан ырада апарып салайын, ол кыйгы-табыш укса, коркый берер. Мен бойым да, чы-нын айтса, чыбыкка кууним тартпайтан. Жакшы болзын...

Иван Игнатъич башкирди экелерге барды. Башкир өбөгөн бөктүлү алмарда отурган. Удаган жок оны экелдилер. Комендант оны бойына алдыртты.

Башкир жүк ле арайдан бозогоны ажыра алтады (буттарында агаш колодколу болгон), бийик содон бө-рүгин суурала, эжиктин жанында туруп алды. Мен оны көрөлө, коркый бердим. Ол кижини мен качан да ундубазым. Ол жетен жаштан ажа берген болгодый. Онын тумчугы да, кулактары да жок эмтир. Бажын кырып койгон, койу сагалдын ордына суйук буурул чачтар болды, кичинек сөөктү, каткак бүдүмдү, бөк-чөк кизи эмтир, же онын кичинек көстөри, от чылап, суркурап турды. „Эх!—деп, онын коркышту темдек-терин көрүп ийеле, ол 1741 жылда бурулаткан улус-

тын бирүзи эмитир деп танийла, комендант айтты.— Сен озогы бөрү турбайын, алдында бистин чакшыга база алдырган эмитирин. Бажынды бу кирелү кырып койгондо, жаньс катап түймеп жүрген эмес турбайын. Бери жууктазан, сени кем ийген эди, айт?”

Карыган башкир унчукпай, эш неме аайлабай турган бүдүштү туруп, комендант жаар көрди. „Сен не керек унчукпайдын?—деп, Иван Кузьмич онон ары айтты,—айса, орустап эш неме билбезин бе? Юлай, бойыннын тилингле сурап уксан, оны бистин шибееге кем ийген“.

Юлай Иван Кузьмичтин сураганын татар тилле сурады. Же башкир десе, ого байагызы ла чылап көрүп, бир де сөс айтпады.

—Жакшы—деди комендант:—сени мен эрмектендирерим. Уулдар! онын жолду тенек халадын чечеле, сыртынын терезин сыйра сойыгар. Ук, Юлай: жакшы ла сой!

Эки инвалид башкирдин кийимин чечти. Коркыганына көркийдин чырайы кубула берди. Ол, балдардын колына кирген кичү ан чылап, ары-бери көрүп турды. Инвалидтердин бирүзи онын колдорын тудуп, бойынын ийиндери ажыра салала, өбөгөндү арказына жүктенип көдүрерде, Юлай десе камчы алала, талайарда, башкир араай, комуудаган унгле онтой берди, бажын булгап, оозын ачарда, тилинин ордында тилдин жүк ле тэзи кыймыктанганы көрүнди...

Бис ончобыс алан кайкадыбыс. „Је—деп, комендант айтты,—бис онон эш неме угуп болбос турыбыс. Юлай, башкирди алмарга апарып сал. Бис, господалар, база эмеш куучындажалы“.

Бис болуп турган керектерди, айалганы шүўжип, куучындажып отурганча, кенетийин Василиса Егоровна коркып калган бүдүштү, тынарысан кирип келди.

—Бу сен кайттын?—деп, чочыган комендант сурады.

—Өрөкөндөр, јеткер!—деп, Василиса Егоровна айтты.—Нижнеозёрныйды бүгүн эртен тура жуулап алып койгон. Абыс Герасимнин јалчызы јаньс ла онон келди. Ол шибеени канайда алганын ончозын көргөн. Комендантты ла ончо офицерлерди бууп койгондор. Солдаттарды ончозын олјого алган. Удабас ла шокчылдар бого до келерден маат јок.

Кенетийин уккан табышты мен сүреен кайкадым. Нижнеозёрный шибеенин коменданты, јобош јаш кижі, меге таныш болгон: мынан эки ле ай озо ол јаш эмегениле кожо Оренбургтан келедип, Иван Кузьмичтин айылына түжүп барган. Нижнеозёрный бистин шибееден јирме беш беристе јерде турган. Частаң часка Пугачёв бистин де шибееге табару эдерин сагыгадый болды. Марья Ивановнала не болгой не деп, менин санаама тургуза ла кирерде, јүрегим торт өлө бергендий болды.

— Бери уксагар, Иван Кузьмич!—деп, мен комендантка айттым.—Бис өлөрдөн өлгөнчө шибеебисти корулаар учурлу; ондо эрмек те јок. Је үй улустын амыр-энчү јүрерин сананар керек. Олорды, јол ачык болзо, Оренбург јаар эмезе шокчылдар јетпегедий ыраагында өскө ижемчилү шибееге ийигер.

Иван Кузьмич, эмегени јаар ууланып, айтты:

— Бери уксан, энебис, бис шокчылдарды басканча, чындап та слерди ырада ийзе, кайткай не?

— И, темей сөс!—деп, комендантша айтты.—Ок јетпес шибее кайда бар? Белогорский шибее ненин учун ижемчилү эмес? Кудайга баш, бис јирме экинчи јылын мында јадырыбыс. Башкирлерди де, кыргыстарды да көп көргөнибис: айса болзо, Пугачёвтон до артып каларыбыс!

— Је, энебис,—Иван Кузьмич айтты,—сен бистин шибееге иженип турган болзон, барба, артып кал. Је Машаны кайдаар эдерибис? Бойлорыбыс јендиртпезебис эмезе түрген болуш черү келзе, јакшы туры, је шокчылдар шибеени алып ийзе, не болор?

— Је ол тушта...—Ол орто Василиса Егоровна туктурылды, эрмектенип болбой, унчукпай барды.

— Јок, Василиса Егоровна—деп, онын сөзин эмегени эр-јажына баштапкы ла катап јазап укканын сезип ийеле, комендант айтты.—Машага мында артарга јарабас. Оны Оренбург јаар ийелик, крес энезине барзын: ондо черүлер де, пушкалар да јеткил, стенизи де таш. Сен бойын да оноор кожо баргадыйын деп турым; сен карыган да болзон, шибеени јуулап алза, сениле не болотоннын көрөринг.

— Јакшы—деп, комендантша айтты,—кем јок, Маша-

ны ийерибис. Мени барар деп түш јеринде де сураба: мен барбазым. Карыган бойым сенен айрылып барбазым, өскө јерде јаныскан тенип жүрүп, сөбгимди салбазым. Кожо јуртаар, кожо өлөр.

— Олдо јараган—деп, комендант айтты.—Је, керекти узатпа. Машаны атандырарга белете. Эртең тура тан алдында оны көндүктирерибис, улус ас та болзо, ого уйдежер конвой берерис. Маша кайда барган?

— Акулина Памфиловнага барган—деп, комендантша айтты.—Нижеозёрныйды алган деп угала, сагыжы јамандана берген; оорый бербезин деп коркодым. Јайачы кудай, кандый коркушту жүрүм болды!

Василиса Егоровна балазын атандырарга барды. Бистер комендантла куучындашканча отурдыбыс, је мен дезе ол куучынга киришпедим, эш неме укпай отурдым. Марья Ивановна ужинге чырайы кугарып калган, ыйга көстөри тижип калган келди. Бис унчыгышпайла ажанып алдыбыс, столдон капшай туруп чыктыбыс, айылдын улустарыла текши эзендежип алаала, ончобыс айылдарыбыска јандыбыс. Је мен өнөтийин үлдүмди ундуп салдым, оны аларга шылтактанып ойто келдим: Марья Ивановнага јаныскандыра јолыгар болорым деп, ажындыра сезип тургам. Чындап та, ол меге эжикке удур келип, менин үлдүмди эжелип берди. „Эзен болзын, Петр Андреевич!—деп, ыйлап, меге айтты.—Мени Оренбург јаар ийип јадылар. Эзен-абыр јүригер, ырысту болыгар; айса болзо, кудай болушса, бис экү јолыгыжарыбыс; јолыгышпазабыс...“ Ол орто ол өксөп ыйлады. Мен оны кучактадым. „Эзен болзын, эзен болзын, менин карузыганым, менин күүнзегеним!—деп, мен айттым.—Мениле не де болотон болзо, менин калганчы санаам, калганчы мўргүүлим сенин учун болоруна бут!“ Маша менин тōжиге јапшынып алаала, өксөп ыйлап турды. Мен оны сўреен тын окшоп ийеле, комнатазынан тўрген чыгып бардым.

Сурактар ла јакылта

1. Пугачёвтын 1773 јылда баштаган восстаниези керегинде нени билеригер?

2. Белогорский шибеенин коменданты офицерлерине кандый солун табышту бичик кычырып берди?

3. Шибееде кем керегинде куучын жайылып турды? Шибеедеги казактардын түймееи керегинде куучындап беригер.

4. Пугачёвтын кычырузы кандый болды?

5. Автор башкирди канайда кеберлеп жат? Онын портредин көргүзүп бичигенинен бис ол керегинде нени билип жады?

6. Шибеедеги кандый ла башка-башка бөлүк журт улус Пугачёвтын жууктап келеткенин кандый күүндү укты?

VII-чи глава

Табару

Бажым менин бажымай,
Службага турган бажымай!
Службага бажым турганы
Туй одус үч жыл болды.
Менин бажым служба учун
Кайрал да албады, жыргал да көрбөди,
Жалакай эрмек те укпады.
Жамызын да бийиктетпеди;
Менин бажым алганы
Эки бийик бакана болды,
Клён агаштаг салган арткапту,
Торко туйук буучакту.

Албатынын кожонго

Ол түнүн мен кийимимди де чечпедим, уйуктабадым да. Мен таң алдында Марья Ивановна чыгып баратан шибееинин баратазына барып, оныла калгаңчызында эзендежип алар деп сананып алдым. Мен бойымды шинжилегемде, кылык-жаным сүрекей жаан кубулып калган аайлуу билдирди: менин жүрегим токтобой көдүрилгени алдындагы кунукчылдан женил болды... Түн өткөни билдирбей калды. Мен айылымнан чыгарга ла турзам, эжигим ачылып, капрал¹ кирип келеле, бистин казактар түнде шибееден качып барган, Юлайды тудуп, албанла апарган, шибееинин жанында кандый да сан башка улустар жортып туры деп айтты. Марья Ивановна барып болбос деп сананарымда, жүрегим коркыды, мен капралга тоолу жакылта береле, бойым капшай ла комендант жаар жүгүрдим.

¹ Капрал—озоги орус черүде болгон жаан эмес жамылу кижжи.

Тан жарый берди. Оромло жүгүрүп баратсам, мени кижиге кычырганы угулды. Мен токтой түштим. „Слер кайдаар барып жадыгар?—деп, Иван Игнатьич, меге жедежи келеле, айтты.—Иван Кузьмич шибееде, мени слерге ийген. Пугач келген“. —„Марья Ивановна барган ба?“—деп, мен жүрексип сурадым.—„Оройтып калган—деп, Иван Игнатьич айтты.—Оренбургка баратан жол туйукталган, шибее куччап алгандар. Коомой болды, Петр Андреич!“

Бүдөрдө, кырган болуп бүткөн, шибеедин өрмө чеденин тудуп койгон бийик жерге бардыбыс. Ондо шибеедин бастыра журт улустары жуулып калган эмтир. Гарнизон ончозы мылтыкту турды. Пушканы оноор кечеге күнде апарып салган. Комендант бойын ас черүзинин алдында ары-бери базып жүрди. Жеткер жууктап келерде, карыган черүчинин жүреги көдүрилип, сыраңай омок болды. Чөлдө, шибееден ыраак эмес, жирме кирелү улус тан атту жортып жүрилер. Ол улустар казактар онкош, же олоордын ортозында башкирлер база көрүнөт, олоордын шүлүзүн бөрүктери ле жүктөнгөн ок-саадактары жарт танылып турды. Комендант бойыннын черүлерин айландыра базып, айдып жүрди: „Же, балдарым, бис бүгүн энебис-государыня учун туружалы, чертенгенибисти, жалтанбазыбысты текши ак жарыкка көргүзели!“ Солдаттар туружар болуп кыйгырыжып турды. Швабрин менин жаным тураала, өштүлөрдү айкап көрүп турды. Чөлдө жортып турган улус, шибеедеги табышты угала, жанас жерге жуулыжып, жөптөшкиледи. Комендант, Иван Игнатьевичти пушказын ол жуулган улус жаар шыказын деп жакыйла, бойы фитильди жайа тудуп, күйдүрүп ийди. Пушканын огы ол улустын үстинче сыгырып барала, бир де кижиге тийбей, ажа берди. Атту улус тургуза ла таркагылай бердилер, чөл куру калды.

Шибеедин кырганына Василиса Егоровна келди, Марья Ивановна жанаскан артпаска, оныла кожо келди. „Же, не?—деп, комендантша сурады.—Жуу-согуш кандый болуп жат? Өштүлөр кайда?“—„Өштүлөр ыраак эмес—деп, Иван Кузьмич айтты.—Кудай болушса, алдырбас. Маша, сен коркып турун ба?“—„Жок, ада—деп, Марья Ивановна айтты,—жанаскан үйдө отура-

га оноң тын коркып јадым“. Бу бйдө ол мен жаар көрүп, албаданып кулүмзиренди. Мен кече ол кыстын колынан алган үлдүмди, бойымнын карузыган көркийимди корулаарга алганына түнейлеп, эрик жоктон сабынан тыгыда тудундым. Жүрегим от чылап жалбырап турды. Мен бойымды ол кыстын коручылы деп бодоп турдым. Мен ого бүдүмчилү болгонумды көргүзөргө сананып, чын тартыжуунун келерин сакып, чыдашпай турдым.

Ол бйдө шибееден жарым беристеде бийик жердин кийининен атту улустар чыкты, удаган жок чөлгө жыдалу, ок-саадакту улустар толо берди. Олордын ортозында ак-боро атка минген, колында үлдүлү, кызыл тонду, бир кижжи жүри: онызы Пугачёв бойы болгон. Ол токтой берди, оны улус курчады, байла, онын жа-кылтазыла төрт кижжи айрылала, мантадып, шибеедин жанына келди. Олор бистен барган качкындар деп таныдыбыс. Бирүзи бөрүктин ичинде бичик тудунып алган; бирүзи Юлайдын бажын жыда бажына кадап алган эмтир, ол оны силкий соголо, бистин өрмө чеденибисти ажыра чачты. Көркий калмыктын бажы коменданттын алды орто келип түшти. Качкындар кыйгырышты: „Атпагар, каанга чыгыгар. Каан мында!“

— Акыраар, мен слерге берерим!—деп, Иван Кузьмич кыйгырды.—Уулдар, адыгар!—Бистин солдаттарыбыс аттылар. Письмо тудунган казак, ат үстине жайканып турала, жыгылды, өскөлөри ойто мантатты. Мен Марья Ивановна жаар көрдим. Ол Юлайдын канду бажын көрөлө, көп мылтык адарда, онын табыжынан коркыганынан улам санаазы энделип калган ош-кош көрүнди. Комендант капралды кычырып алала, өлгөн казактын колынан письмоны экелзин деди. Кап-рал жалаңа чыгала, өлтүрткен казактын адын чылбырынан жединип экелди. Письмоны комендантка табыштырып берди. Иван Кузьмич бойыла кычырала, жүрта согуш, чачып ийди. Ол тушта түймечилер согушка белетенген айылу болды. Удаган жок бистин кулактарыбыстын жанынча октор сыгырыжа бергиледи, саадактын бир канча окторы бистин жаныбыста жерге ле чеденге кадалды. „Василиса Егоровна! Мында үй улус туратан жер эмес; Машаны алып бар; көрдин бе:

кызычак жүк ле тынду туры"—деп, комендант айтты. Комендантша кызыла эжү кожо жүре бердилер.

Мен Марья Ивановнанын кийининен көрүп турдым; ол кайра көрөлө, бажыла кекип, мениле жакшылашты. Ол орто Иван Кузьмич бис жаар бурулып, өштүлөрдү тыңыда аяктады. Түймечилер башкарган кижизинин жанына жуулып, кенетийин аттарынан түжүп алдылар. „Эмди бек турыгар—деп, комендант айтты,—эмди табару болор...“ Ол минутта коркушту кыйгы-табыш чыкты; түймечилер шибее жаар жүгүрдилер. Бистин пушканы картечьле¹ октогон болгон. Комендант, олорды жууктадып алала, база ла атты. Картечь сыраңай ла көп улустын ортозында түшти. Түймечилер, эки жара чачылыжа береле, тескерледди. Олордын башчызы алдында жаныскан туруп калды... Ол үлдүзиле жанып, олорды тыңыда ойто кычырып турган аайлу болды... Токтой берген кыйгы-табыш база катап тынып чыкты. „Је, уулдар—деп, комендант айтты,—эмди баратаны ачыгар, барабанды согыгар. Уулдар! Мени ээчигер, удурлажаар!“

Комендант, Иван Игнатич ле мен тургуза ла шибенин тыштына чыга кондыбыс; је жалтанган солдаттарыбыс турган јеринен кыймыктабадылар. „Слер, балдарым, канайып калганыгар, не турыгар?—деп, Иван Кузьмич кыйгырды.—Өлөр болзо, өлөр: службанын кереги эмей!“ Ол ло тушта түймечилер бистин үстибис орто чурап келип, шибееге киргилей берди. Барабан токтоды, солдаттар мылтыктарын таштадылар, мени јыга табаргылады, је мен тура жүгүреле, түймечилерле кожо шибееге кирдим. Багына шыркалаткан комендант шокчылдардын ортозында туры, олор оноң ключтер некеп јадылар. Мен комендантка болужарга тап эттим, мени бир канча казактар тудуп алала, кайыш курларла күлүп салдылар. „Акыр, каанның сөзин тообос кулугурларга слерге једижер!“—деп, мени күлүп тура, кекенижип айдыжадылар. Бистерди оромдорло сүүртеп апардылар, јурт улус түймечилерди калашту-тусту уткугылап турдылар. Шан согуп јат. Олјого алган улусты сакып, каан јаланда чертендирип јат деп кенетийин кыйгы

¹ *Картечь*—артиллерийский ағылу снаряд.

угулды. Албаты јалан јаар эжилди, бисти база оноор апарды.

Пугачёв коменданттын туразынын кирнестезинде креслодо отурды. Онын кийгени казак улустын јараш кафтаны болуптыр, торко чингмеериле кыйып чүмеп койтыр. Алтын чачакту суркурап турган бийик киш бөрүгин көстөрине јетире јемире кийип алган. Онын чырайы меге таныш аайлу көрүнди. Казактардын старшиналары оны айландыра курчап алгандар. Герасим абыс кирнестенин јанында чырайы куп-куу, колы тыкырап, крест тудунган туры, ол, улустын канын төкпөзө кайдат деп јайнап, сурап турган аайлу, унчукпай турды. Акта кижі бууйтан артпакты мендеп јазагылап турды. Бис јууктап келерибисте, башкирлер албатыны таркадып ийеле, бисти Пугачёвтын алды орто экелдилер. Шандардын табыжы токтоп калды, табыш јок, шын боло берди. „Кажызы комендант?“—деп, каан адын аданып алган Пугачёв сурады. Бистин уряднигибис улустын ортозынан чыгып келеде, Иван Кузьмичти көргүзип берди. Пугачёв өбөгөн јаар кезе көрөлө, айтты: „Сен бойыннын каанына, меге бакпай, ненин учун удурлажып турын?“ Комендант шырказынан чучурап, бар-јок күчин јууп алала, јарт ўниле айтты: „Сен менин кааным эмес, сен уурчы, төгүнчи шилеемир, уктын ба сен!“ Пугачёвтын чырайы катулана берди, ол арчуулла јаныды. Бир канча казактар карыган комендантты келип тудала, кижі бууйтан артпак јаар апардылар. Онын туура салган агажын алдындагы күнде бис шылаган тили, кулагы јок башкир айра минип алган отуры. Ол колында буу тудунып алган отурды, база бир канча минуттын бажында көрзөм, көркий Иван Кузьмичти бууй тартып койгон эмитир. Онын кийининде Пугачёвко Иван Игнатъичти алып экелдилер. „Каанына, Петр Федоровичке чертен!“—деп, Пугачёв айтты. — „Сен биске каан эмес — деп, Иван Игнатъич капитаннын айткан сөстөрин айтты.—Сен, өрөкөн, уурчы, төгүнчи шилеемир!“ — Пугачёв база ла ак арчуулын јаныды, чек кылыкту кайран поручик¹ бойынын карыган начальнигинин јанына чыгара тартылып калды.

¹ *Поручик*—озогы офицерский јамы.

Менин օйим келди. Мен жалтанбас Һөкөрлөримнин айткан сөстөрүн айдып берерге Пугачёв жаар кезе көрүп турдым. Ол орто казактардын старшиналарынын ортозында, чачын тегерийте кайчылап койгон казак кийимдү Швабрин жүргенин көрөдө, коркушту кайкадым. Ол Пугачёвтын жанына келеле, кулагына тоолу сөс айтты. „Буузын оны!“—деп, Пугачёв мен жаар көрбөй айтты. Менин мойыныма тузак кирди. Кенеттийин кыйгы угулды: „Акыр, токтогор, шилемирлер! Са-кыгар!“ Кизи бууытан улус токтой бергиледи. Көр-зөм, Савельич Пугачёвтын будына көнкөрө жадыры. „Төрөөн адабыс! —деп, көркий өбөгөн жайнап тур-ды.—Баринин балазын өлтүрзөң, сеге не туза болор? Сен оны божот, сеге онын учун төлү төлөөр, улус-тын жүрегин коркыдарга турган болзон, ордына мени де, карыган кижини, бууп сал!“ Пугачёв колыла жанып ийерде, шокчылдар тургуза ла буузын чечеле, мени божодып ийдилер. „Бистин адабыс сеге кайрал бер-ди“— дешкилейт. Ол орто өлүмөн айрылганым мен та сүүнгөм, та жок, же ачынып та турганым жок оп-кош болды. Менин санаам ол тушта сүрекей булгак болгон. Мени катап Пугачёвтын алдына экелеле, ти-зелендире тургустылар. Пугачёв мен жаар тамырлу кор-жок колын сунды. „Колун окшо, колын окшо!“—деп, менин жанымдагы улус айдышты. Же мен онойып жалын-ганча, сыранай кыйынду өлүмле өлзөм торт деп са-нандым. „Өрөкөн Пётр Андреич!—деп, менин кийи-нимде туруп алала, мени ичкеери ийдиң, Савельич шымыранат. —Кедерлебезең! не боло берет? Түкүреле шокчы... (тьфу!) онын колын ары окшоп ийзең“ Мен кыймыктанбадым. Пугачёв колын ойто тартала, каткы-рынып айтты: „Онын благородиези сүүнеле жүүле бер-ген туры. Тургузыгар оны!“ Мени бут бажына тур-гузып ийдилер. Мен ошон арыгы коркушту комедия-ны көрүп турдым.

Журт улус чертенгилеп турдылар. Улустар ээчий-деечий келгилеп, озо крест окшойло, онын кийининде Пугачёвко бажырып баргылайдылар. Гарнизоннын солдаттары ондо ок турдылар. Ротанын кийим көк-төчизи бойынын моко кайчызыла олордын кезеге чач-тарын кезип турды. Олор, кактанып алала, Пугачёв-тын колын окшогыладылар. Пугачёв олордын буруузын

таштап, бойынын улустарына кожуп турган. Үч час кирелү, өйдүн туркунына онойдо болды. Учунда Пугачёв отурган жеринен турала, старшиналарла кожо кирнестеден түшти. Ого сүрекей жазалду, чүмдү ээр-ле ээртеген ак-боро атты јединип экелдилер. Эки ка-зак Пугачёвты колтыктайла, атка миндиргиледи. Ол Герасим абысла онын айылына барып ажанарым деп айтты. Ол ло тушта үй кижинин табыжы угулды. Чачтары јайылып калган, куба јыланаш Василиса Егоровнаны бир канча шокчылдар кирнестенин үсти-не алып чыктылар... „Өрөкөндөр, баш болзын!—деп, көркий карыган эмегенек јайнап турды.—Тынымды божодыгар. Төрөл адаларым, мени Иван Кузьмич јаар апарып салыгар“. Ол кенетийин улус бууйтан артпак јаар көрөлө, бойынын өбөгөнин танып ийди. „Тагма-лар! Слер оны канайтканыгар? Менин кайран Иван Кузьмичим, эрлү јакшы солдадым! Пруссактардын јыдазы да сеге тийбеген эди, туркалардын огы да тийбеген эди: јууга јүрүп, чек өлүмле өлбөдін, кач-кын-баскын каторжниктин колынан өлдің!“—деп, бойы-бойын билинбей сыктады.—„Карыган шилти ка-дытты токтотсын!“—деп, Пугачёв айтты. Ол орто бир јаш казак үлдүзиле Василиса Егоровнанын бажына согордо, ол кирнестенин тепкиштерине јыгылып өлди. Пугачёв атанды. Албаты оны ээчиде тап этти.

С у р а к т а р

1. Пугачёв Белогорский шибсени алар тужында бу произве-дениедеги улус бойлорын канайда көргүзет?

2. Пугачёв Белогорский шибсени ненин учун ондый јенгил јуулап алды?

3. Пугачёвты ла түймечилерди кандый улус ол өйдө шокчыл-дар деп адаган? Албаты Пугачёвты ненин учун јарадат?

...Мен јанып келдим. Савельич мени эжикте уткуды. „Кудайга баш!—деп, мени көрөлө, ол кыйгырды.—Шокчылдар сени база ла катап туткан болор деп сү-реен коркыгам...“

— Атаманды сен, өрөкөн, таныдын ба?

— Јок, таныбадым: кем ол ондый?

— Сен кайткан, өрөкөн? Улус конотон двордо сенин тонынды мекелеп алган бир аракызак немени

ундуп койдын ба? Койон терези жап-жаңы тон болгон, ол көрмөс оны албадап кийерде, тон сөгиле бербей кайтты!

Мен алаг кайкадым. Чындап та, Пугачёв менин жол баштачыма түнөйи сүрекей болгон. Айдарда, ол жол баштачы болуп жүргөн кижги Пугачёв бойы болыптыр, ол онын учун мени өлтүрбеген тургы деп жаңы ла билдим. Керектер сан башка болуп өрүлүшкенин сүрөөн кайкадым: качан да сыйлап берген тон менин тынымды айрып алган, улус конотон дворлорды керип жүргөн аракызак кижги шибеелер алып, госуларствоны жоскоп жүргөн!

— Курсак ичер күүннг бар ба?—качан да кубулбас Савельич сурады.—Айылда эш неме жок; барып бедиренетем, нени-нени таап, курсак азадым.

Жангыскан артала, мен терен санаага алдырттым. Мен эмди нени эдетен кижги? Шокчылдардын колына кирген шибееде артарга эмезе онын шайказына кожуларга офицер кижиге жарабас. Служба аайынча болзо, кату айалга тушта төрөл орооныма болужым жеткедий жерге барып, чыдаганча болужымды жетирер учурлу болгом... Же менин сүүген жүрегим дезе Марья Ивановнанын жанында артала, ого болужып, оны козулаар керек деп жөптөп турды. Бу түймөөн удабас базыларын мен билип те турган болзом, кыстын жүрүминде кандый ла жеткер болорын сананып, жүрегим токтобой турды.

Кенетийин бир казак келди, ол айтты: „Сени улу кааныбыс бойына алдыртып жат“.—„Ол кайда?“—деп, мен, барарга белетенип, сурадым.

— Коменданттын туразында—казак айтты.—Обедтин кийининде бистин адайыбыс мылчага кирген, эмди амырап жат, же, слердин благородиегер, онын укту-төстү бүткени иле билдирет: обед тужында каарган эки чокконун балазын жип салды; мылчада изүте чамынары сырангай коркушту, Тарас Курочкин де чыдажып болбогон, жалмуурын Фомка Бикбаевке береле, бойы соок суу урунып, жүк арайдан ла ондонгон. Айдары да жок: не ле кылыктары ончозы сүрөөн аякту... Мылчада дезе бойынын тбжиндеги каан темдектерин көргүскөн дежет: бир жанында эки башту кан

кереде, јааны беш акча кирелү, бир жагында бойынын сүри бар дежет.

Мен казакла сөс блаашпадым, оныла кожо коменданттын туразы жаар бардым, Пугачёвко жолыгарымды ажындыра шүүнип, не керектү алдырганын, учында не болорын озолодо бодоп билерге санандым. Ол тушта менин санаам жетире токуналу эмес болгонун бу бичикти кычырып турган кижиге жарт билер.

Мен коменданттын туразына келеримде, бозом кире берген. Актагы артпак бууган улустарыла кожо коркушту карарып көрүндү. Комендантша көркийдин сөбгө кирнестенин алдында жатканча эмитир, кирнестенин жагында эки казак каруулда турды. Мени эжелген казак барып, менин келгенимди айтты, онон тургуза ла ойто келеле, алдындагы күн Марья Ивановнала эрке эзендешкен комнатага мени алып кирди.

Менин көзиме кайкамчылу неме көрүндү: скатерть-ле жапкан столдо штофтор, стакандар толтыра турды, Пугачёвло он кирелү казак-старшиналар бөрүктү, чоокыр чамчалулар, аракыга эттери изий берген, көстөзи суркураган аракыдап отурдылар. Олордын ортозында Швабрин де жок, бистен качкан Максимыч деп урядник те жок эмитир. „А, слердин благородиегер!—деп, мени көрөлө, Пугачёв айтты.—Өрө отурыгар, күндүлү жерге отурзын деп сурап жадыбыс“. Отурган улустары бойы-бойлоры жаар жууктай жылгылады. Мен унчукпай столдын кыры жаар отурдым. Мениле коштой отурган коо сынду, жараш чырайлу казак меге стаканга тегин аракы уруп берди, же мен оны торт тутпадым. Ондо жуулган улусты мен жылбиркеп көрдүм. Пугачёв күндүлү жерде столго чаганактай жадып, кара сагалына жалбак алаканыла тайанып алган отуру. Онын чырайы өңжүк эрү көрүнөт, онын учун кату бүдүжиге жок деп көргөдүй. Ол бежен жашка жеткен кижиле улам ла куучындажат, ол өбөгөндү граф деп жамыркадат, эмесе Тимофеич, кажы бирде таайы деп адап турат. Ончозы бойы-бойлорыла нөкөрлөр болуп, түнөй отурдылар, бойлорынын башчызына артык күндү эткени де билдирбейт. Эртең тура бистинги шибееңи жөнүлү жуулап алганы керегинде куучындажып, мынан ары канайда жуулажарын шүүжип отурдылар. Кажы ла кижиге мактанып, бойы-

нын шүүлтезин айдып, Пугачёвтон сөстү жайым блаа-
жып отургандар. Шак бу сан-башка военный совет-
те олоор Оренбург жаар жуулажып барар жоп чыгар-
дылар: ол жалтаныш жок табару арайдан ла түймечи-
лердин женүзиле божоп калбады! Барарын эртенги
күнге жарлагылады. „Je, карындаштар—деп, Пугачёв
айтты,—уйуктаар алдында менин сүүген кожонгымды
чөйип көрөлдөр. Чумаков! Башта!“—Менин жанымда
отурган казак коо үниле бурлактардын кунукчылду
кожонгын баштады, өскөлдөри ого коштондылар:

Жакыл бүрлү жаш агаштарым, шуулабагар,
Жакшынак уулга, меге, сананарга чаптык этнегер.
Эртенги күнде мен, жакшынак уул, шылууга
барарым,

Кату жаргычынын алдына, каанын бойына.

Государь кааным менен сурак сураар:

Сен, күлүк, крестьяннын уулы, айдып бер,

Сен кемле кожо уурдандын, кемле кожо

тонодын,

База канча тоолу нөкөрлү жүрдин?

Иженген, ак жанду кааныма мен айдарым,

Ончозын чынынча, ончозын агынча угузарым,

Менин нөкөрлөрүм төртү болгон:

Менин баштапкы нөкөрүм—караңгуй түн,

Менин экинчи нөкөрүм—болот бычагым,

Менин учинчи нөкөрүм—жакшы адым,

Менин төртинчи нөкөрүм саадагым болгон,

Ийер элчилерим саадак окторы болгон.

Иженген ак жанду кааным айдар:

Ат-нере болзын сеге, крестьяннын уулы,

Уурданарын билген, каруу да айдарын билдин!

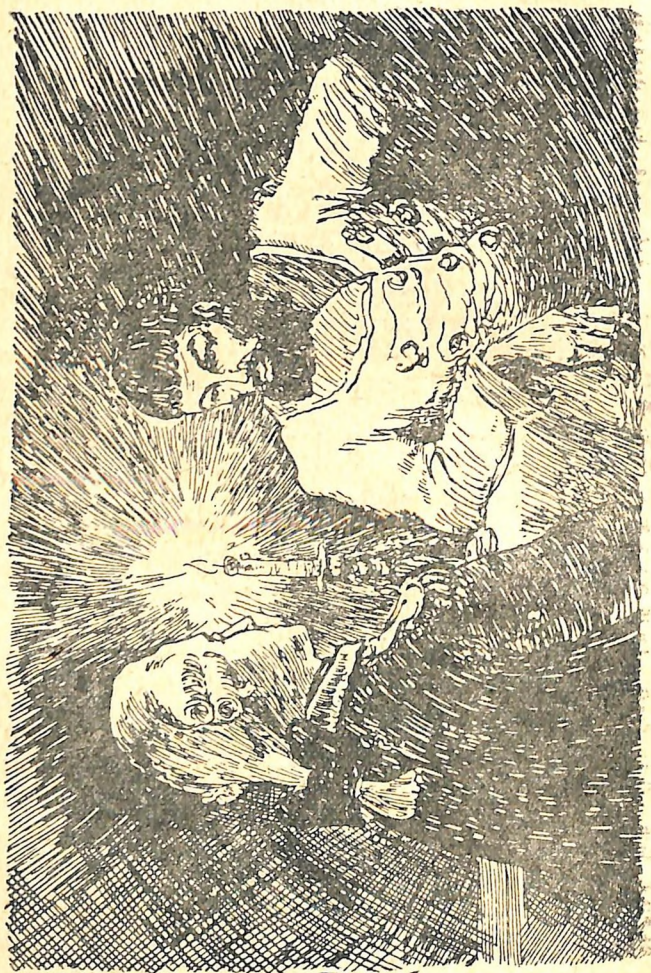
Онын учун сенин, ийиттин, буруунды

таштаарым,

Ак жалаңнын ортозында бийик өргө берерим,

Ол өргө туура салган артпакту эки бакана болор.

Кижин бууйтан артпак керегинде кожонды бойло-
ру артпакта өлөтөн улус кожо ндоордо, менин санаам-
да кандый болгонун айдып берер аргам жок. Тегин де
учурлу кожоннын сөстөрүн там учурлап турган
олордын катуу, кунукчыл чырайлары, коо үндери—бу

ончозы мени кандый да пиитический¹ коркушту санааларга түжүрүп турды.

Айылчылар база бир стаканнан ичеле, столдон туруп, Пугачёвло эзендежеле, чыккыладылар. Мен олорды ээчиде чыгарга санандым, же Пугачёв меге айтты: „Отур; сениле куучындажарга турым.“ Бис экүден экү артып калдыбыс.

Бир канча минут экү унчукпай отурдыбыс.

Пугачёв кичинектеткен сол көзиле мени куурмак, элекчил аяктап отурды. Онойдо отурала, ол кенетинин ала күүнине аай-бажы жок каткырды, мен оны көрүп, база кожо каткырдым, неге каткырганымды, бойым да билбедим.

— Же не, слердин благородиегер?—деп, ол меге айтты.—Менин күлүктерим мойыныга буу саларда, корккыдын ба? Мен бодозом, тегери койдын терезинче ле көрүнгөн болор... Сенин карыган жалчын эмес болзо, артпакта каландаар эдин. Мен карыганды көргөн лө бойынча таныгам. Мен, слердин благородиегер, сени шуурганнан чыгарып, трактирге апарган тушта, мени чып кааннын бойы деп, байла, билбеген болорун? (Бу тужында улу бий кеберин алынды). Сен менин алдымда жаан бурулу—деп, ол ошон ары айтты,—же сени мен ненин учун өлтүрбегем десе мен өштүлөрүмнөн жажынып жүреримде, сен меге жакшын жетирген. Ошондо артык көрөрин! Бойымнын госуларствомды колыма алзам, сего ошон артык кайрал берерим! Меге чекчебер служить эдерге сөзинди берерин бе?

Шокчылдын мактанганы, менен сураган сурагы меге каткымчылу угулды, мен эпчикпей каткырынып ийдим.

— Сен неге каткырынып турун?—деп, ол чырайын соодоло, айтты.—Мени улу каан деп бүтпей турун ба? Жартын айт.

Мен булгала бердим. Качкынды каан деп айдарга меге жарабас; ол тушта мен жалтанчак кижиле болуп көрүнөрим. Көзине ле мекечи деп айдарга база жарабас—бойыма жеткер табылгадый, менин байагы чугулданала артпактын алдында бастыра улустын көзүнчө өлөргө белетенип алганым, эmdi тузазы жок макталыш

¹ *Пиитический*—поэтический.

болуп меге билдирди. Мен алаңзып турдым. Пугачёв ай карануй түшкендий чырайлу менин каруумды саккыды. Учунда (эмди де ол айтканымды санангамда, тын сүүнедим) чындык күүним жеңип чыкты, кортык, алаңзылу санаам токтоды. Мен Пугачёвко каруумды чике айттым: „Мен сеге чынын айдайын, бери ук. Мен сени каан деп айдып болбозымды сен бойын да билерин инен? Мен сени каан дезем, төгүндөп турганымды сен, сагышту кижиге, билип ийерин“

— Айдарда, сенин шүүлтөнгө болзо, мен кем эмтирим?

— Кудай сени билгей; же, сен кем де болгон болзон, сенин ойынын жеткерлү ойын.

Пугачёв мен жаар түргөн кезе көрди. „Айдарда, сен мени каан Петр Федорович деп бүтпей жадын ба? Же кем жок. А жалтанбас кижиге мөр болбос по? Озодо Гришка Отрепьев каан болбогон беде? Мен керегинде нени де санан, же менен айрылба. Не де болзо, сеге не керек. Кем ле абыс болзо, ол батка болор. Сен меге ак-чек служить эт, мен сени фельдмаршал эмесе князь эдерим. Сен кандый деп сананып турун?“

— Жок—деп, мен чикезин айттым.—Мен укту дворянин; мен кааныбыска-императрицага чертенгем, сеге служить эдип болбозым. Сен меге чындап ла килеп турган болзон, мени Оренбург жаар божодып ийзег.

Пугачёв сананды. „Мен божотсом, меге удурлашпас болуп сөзин берерин бе?“—деди.

— Онойып сөзимди мен сеге канайып беретем?—деп, мен каруун бердим.—Бойын билерин, менин табым эмес: сениле удурлашсын дезе,—барарым, канайдар да арга жок. Эмди сен бойын да бий болдын; сенин улустарын сеге уккур болорун некеп турун. Менин службам керектү тушта, службадан мойноп ийзем, ол неге түнөй болор? Менин бажым сенин колында: божотсон, спасибо, өлтүрзег—кудай сеге жаргычы; мен дезе сеге чын сөзимди айткам.

Менин чын-чике сөзимди Пугачёв кайкай берди. „Ондый болзо болгой—деп, мени жардыма соголо, айтты:—Өлтүрер болзо, өлтүрер, аргадаар болзо, аргадаар. Санаан жеткенче жүргейин, нени этсен оны эт. Эртең

келип, мениле эзендежип ал, эмди десе барып уйукта, менин де уйкум келди“.

Мен Пугачёвты артырып койоло, тышкары чыктым. Тымк, соок тун болгон. Чокум жаркынду ай ла жылдыстар улус бууйтан артнакты ла жалаңды жарыдып турган. Шибееде десе, табын жок, карануй болды. Јаңыс ла кабакта от суркурап көрүнөт, база эзирик улустын кыйгы-табыжы угулат. Мен абыстын туразы јаар көрдим. Көзнөктөри, баратазы бөктүлү болды. Оңдо табын жок немедий билдирди.

Мен квартирама јанып келдим, Савельич менин барганыма санааркап отурган эмтир. Менин јайымдалганымды угала, өбөгөн сүреен сүүшип: „Кудайга баш! —деп, ол крестенип айтты.—Таң жарыза ла шибееден чыгып, көс көргөн јер јаар барар керек. Мен сеге бир эмеш курсак белетеп койгом, ајанып ал, өрөкөн, онын кийининде, Христостын койынында јаткан чылап, эртең турага јетире јазап уйуктап ал.“

Мен онын сөзин угала, сүрекеј јакшы ајанып алдым, көп санааркаганымнан арыјла, төжөк-јастык јокко ло полго јадып, түргөн уйуктай бердим.

Сурактар ла јакылталар

1. Пугачёв ло Гринёв бу главада бойы-бойына кандый улус эмтир деп көрүңгиледи?

2. Пугачёв албаты ортозынан чыккан деп не көргүзөт?

3. Гринёв Пугачёвты бир јанынан јарадып, бир јанынан јаратпай турганын көргүзип беригер. Ненин учун ол Пугачёвты бойына онойдо јарадып та, јаратпай да туры?

4. Пугачёвтын военный совети керегинде куучындап беригер.

IX-чы глава

Айрылышканы

Таныжарда, тату болгон,
Кайран менин јаражым,
Айрылар тушта ачу болды,
Ал-санаага мен түштим.

Эртеңгизинде таң алдында мен барабаннын табыжына ойгондым. Улус јуулар јерге бардым. Оңдо Пугачёвтын улустары јуулыжып турган. Кечеги бууган улус бууда турганча эмтир. Казактар аттарына мин-

гилеп алган, солдаттар мылтыктарын тудунып алган турдылар. Маанылары жайылып турды. Тоолу пушкалар, олордын ортозында бистин шибеенен де алган пушка, барарга белетенген лафеттеринде турулар. Журт улус ончозы ондо ок жуулып, Пугачёвты сагып турды. Коменданттын туразынын кирнестезинин жанында кыргыс укту, жараш бүдүмдү ак-боро атты бир казак чылбырынан тудуп турды. Мен көзимле комендантшанын сөөгүн бедиредим. Онын сөөгүн туура апарала, рогожала жаап койгон эмтир. Учунда Пугачёв сенектен чыкты. Албаты бөрүктөрүн уштуды. Старшиналардын бирүзи ого жес акчалу баштык берди, ол акчаны ууштап, айландыра чачып турды. Албаты кыйгы-табышпа акчаны жуурга жүгүришти, согуш-бертиги жок өтпөди. Пугачёвты курчай онын эң жуук улустары турды. Швабрин де олордын ортозында турды. Бистин көстөрибис табарыжа берди; менин көзимнен ол жескингенимди де таныгадый болды, онын учун ол меге сүрекей капыркап, арга жокто мени электеп каткырачы болуп, туура көрди. Пугачёв мени көп улустын ортозынан көрөлө, бажын эңчейтип эзендежеле, бойы жаар кычырып алды. „Ук бери—деп, меге айтты.—Тургуза ла Оренбург жаар бар, губернаторго, ончо генералдарга жакылтамды айт, мени бир неделенин бажында сакызындар. Мени адазын сакыган бала чылап, уккур, жакшы уткузын деп айт, онон өскө кыйынду өлүмле өлгилеер! Жол-жорыгын ырысту болзын, слердин благороднигер!“ Онын кийининде ол, албаты жаар бурулала, Швабринди көргүзүп айтты: „Је, балдарым, слердин жаңы командиригер бу; слер онын сөзин угар учурлу, ол дезе менин алдымда слердин учун, шибее учун каруузына турар“. Мен бу сөстөрдү угала, жал-јүрегим жалтанды. Швабрин шибееинин бийи болуп јат, Марья Ивановна онын колында артар! Је, кудај, ол көркийле не болор! Пугачёв кирнестеден түшти. Ого адын јединип экелип бердилер. Ол, атка миндирерге келген казактарды сакыбай, адын түргөн минип алды.

Туура көрөлө, бир де сөс айтпай, јүре берди. Швабрин ле старшиналар оны ээчий бардылар. Шайказы (солдаттары) шибееден јергележип, аайлу-башту атанып чыктылар. Албаты Пугачёвты үйдежип

барды. Мен Марья Ивановнаны көрөйин деп абыстын айылына мендеп бардым. Абыстын эмегени мени кунукчыл табыш айдып уткуды. Түндө Марья Ивановнанын эди сүрекей изиген. Ол сагыш жок улаарып жаткан. Абыстын эмегени мени онын комнатазына кийдирди. Мен онын орынына араай жууктай базып келдим. Онын чырайы кубулганын мен сүрекей кайкадым. Оору кижги мени таныбады. Мен онын жанында Герасим абыстын да, онын буурзак эмегенинин де меге килеп айтканын укпай узак турдым. Бүрүнкүй санаалар көксиме бадышпай турды. Аргазы жок өскүс, корузы жок жаңыс бойы шокчылдардын ортозында артканын, мен оны корулаар чыдалым жогын билип, жалтанып турдым. Швабрин, Швабрин менин санаама неден де жаман билдирип турган. Пугачёвтон жамы алала, шибееде баш болуп, ол мында арткан көркий баланы канайда да өштөзө, табы болды. Мен нени эткедийим? Ого болушту канайда жетирер? Шокчылдын колынан канайып айрып алар? Менде жаңыс ла арга арткан: тургуза ла Оренбургка барала, канча ла кирелү кашпайлады, Белогорский шибееи айрыыр, ол балага келишкенче ле бойым болужарым деп шүүндим. Мен абысла, Акулина Памфиловнала эзендежип, абыстын эмегенине бойыма кару кижини алган эжиме бодоп, корулазын, кичеезин деп сүрекей жакыдым. Мен бараксан кызычактын колын алала, көстин жакын төгүп тура окшойло, эзендештим. „Эзен болзын, эзен болзын, Петр Андренч. Айса болзо, жакшы өйдө жолыгыжарыбыс. Бисти ундубагар, бичик бичип турыгар. Көркий Марья Ивановнаны эмди слерден өскө корулаар да, ого болужар да кижги жок болды“—деп, абыстын эмегени куучындады.

Тышкары чыгала, бир минутка турдым. Улус бууган артпак жаар көрөлө, оноор бажырып ийеле, шибееден чыгала, Оренбург жаар баратан жолло Савельич ле кожо көндүгип бастым.

Мен бойымнын санаамды сананып, базып барадарымда, кенетийин кийинибистен једишкен аттын тибирти угулды. Кайра көрзөм, шибееден казак мантадып келедири, башкир атты чылбырынан јединип алган, ыраагынан меге колын јаныйт. Мен тура түштим, удаган жок бистен качкан урядникти таныдым.

Олор шибееинин жанында гарнизоннын инвалидтерине каруулдадып, иштегилеп тургандар. Кажылары абрачакту жуукадан чөп чыгара тартып турган; кезиги күрекле жер казып турган, каменщиктер кирпичтер тажып, шибееинин стенизин жаап турдылар. Каалганын жанында часовойлор, бисти токтодып ийеле, паспортторыбысты сурады. Сержант, Белогорский шибееден келгенимди угала, көндүрө генералдын туразы жаар апарды.

Генерал садта эмтир. Ол, күстин тыныжынан бурлери түжүп калган яблоняларды көрүп, карыган садовникке кожо олорды жылу саламга чебер ороп турган. Онын чырайын көргөндө, токуналу, су-кадык, буурзак бүдүштү болды. Ол мени көрөлө сүүнди, мен көргөн коркушту керектердин аайын сурап укты. Мен ончозын куучындап бердим. Өбөгөн менин куучынымды кичеemelдү утуп, кургак сабактарды кезип турды. Мен ачу-корон куучынымды айдып божоорымда, ол айтты: „Кайран Миронов! Мен ого ачынадым: жакшы офицер болгон. Мадам Миронова да буурзак кижиги эди, менше тузаарга кандый үс болгон! А капитаннын кызычагы Маша кайда?“ Ол абыстын эмегенинин колында, шибееде арткан дедим. „Ай, ай, ай! —деп, генерал айтты.—Онызы коомой, сүрекей коомой! Шокчылдардын дисциплиназына иженерге болбос. Бараксан кызычакла не болгой не?“ Белогорский шибее ыраак эмес, онын превосходительствозы, байла, шибее жаар удабай черү ийип, ондогы шыралап жаткан журт улусты айрып алар болбой деп мен куучындадым. Генерал чала бүтпей турган бүдүштү болуп, бажын жайкады. „Көрөр, көрөр—деди.—Бу керекти бис шүүжерибис. Менин айылыма бир аяк чай ичерге кычырып турум: менде бүгүн военный совет болор. Сен биске кулугур Пугачёв ло онын черүзи керегинде чике куучындап берерин. Эмди тургуза барып тыштанып ал“.

Меге берген квартирага барзам, Савельич ондо качан ок ээлеп турган эмтир; ого келеле, генералга барар ойди сакый бердим. Бу бичикти кычырган кижиги менин жүрүмиме жаан учурлу болгон советке мен барбайынча токтобозымды сезип турбай кайсын. Жуулатан часта мен генералдын айылына келдим.

Мен кирип барзам, генералда городтын бир жамылу чиновниги, таможнянын директоры ошкош деп санаама кирет, жоон, кызыл-марал чырайлу, мандык-торко тонду апшыяк отурды. Ол Иван Кузьмичти кумым деп адап, онын канайда өлтүрткенин менен сурап укты, бойы десе менин куучыныма жара кирип, шүүлтезин айдып, мен бодозом военный керекти, сүрекей билбес те болзо, кестенкей кижиге деп көрүндү. Ол ортозына өскө кычыртулу улустар келгиледи. Олор ончозы, генералдын бойын тоолобозо, военный улус эмес болды. Отурган улустарга ончозына бир аяктан чай уруп берген кийининде, генерал, кандый керек болгонун, ончозун жартап айдып берди: „Эмди, господа—деп, ол оного ары куучындады,—шокчыларла канайда тартыжатыныбысты шүүжер керек: *ичкерилен жуулажар ба*, эмесе *коруланар ба*? Ол эки сүменин кажызында да жакшы да, коомой до жаны бар. Ичкерилен жуулажатыны өштүни түргөн базарга тузалу; коруланар сүмө десе ижемчилү, жеткерлү эмес... Айдарда, закон аайынча, жамызы кичүзинен баштап, шүүлтегерди айдыгар. Господин прапорщик! Бойыгардын шүүлтегерди слер айдыгар“—деп, мен жаар көрүп, генерал айтты.

Мен өрө турала, озолоп кыскарта Пугачёвтын бойын, онын шайказы керегинде айдып бердим, онын кийининде, чике үредүлү черү ичкерилен жуулап барза, ол мекече чыдажып болбос деп бойымнын шүүлтемди айттым.

Менин шүүлтемди чиновниктер (жамылулар) жаратпай укканы иле болды. Олор оны иит кижинин терең шүүлте жогынан айтканына бододылар. Блааш эрмектер ортодо кем де жарым үнденип айткан сөс кулагыма жарт угулды: эрдинде энезинин эмчегинин сүди кургагалак бала—деп, генерал мен жаар каткырымзып айтты: „Г. прапорщик! военный советте баштапкы жоп качан да ичкерилен жуулажар учун айдылатан жанду. Господин коллежский советник!“ Слер шүүлтегерди биске айдып беригер“.

Торко тонду карыган өбөгөн ромды² көптөдө кош-

¹ Коллежский советник — озогы Россияда болгон граждандый жамы.

² Ром—ачу кызыл арагы.

кон үчинчи аяк чайын түргөн ичеле, генералга каруун айтты: „Мен бодозом, слердин превосходительствогор, ичкерилебес те, коруланым та жуулашпас керек деп бодоуп турум“.

— Канайда жуулажатан, господин коллежский советник?—деп, кайкаган генерал айтты. Өскө эп жок, эмесе ичкерилеп жуулажар, эмесе коруланар учурлу...

— Слердин превосходительствогор, карындап, жалдап көригер.

— Эх-хе-хе! Слердин шүүлтегер сүрекей тереп шүүлте. Карындайтан, жалдайтан тактика да кем жок, оныла тузаланатан, бис слердин жөбигерле тузаланырыбыс. Ол кулугурдын бажы учун... Јетен эмесе јүс салковой акчаны секретный акчадан берер эдин жарлаар...

— Ол тушта—деп, директор онын куучынын үзүп айтты,—шокчылдар бойлорынын атаманынын буды-колын күлүп ийеле, экелип бербезе — мен коллежский советник эмес, киргиз куча болойын.

— Ол керекти бис сананып, шүүжерибис—деп, генерал айтты.—Је кандый да болзо, бис военный да жанынан белетенбегенче болбос. Господадар, закон аайынча шүүлтегерди айдыгар.

Ончозынын шүүлтелери менин шүүлтемнен тескее-ри барды. Ончо жамылулар черүнинг ижемчизи јогын, јендирер де маат јогын, чеберленерин, база онон до өскө немени айдыжып тургандар. Ончозы ла бек шибеенин бек стенизинин ич жанында пушкалу коруланып отурза јакшы болор, ак јаланга барып жуулажатанынын ижемчизи жок деп шүүштилер. Учунда ла генерал кангазынын когын кактап ийеле, ончозын текши угуп алала, мындый куучын айтты.

— Менин государьларым! Мен слерге јарлап турум: мен сананзам, господин прапорщиктин шүүлтези јолду болды: ненин учун дезе, бу шүүлте чын тактиканын ээжизи аайынча болды, качан да болзо, ичкерилеп жуулажатан эп-сүме коруланатан сүмеден артык болотон учурлу.

Ол орто генерал токтойло, кангазын асты. Мен сүүнип турдым. Чиновниктер јаар улурканып, кадай көрдим, олор шымыранып, јаратпай, коркып отурган бүдүштү болдылар.

— Је, менин государьларым— деп, улу тынала, койу кара ышты кангазынан бурладып ийеле, генерал айтты,—кайралду кааным, улу государыня императрица меге бүдүп берген провинцияларды корулайтан керек болордо, мен мындый жөпти бойымнын мойныма алышып болбос турым. Айдарда, мен городтын ичинде отурып, табаруны сакыза артык, ижемчилү болор деген көп саба шүүлтелерле жөп, а бисти өштү табарып жуулаза, артиллериянын күчиле (арга бар болгожын); кажы бирде шибееден чыгып, өштүни кайра согуп, оны кайра чачарыбыс.

Жамылулар эмди мен жаар көрүп, мени электеп каткырынып отурдылар. Совет таркады. Бойынын санаазынча этпей, эш неме билбес, таскабаган улустын шүүлтезине жөпсинген күндүлү жуучылдын уйан болгонына эрик жок чөкөндим.

Бу атту-чуулу советтин кийининде, тоолу күндердин бажында, Пугачёв бойынын айткан сөзинче, Оренбургка жууктап келгени керегинде табыш угулды. Мен түймечилердин черүзин городтын шибеезинин устине көрдим. Көрсөм, олардын тоозы калганчы табару тужындагызынан он катап көптөгөндий болды. Олордо Пугачёвтын жуулап алган бир канча оок шибеелерден олжолоп алган артиллерия да бар болуптыр. Военный советтин жөби санаама кирерде, мен оренбургский шибееде сүрекей узак туйуктанатаныбысты билеле, санааркап, арай ла ыйлабай турдым.

Бойым ла керегинде бичип тура, историяга кирген оренбургский табаруны бичибейин. Кыскарта айтса, ол табару тужында, жамылулардын кичеенбегенинен улам, журт албаты коркушту ачана-кызаланда шыралады. Ол тужында Оренбургтагы жүрүм-жадын неден де коомой болгонун билерге женил. Ончо улус бойлорынын жадын-жүрүмунин учындагы аайын кунугып сакыдылар. Ончозы не ле неменин баалузына чыдап-пай калактап, онтоп жүрдилер. Журт улус, пушканын огы чеденине келип түшкенде, керексинбес, үрене берген, Пугачёвтын табаруларына да жылбиркебей барган. Мен эригиц, өлөриме жеттим. Күндөр өлүп турган. Белогорский шибееден меге письмо келбей, турган. Жолдор ончозы туйук болды. Марья Ивановнала айрылышканым меге коркушту күч болды. Онын

кандый жүрген жүрүмүн мен билбес учун меге жаан шыра болды. Менин жаным ла соодым—шибеенден чыгып, атту жортып жүрери болды. Мен Пугачёвтын быйаныла жакшы атту болдым. Ол адымла ас курсагымды улежип, ого минип алаала, күнүн сайын городтын тыш жанына барып, Пугачёвтын черүлери ле адыжып жүрдим. Ол адышканында жаантайын жакшы атту, тойу-ток эзирик шокчылдар артыктайтан болгон. Городтын кураны атту черүлери оморды женип болбой турган. Кажы бирде бистин аш-курсактан ач, жойу да черүбис чыгып удурлажатан болгон, же терен карла түртүп, атту черүге омор жөнүлү удурлажып болбой турган. Бистин артиллериябыс шибееинин үстинен күркүрөп турды, жаламга чыкса, аттардын арыгынан улам балкашка бадалар, барып болбос. Бистин жуулажып турган бүдүжибис шак ондый болгон! Оренбургтын бийлери чеберленер, кестенкейленер дегени ол эмитир!

Бир катап бис канайда да бир канча улусты тоскыраыбыста, мен нөкөрлөринен сондогон бир казакка жедиштим; оны бойымнын турецкий үлдүмле чабарга белетенип алган болгом, ол десе кенетийин бөрүгүн уштуйла, кыйгырды: „Эзен, Петр Андреевич! Слер кудайдын алкыжыла кандый жүригер?“

Мен көргөн бойынча бистин урядникти тандым. Мен ого сүрекей сүүндим. „Эзен, Максимыч — дедим. — Белогорскийден келгенин удады ба?“

— Жуукта ла жүргөм, өрөкөн Петр Андреевич, кече ле ойто келдим. Менде слерге беретеп письмо бар—деди.

— Кайда ол?—деп, мен, бастыра бойым кызарып чыгала, кыйгырып ийдим.

— Бойымда—деп, койышына колын сугала, Максимыч айтты.—Мен слерге кандый да аргамла жетиречи болуп Палашага сөзимди бергем.—Ол меге бүктеп койгон бичик береле, тургуза ла ойто мантадып жүре берди. Мен оны жүрексип туруп ачала, кычырганым мындый болды:

„Кудай мени кенетийин ада-энемнен айрыды: эмди менде төрөбн дө жок, мени корулаар кизи де жок. Слер качан да болзо меге жакшы санаалу болгоныгарды, улуска болуш жетирер күүнигерди билип, слерден болуш сурап турым. Бу бичик слерге канайын

8 Төрөл литература, 6-чы класс

та болзо, јетсин деп кудайга бажырып јадым! Максимч оны слерге јетиречи болуп сөзин берген. База слер тудуш ла шибееинг тыштында адыжып јадыгар, бойыгарды эмеш те чеберлебей јадыгар, слердин учун көзининг јажын төгүп, кудайга мүргүп јаткан улуска эмеш те килебей јадыгар деп, Палаша Максимчтан уккан. Мен сүрекей узак оорып јаткам, јазылган кийининде әмди бистинг јерде, өлгөн адамнын ордына начальник болуп турган Алексей Иванович, Герасим абысты Пугачёвлө коркыдып, мени колына алып алды. Мен бистинг турада каруулду јадырым, Алексей Иванович мени бойына аларга албадап туры. Ол мени өлүмнөң айрыгам деп айдат, ненинг учун де-зе, Акулина Памфиловна мени шокчылдарга јееинг деп адаган мекезин чыгара айтпагам деп мактанат. Менинг санаамла болзо, Алексей Ивановичтий кижиге барганча, өлзөм торт. Ол мениле сүрекей казыр, күркет әрмектежет, мен ого барбазам, шокчылдын одузына апарып берерим, Лизавета Харлованы чылап, мени јоголтор деп кекенип турат. Алексей Ивановичти сананарга күн бер, сакы деп сурагам. Ол үч күнге сакыр болуп јөптөнгөн, үч күннинг бажында мен ого барбазам, меге эмеш те кайрал болбос. Өрөкөн, Петр Андреич! Јаңыс ла слер менинг коручылым, менинг учун туружыгар. Генералды, оңчо командирлерди сурап, бис јаар черү ийингер, аргалу болзо, бойыгар да кожо келигер. Слерге кару, јокту, өскүс бойым.

Марья Миронова

Бу писмоны кычырала, мен арай ла јуулбедим. Мен, кайрап адымды аайы-бажы јок чончойлоп, город јаар маңтаттым. Барып, бараксан кызычакты айрып алар керегинде кандый ла јүзүн сүме бедиреп санандым, је әш неме таппадым. Городко келеле, мен көндүре генералга барып, айылына кире кондым.

Генерал кангазын тиштенип алган комнатада ары-бери телчип, базып јурди. Мени көрөлө, токтой берди. Байла менинг бүдүжимнөң ол коркуган болор, менинг мендеп келген керегимди кичееп сурап укты.

— Слердин превосходительствогор, мен слерге тө-

рөөн адама келген чилеп келдим, менин сурап келген керегимди таштабай, кудайдын учун болушсагар—деп, мен ого айттым.

— Не болды, өрөкөн? — Кайкаган өбөгөн сурап укты.—Мен сеге кандый туза жетиретем? Айт.

— Слердин превосходительствогор, меге бир рота солдаттар, бежен казак береле, Белогорский шибеени шокчылдардан арулазын деп жакылта беригер.

Генерал мен жаар кезе көрүп турды, байла мени жүүлгөнгө бодогон болор (ол до бодолгон чынга жуук болгон).

— Кандый? Белогорский шибеени арулаар дейзин бе?—деп, ол менен сурады.

— Мөр болорына иженип турым, жаңыс ла божот-согор мени—деп албаданып, каруумды айттым.

— Жок, жинт кижн,—ол бажын жайкап айтты,—ондый ыраак жерге барзагар, өштүлөр төс черүге колбоштырып турган жолыгарды туйуктап, слерди женилинче базып салар. Жолдо туйуктанып калзагар...

Мен, онын военный шуулте-куучынын айдып, көндүккенин көрөлө коркып, онын куучынын үзөргө мендедим. „Капитан Мироновтын кызычагы меге письмо бичип жат, ол болуш сураган, Швабрин оны бойына аларга албадап, шыраладып жат“—деп, мендейшиндей айттым.

— Ондый эмеш пе? О, ол Швабрин коркушту жаман кулугур эмей, ол менин колыма киргежин, мен оны 24 частын туркунына жаргыладарым, бис оны шибеенин үстинде адып саларыбыс! Же эмди тургуза сакып алар керек...

— Сакып алар!—деп, мен кыйгырып чыктым.—Бис сакып отурганча, Марья Ивановнаны ол алып койор!..

— О! Онызы кем жок. Ол удурумга Швабринге эмеген болгоны артык болор. Швабрин эмди оны күндүлеер, көдүрер, качан бис оны адып салзабыс, кудай берзе, оны алар кижн табылар. Жараш уй улус кижиге барбай артпайтан, тул арткан жаш уй кижн бойына өбөгөндн кыс кижиден капшай табар деп айдарга санангам,—генерал куучындады.

— Оны Швабринге бергенче, мен торт өлөрим!—деп, мен калжуурып, кыйгырып чыктым.

— Ба, ба, ба! Эмди билдим—деп, өбөгөн айтты.—

Сен Марья Ивановнаны сүүген эмтиринг ине. Ол керек база башка! Бараксан јиндим! Је кандый да болзо, мен сеге рота солдаттарды ла бежеп казакты берип болбозым. Бу экспедиция шүүлте јок тескери јорык болор, мен оны бойымнын мойыныма алынып болбозым.

Менин бажым салактай берди: туйук санаага тўже бердим. Кенетийин ле менин бажыма јаңы шүүлте кирди, оны озогы романисттердин айтканынча, кычырачы мынын кийининдеги бажалыктан билниг алар.

Сурактар ла јакылталар

1. Оренбургтагы болгон военный совет ле Пугачёвтын военный соведин көргүзип бичигенин тўгдештирип көригер. Олордын башказы незинде?

2. Эл јөптөрдиг көргүзилгени аайынча автор Пугачёвко ле екатерининский чиновниктерге кандый куўн салганы билдирет?

3. Оренбургтын генералы не кизи болгонын көргүскен јерлерди таап, ол керегинде куучындап беригер.

ХІ-чи глава

Түймеендү слобода

Бүдерде казыр да болзо, ол тушта арслан тойу болгон.

„Менин ичегениме не керектү келдин?“—деп, ол јалакай сурады.

А. Сумароков

Мен генералдан чыгала, бойымнын квартирам јаар мендеп бардым. Савельич мени ээжилү арбыжыла уткуды. „Сен, өрөкөн, эзирик шокчылдарла ады-жарга јалкурбай турыг ба? Ол боярин укту кижинин кереги бе? Јеткерди кайдан билер, тегинен ле тегин өлөрин. Сен эмезе туркаларла, эмезе шведтерле јуулашкан болзон эмеш аайлу болор эдин, сен десе та кемле јуулажып турган, айдарга да киничектү“.

Онын куучынын сурак берип токтодып койдым: менин акчам бастыразы канча? „Сеге једер—деп, өбө-

гөн мактанган айасту айтты.—Шокчылдар канча да бедирезе, мен таптырбас жерге сугуп салгам“. Онойып айдала, ол карманынан толтыра мөнгүн акчалу түүгөн узун баштык алып чыкты, „Је, Савельич, эмди меге талортозын бер, артканын бойына ал. Мен Белогорский шибееге барарым“—дедим.

—Өрөкөн, Петр Андреич!—деп, буурзак өбөгөн үни тыркырап айтты.—Кудайдан коркызан, шокчылдардан өдүп барар арга жок тушта сен неге баратан! Сен бойыңа килебес болзон, ада-энене де болзо, ачынзан. Сен кайдаар баратан? Неге? Эмеш сакып алзан: черү келеле, шокчылдарды ончозын тудуп алган кийининде кайда да барзан, табын болор.

Је менин шүүнүн алган шүүлтем кату болгон. „Эмди куучындажарга орой—деп, өбөгөнгө айттым.—Мен барар учурлу, барбаска болбос. Санааркаба, Савельич, кудай быйанду, байла јолыгыжарыбыс! Көр, сен уйалба, кысканба. Бойыңа не ле керектү немени, баалу да болзо, јеткил садып алып јүр. Бу акчаны мен сеге сыйлап јадым. Мен үч күннин бажында келбей калзам...“

—Бу сен канайып турый, өрөкөн?—деп, Савельич мени јетире айттырбады.—Мен сени јангыскандыра божотпозым! Оны түжүңде де сураба. Сен барарга сананып алган болзон, мен јойу да болзом, кийининнен базып баратам, сенен айрылбазым. Мен сен јокко таш шибеенин кийининде отуратан турым! Мен јуултек пе? Сенин табын, өрөкөн, је мен дезе сенен айрылбас турым.

Савельичле сөс блаажарга арга јогын билип, кожо барарга шыйдынзын дедим. Јарым час өткөн кийининде мен бойымнын јакшы адыма миндим, Савельич дезе арык, аксак атка минди, оны ого городтын бир кижизи азыраар немези јок болордо, сыйлап берген болгон. Бис городтын баратазына келдибис, каруулчыктар бисти тутпады, бис Оренбургтаң чыгып, көндүктибис.

Бозом кирип келди. Менин барар јолым Бердский слободанын јанынча болгон, ондо Пугачёв турган. Чике барар јолды күрт алып койгон; је чөлдө күнүн ле јортып турган аттардын јангы истери көп көрүнөт. Мен тыңыда јелдирип бардым. Савельич јүк

арайдаг једижип, кийинимнен тудуш ла кыйгырып турган: „Араай, өрөкөн, кудайдын учун араай! Менин јошкын адым сенин узун бутту көрмөзине једижип болбой туры. Бу сен неге мендеп јадын? Тойго бараткан болзо кайсын, төбөлөдөргө барып јатканын бодонбос... Петр Андреич... өрөкөн, Петр Андреич! Тынымды үсеп!... Ээ, кудайым, бариннин балазы базылатан туры!“

Удаган јок Бердсктеги оттор суркурай берди. Бис слободаны шибеелеген јуукаларга јууктап келдибис. Савельич калактап-сыктаганча барып, менен артпай турган. Мен слободаны табыш јок өдөрим деп иженип баргам, кенетийин алдымда карагуйда шыйдамду беип кирелү кижиги турганын көрдим: ол Пугачёвтын шибееленген јериндеги озочыл каруулы болуптыр. Бисти токтоттылар. Олордын алыжар темдек эрмегин билбес учун мен унчукпай өдө берерге санангам, је олор мени ол ок тушта курчап алдылар, олордын бирүзи менин адымнын чылбырынан тутты. Мен үлдүмди ушта соголо, ол кижинин бажы орто соктым, је бөрүти оны аргадады, ондый да болзо, таралжый берип, чылбырды колынан божодып ийди. Өскөлөри јалтанала, туура јүгүриштилер, мен ол орто адымды камчылайла, магтада бердим.

Јууктап келеткен түннинг карагуйы мени јеткерден аргадап, мен кем јок јүре берер эдим, је кайра көрзөм, Савельич јок болды. Кайран өрөкөн аксак адыла шокчылдардан качып болбогон. Мыны канайдар? Эмеш сагып, онын туттурганын билеле, адымды ойто буруп, өбөгөнди айрып аларга бардым.

Јуукага јууктап келзем, меге ыраактан кыйгытабыш, менин Савельичимнин үни угулды. Мен түргендеп јорттым, удаган јок бу јангы ла мени туткан улустардын ортозына база катап кирдим. Савельич олордын ортозында турган. Олор өбөгөнди адынан јайа тартып алала, күлүүрге јазанып тургандар. Менин келгениме олор сүүндилер. Олор меге кыйгытабышту табарып келеле, мени тургуза ла адымнан антара тартып түжүрдилер. Олордын бирүзи, јааны болбой кайсын, бисти каанга јетирер деп јарлады. „Бистин адабыс дезе слерди тургуза ла буур да дезе—табы, эмезе кудайдын ак јарыгын сагып алзын де—

зе де—табы!“—деп, ол кожуп айтты. Мен мойношподым; Савельич база менин байдажыма кирди, олор сүүнип, бис эжүни айдагылап апардылар.

Бис, жууканы кечеле, слободага кирдибис. Айылдарда текши оттор күйүп турган. Табыш, кыйгы текши ле угулып турган. Оромдо меге көп улус жолукты; је түннинг карануйында бисти кем де көрбөй, мени Оренбургтан келген офицер деп таныбадылар. Бисти жолдордын белтиринде толыкта турган туранын жанына экелдилер. Баратазынын жанында тоолу аракынын бочколоры, база эки пушка турган. Өргө бу деп ол улустын бирүзи айтты: „Эмди ле барып слердин керегинде айдарыбыс“.—Ол турага кирди. Мен Савельич жаар көрдим; өбөгөн ичинде молитвазын кычырып, крестенип турды. Мен узак сакедим; учында кирген кижичыгып келеле, айтты: „Сен бар, офицерди десе адабыс кирзин деди“.

Мен турага, ол эмесе, улус айткан аайынча, Өргө кирдим. Туранын ичинде тоң үстөнг урган эки свечи күйүп турды, стенелерди алтын чаазынла жапшырып жазаган эмтир; такталары, столы, буулап койгон кол жүнгузы, какудагы коларткыжы, толыктагы күлкүзи, какпыштары, кринкелер тургускан жалбак иестогы—ончозы тегин ле туранын ичиндий болды. Пугачёв кудайлардын сүринин алдында кызыл кафтанду, бийик, содон бөрүктү, мыкынданып алган отурды. Онын жанында тоолу нөкөрлөрү, төгүне ле улурканын тургылайт. Оренбургтан офицер келгенин олор сүрекей соныркап укканы ла мени бийиркеп уткуп аларга белетенип алгандары билдирип турган.

Пугачёв мени көргөн лө бойынча таныды. Чимеркек бүдүжи тургуза ла жылыды. „А, слердин благородиегер—деп, мен жаар көрүп, сергелен эрмектенди. —Кандый жүрин? Кудай сени не керектү экелди?“ Мен бойымнын керегеме жүргенимди, онын улустары мени токтодып алганын айттым. „Кандый керек болгон?“—деп, Пугачёв сурады. Мен нени айдарын таппай турдым. Пугачёв мени улустын көзинче айтпаска турган туры деп бодойло, ончозын чыккылазын деп, бойынын нөкөрлөрине айтты. Ончозы мойношпой чыктылар. „Олордын көзинче кем жок куучында, жалтанба, олордон мен бир де неме жажырбайтам“—деп,

Пугачёв меге айтты. Көстин кырыла шокчылдын нө-
көрлөрүн көрдим. Олордын бирузи каткак сөөктү,
бөкчөк сынду, буурул сагалду өбөгөн боро армягын¹
ажыра салылган ногоон лентазынан башка кижн ажы-
тагадый да эмес кижн эмтир. Же онын нөкөрүн жажы-
на да ундубазым. Ол бийик сынду, таларкак сөөктү,
жалбак жарынду кижн эмтир, мен оны төртөн беш жаш-
ка жеткен деп көрдим. Койу кызыл сагалы, суркурак
чанкыр көстөри, тумчугында уйттери жок болгоны,
мандайында, жаактарында кызыл мендери онын чодыр,
жалбак жүзүн кайкамчылу эдип турганын айдып та бе-
рерге күч. Ол кызыл чамчалу, киргиз халатту, казак
шалмарлу болгон. Баштапкызы (кийининде уктым)
качкын капрал Белобородов² болуптыр, экинчиси Афа-
насий Соколов (Хлопуша деп чололу) ссылкага жүр-
ген шокчыл, үч катап Сибирдин рудниктеринен кач-
кан кижн болуптыр. Мен коркып, санаамнын бажына
сыранай чыкпай да турган болзом, ондый сан-башка
үлустын ортозына кенетийин киреле, алан кайкап,
соныркап отурдым. Же менен Пугачёв эрмек сурады:
„Оренбургтан не керектү келдин? Куучында!“

Менин бажыма сан-башка санаа кирди: менин са-
наамда, Пугачёвло экинчи жолыгышканым бойымнын
сананган санаамды бүдүрерге арга берип тургандый
болды. Мен эптү ойди тегин божотпоско санандым,
айдайын деген сөзимди жакшы шүүнбей де Пугачёв-
ко айттым:

— Мен Белогорский шибее жаар барып жаткам, он-
до өскүс бала бар, оны жаман көргилеп, кыйнагылап
жат, оны айрып алайын деп.

Пугачёвтын көстөри күйүп чыкты. „Менин улус-
тарымда өскүсти кыйнайтан кем ондый?—деп, ол кый-
гырып чыкты.—Онын магдайы жети де сөөм болзо,
менин жаргымнан чыгып барбас. Кем бурулу? Айт!“

— Швабрин бурулу—деп, мен айттым.—Ол абыс-
тын эмегенинде слердин көргөн оору кызычакты

¹ Армяк — калың чекпен тоң.

² И. Н. Белобородов — пермский заводтордо ишмекчилер-
дин ортозында восстание көдүрүп баштаган, службадаг чык-
кан солдат-артиллерист, Пугачёвтын болушчынзы болгон.

жайымга божотпой, кыйнап, бойына аларга албаданып туры.

— Мен Швабринди үредерим—деп, казырланып Пугачёв айтты.—Бойы билинип, улус кыйнайтан кылыкты мен ого билдиртерим. Мен оны бууп саларым.

— Бир сөс айдайын, чугулданбагар—деп, Хлопуша¹ тунгак үниле айтты.—Сен Швабринди шибеенин комендантына тургузарга база мендеген, эмди дезе оны буурга мендеп жадын. Дворянинди олордын начальниги эдип тургузала, сен казактарды өөркөткөн; жарты жок эрмек угала, дворяндарды өлтүрүп, коркытпа.

— Олорго килебес те, кайрал да бербес керек!—деп, ногоон ленталу өбөгөн айтты.—Швабринди буурга күч эмес; же господин офицерди де жазап шылаарга база коомой эмес: ол не керектү келген. Ол сени кааным деп адабай турган болзо, сенен кайрал да сураарга керек жок, сени каан деп турган болзо, ол эмдиге жетире Оренбургта сенин өштүлөрүңгө кожо нени эдип отурган? Оны приказныйга² апарала, эмеш от одыарга жөбинди берзен, кандый болор: мен бодозом, оны Оренбургтың командирлери кайучу эдип биске ийген ошкош.

Карыган шокчылдын куучыны жолду, учурлу аайлу билдирди. Ондый жеткерлү күлүктөрдүн колында турганымды сананарымда, бастыра эдиге соок жайылды. Пугачёв менин жалтана бергенимди билип ийди. „Ась, слердин благородие?—деп, мен жаар көзүн имдейле айтты.—Менин фельдмаршалым жолду айтты ошкош. Сен кандый деп сананып туруң?”

Пугачёвтын каткырганына менин санаам эмеш жарый түшти. Мен токунаалу турала, айттым: мен онын колында, канайтса—онойтсын, онын табы дедим.

— Якшы—деп, Пугачёв айтты.—Эмди айт, слердин город кандый жадыры.

— Кудайга баш, амыр-энчү—дедим.

— Амыр энчү?—деп, Пугачёв айтты:—А жон дезе курсактан торолоп жат!

¹ *Хлопуша*—крестьян киши, Уралда восстание эткен ишмекчялердин отрядтарын баштап турган, Пугачёвтын энг жаан болушчыларынын бири.

² *Приказный*—мында айдылган зайымча, шылу өткүрер жер.

Пугачёв чынын айтты, же мен, черт аайынча, Оренбургта не ле жүзүн курсак көп, ол ончо төгүн эрмек деп айдып турдым.

— Сен, көрзөн—деп, өбөгөнөк айтты.—Ол сени көзүңче төгүндөп туру. Канча ла качкындар ончозы Оренбургта ачана, албаты өлгөн сек жип жат, оны да сүрекей жакшы курсакка бодойт деп айдыжат, бу кайракан десе ончозы жеткил деп айдат. Сен Швабринди буурга турган болзон, бир аай бу да күлүкти бууп сал, кажызына да комудал жок болзын.

Шилеесмир өбөгөнниң сөзине Пугачёв булгала бергендий билдирди. Карын ырыс бололо, Хлопуша бойынын өкөбриле сөс блаашты. „Болор, Наумыч. Сен тудуш ла буур, кезер, өлтүрөр ле деп турун. Сен кандый ондый баатыр болгон? Көрөр болзо, бойы жүк ле тынду. Бойун межиктиң кырында турун ине, өскө улуска десе жаантайын кара санапш жадын. Сен кижининг канын ас төктин бе?“—деп, ого айтты.

— Сен кандый агару болгон?—деп, Белобородов айтты. — Сен кайдан киленкей боло бердин?

— Чын, сен де, мен де килинчектү — деп, Хлопуша айтты, — бу кол (ол сөбөктү жудуругун түүндү, жеңин түринеле, түктү колын чыгарды), бу кол кижининг канын төккөнү чын, мен бурулу. Же мен айылчымды өлтүргөн эмесим. Жалаң жерде, карануй жышта, айылда, печкенин кийининде отурала эмес, калдыттардын кобы аайынча эмес, мен өштүлөрдү темир чокпорло, малтанын төбөзиле өлтүргөм.

Өбөгөн туура көрөлө, „жырык тумчук“! деп арбанды.

— Сен, карыган укү, ондо пени шымыранып отурун? — деп, Хлопуша кыйгырды. — Мен сеге жырык тумчук берерим, акыр, сенин де өйиң келер, кудай берзе, сен де кыскашты жытап көрөрин... Эмди тургуза токтодын, ошон өскө мен сенин сагалыңды жулуп саларым!

— Господа генералдар!—деп, Пугачёв жамыркап айтты.— Кырышты токтодыгар, болор! Оренбургтын ийтерин ончозы да арткакта буттарыла калаңдаза керек бедү; биетинг тайгылдарыбыс бойы-бойлорун жиниесе, жеткер ол болор. Же, жөптөжигер.

Хлопуша ла Белобородов бир де сөс айдышпады,

экү бойы-бойлары жаар кылайыжып турдылар. Мен куучынның аайын көрзөм, меге коомой болуп божоордон до маат жок учун оны кыйалтазы жок өскөртөр керек деп билеле, Пугачёв жаар көрүп, омок бүдүштене-ле, айттым: „Ба-таа! мен сеге ат ла тон учун алкыш күндүүмди айдарын арай ла ундубадым. Сен эмес болзон, мен городко жетпей, жолдо танып калар эдим“.

Менин сүмем жарады. Пугачёвтың чырайы жарый берди. „Алымды төлөгөнн көрүмжилү—деп, ол көзин сыккыйтып көрөлө, айтты. Эмди сен меге айдып бер, Швабринге кыйнатырып турган кызыкакта сенин не керегин бар? Жаш кижинин жүрегин бактырган кыс эмес пе, а?“ — Ол меге баратан бала—деп, керектин аайы жаранып келгенин көрөлө, чынын жажырап шылтагын керектебей турдым.

—Сеге баратан бала!—деп, Пугачёв кыйгырды. — „Байадан не айтпадын? Бис слерди алыштырала, сенин тойыңа келип, жыргаарыбыс! — Онын кийининде ол Белобородовко айтты: „Бери ук фельдмаршал! Бис онын благородиезиле азыйдан бери нажылашкан улус; отурала,ажаналдар; таң эңирден артык. Оны канайдатанын, эртен көрөр“.

Мен ондый күндүлөштөн мойноорго эп табылган болзо, сүүнөр эдим; же канайдар да арга жок болгон. Эки жаш казачкалар, айылдын ээзинин кыстары, столго ак скатерть жайала, калаш, кайнаткан балык, бир канча штофторго урган аракы ла сыра экелдилер, меге база ла Пугачёв ло онын коркушту нөкөрлөбри-ле жаныс столдо отуарга келишти.

Мен арга жокто кожо ажанышкам, ажаныш тун ортозына жетире болды. Учунда ончозы эзирип калгандар. Пугачёв бойынын отурган жеринде уйкузырап отурды; онын нөкөрлөбри турала, ого чаптык этпей, мынан барар керек деп, колыла көргүстилер. Мен олорло мени приказный турага апарып, бөктөп салды, Савельич база ондо ок отурган эмтир. Обдөгөн бу бастыра өдүп турган немени көрүп, сыранай тын кайкаганынан улам менен бир де сурак сурап укпады. Ол карануйда жадып алала, үшкүрип, онтоп, учунда козырыктап уйуктай берди, мен, жүзүн-базын санааларга алдыртып, тунди чыгара эмен те уйуктабадым.

Эртен тура Пугачёв элчи ийип, мени бойына алдыртты. Мен ого бардым. Каалганын жанында татар укту үч ат жеккен кибитка турды Улус тышкары түймежип турды. Мен сенекте Пугачёвко туштадым; ол жорыктап кийетен кийимин — тере тон ло киргиз бөрүгүн—кийип алды. Кече мениле кожо отургандары улу жамыркап оны айландыра турдылар, онойып бүдүштенгени кечеге менин көргөн бастыра немеге сыранай келишпей турган. Пугачёв, мениле омок эзендежеле, кибиткага бойыла кожо отургысты.

Бис отурып алдыбыс. „Белогорский шибее жаар!“—деп, Пугачёв бут бажына туруп, үч атты башкарып турган жалбак жарынду татар укту кижиге айтты. Менин жүрегим тын согула берди. Аттар турган жеринен кыймыктаңдылар, күзүни шынырап, кибитка көндүгө берди...

„Тур! тур!—деп, меге сыранай танылу үн угулды, көрзөм, биске удур Савельич жүгүрүп келет. Пугачёв аттарды токтотты.—Өрөкөн, Петр Андреич!—деп, өбөгөн кыйгырды.—Мени, карый берген кижини, бу пишем... ортозында таштаба“—„А, карыганак!—деп, Пугачёв айтты.—Бисти кудай база ла тушташтырды. Же, отур“.

— Спасибо, государь, спасибо, төрөл адабыс—деп, Савельич отурып, эрмектенди.—Мени, карыган кижини, таштабай, алганын учун сеге кудай узак жүрүм берзин. Сенин учун жажыма ла кудайга бажыарым, койон терези тон керегинде сөс тō айтпай жүрерим.

Бу койон терези тон учы-учында Пугачёвты чын ла ачындыргадый болды. Карын бу эрмекти Пугачёв та укпай калган, та керексибеди. Аттар мантады; оромдо улус токтоп бажырып турды. Пугачёв бажын кажы ла жанына жайкап, эзендежип баратты. Бир минуттын бажында бис слободадан¹ чыгала, тūs, жакшы жолло мантаттыбыс.

Мен бу өйдө не керегинде сананганымды билерге женил. Бир канча частардын бажында мен жажына жылайды деп сананган кысла тушташкадый болдым. Мен бистин туштажар өйдин аайын сананып тургам. Оныла коштой менин салымым Пугачёвтын колында

¹ Слобода—городты жакалай барган журт.

болгонуң, ол кандый да кайкамжылу керектерден улам мениле колболу болгонуң сананып тургам. Мениң сүүген баланы кыйыннан айрып аларга сөзүн берген кижинин коркушту казыр, улустың канын төгөтөн жанду болгону санаама кирди. Ол капитан Мироновтың кызы болуп турганын Пугачёв билбес; Швабрин ачынала, ого ончо немениң жартын айдып та берери маат жок; бу керектин жартын Пугачёв өскө дө улустан билип алгадый болгон... Ол тушта Марья Ивановнала не болор? Онойдо санангамда, бастыра эдимде соок билдирип, чачым өрө көдүрилип тургандый болды...

Пугачёвтын кенетийин сураганынан сананган санаам үзүлди:

— Слердин благородиегер, не керегинде санааркай берген?

— Канайып санааркабас—дедим.—Мен офицер ле дворянин; бу ла кече сеге удурлажа согушкам, бүгүн десе сениле кожо жангыс кибиткада отуруп барып жадым, мениң бастыра жүрүмимнин ырызы сенен камаанду.

— Айдарда не?—Пугачёв сурады.—Сен коркуп туруң ба?

— Ол бир катап меге кайрал бергени учун мен жангыс ла онын быяанына эмес, болужына да иженип тургам—деп айттым.

— Сен жастырбадын, кудаи бу туры, жастырбадын!—деп, шокчыл айтты.—Мениң уулдарым сени жаман көргөндөрин билерин; карыган өбөгөн десе бүгүн де сени шпионго бодоп, сени кыйнап, бууп салар керек деп албаданып турган; је мен сениң берген койон терези тоныңды ла бир стакан аракынды ундубай, жөпсинебедим деп, Савельич ле татар кижик уксагадый эдип унин жабызадала айтты.—Мен слер айтканынча ондый коркушту кан ичеечи эмес болуп турганымды көрүп жадым.

Белогорский шибееи жуулап алганы санаама кирди; је сөс блаажарын керексибей, бир де сөс айтпайдым.

— Оренбургта мен керегимде нени айдыжат?—Пугачёв, эмеш унчукпай отурала, сурады.

— Сени жеңерге күч деп айдыжат; сөс тө жок: бойынды билдирткен.

Мекечинин чырайында суунгени билдирди. „Он-
дый!—деп, ол суунчилу айтты.—Менин жуулажып тур-
ганым сурекей. Юзееванын¹ жанында жуулашканымды
слердин Оренбургтагы улус билип жадылар ба? Төр-
төн генерал өлтүрткен, төрт черу олжолоткон. Се-
нин санаанда кандый, прусский король меге чыдашка-
дый ба?“

Шокчылдын мактанчыгы мени жылбиркедип тур-
ган. Сен бойың кандый деп турын?—дедим,—сен
Фридерикти² жетгедийин бе?

—Фёдор Фёдоровичти бе? Оны жөнбей, канайып
калдым? Слердин генералдарды женип турым ине,
олор десе оны токтогон. Бу ойго жетире менин
жуу-жетселдерим ырысту болгон. Мынан ары Москва
жаар барзам, кандый болор, аайын көрөрин.

—Сен Москвага барарга жадын ба?

Мекечи, санаала, жарым үнденип айтты:

—Кудай оны билер. Менин жолым тапчы, не ле
күүн-санаамды бүдүрер аргам жок. Менин уулдарым
бойлорын бийик санангылап жадылар. Олор уурчылар.
Кулагымды курч тудар керек, олор баштапкы ла
кату ой тушта, бойлорынын мойындарын үстирбеске,
менин бажымды садып ийерлер.

—Ондый болбой кайсын!—деп, мен Пугачёвко айт-
тым.—Сен керекти удатпай, олордон айрылала, госу-
дарынядан кайрал суразан кандый болор?

Пугачёв, ачурканган бүдүштү күлүмзиренеле,
айтты: „Жок. Кайрал сурайтаны оройтыды. Меге бы-
йан-кайрал болбос. Бир ле болгон керекти оңоң ары
өткүрер ле. Кайдан билер? Онойдо турала, менин
санаам бүдүп те калар? Гришка Отрепьев Москванын
кааны болды ине.

—Оны ла учында не болгонын билерин бе? Оны
көзнөктөң чыгара таштайла, өлтүргөн, эт-сөөгин өр-
төйлө, күлиле пушканы октойло, чыгара адып салган-
дар!

¹ Юзеева—Оренбургты корулап аларга ийген, каан башка-
рунын генерал Кара баштаган черүзүн Пугачёв 1773 жылда 9-чы
январда оодо согуп, жетген жердеги деревне.

² Фридерик—Пугачёв оны Фёдор Фёдорович дейтен—прусский
король II Фридрих.

— Бери ук — деп, Пугачёв кандый да сан-башка оморкоп айтты. — Мен кичинек болорымда, меге бир карыган калмык эмеген куучындаган чөрчөкти айдып берейин. Бир катап орёл кускуннаг сурап укты: „Сен, кускун-куш, ак жарыкта үч жүс жыл жүрүп жадын, мен дезе — жүк ле одус үч жыл, ол ненин учун ондый?“

„Ненин учун дезе, сен, өрөкөн, тирү кан ичерин, мен дезе сек чокуп ийитенин сүүп турым“ — деп, кускун каруузын айтты. Орёл сананды: „Акыр, мен де ондый курсакла курсактанып көрөдим“. Жарайт. Орёл ло кускун эку уча бердилер. Көрзө, өлгөн аттын сеги жадыры: онын жанына түжүп отурдылар. Кускун чокуп жип, мактап отурды. Орёл бир катап чокуды, оноң экинчи катап чокуп көрөлө, бир канадыла жагып ийеле, кускунга айтты: жок, карындаш кускун, үч жүс жылга чыгара өлгөн малдын сегин чокуп жүргенче, бир катап тирү каннаг тойо ичип алганы артык, оноң арыгызын кудаи билзин!“ — Калмык чөрчөк кандый эмтир?

— Жилбүлү эмтир — деп, каруун бердим. — Же кижиле олтуруп, каразырап жүрөтени, менин санаамла болзо, өлгөн секти чокуйтаныла түней.

Пугачёв кайкап, мен жаар көрөлө, неме айтпады. Бис экунин кажыбыс та бойыбыстын санааларыбыска алдырып, унчукпай бардыбыс. Татар кижиле эрикчөөн кожон баштады, Савельич уйкузырап, жайканып отурды. Кибитка жакшы түс кышкы жолло барып жатты. Мен кенетийин ле Яиктин жаказында өрүм чедендү, шанду перквелү деревнечекти көрүп ийдим — он беш минут кирези өй өткөн кийининде бис Белогорский шибееге келип кирдибис.

Сурактар ла жакылталар

1. Гринёв Пугачёвко кандый күүндү болгонын бу бажалыктаң ла алдындагы бажалыктардан шигдеп көригер. Онын ондый күүни качан, канайда, ненин учун кубулды?

2. Бу бажалык аайынча Пугачёвтын бүдүмин көргүзип турган учуралдарды темдектеп алыгар: а) башкарачы Пугачёвтын кандый бүдүми жарталган, б) онын Гринёвко салган күүнин жартап беригер, в) Пугачёвтын айткан чөрчөгү оны канайда кеберлеп турганын куучындап беригер.

3. Пугачёвко жуук улус — Белобородов ло Хлопуша канайда

көргүзүлгөн, шиндеп көргүзсө. Онон көргөндө, Пугачёвтын жууктарына Пушкин кандай күүндү болгону билдирет?

4. Орёл ло кускун керегинде чөрчөктү Пугачёв ло Гринёв ненин учун эки башка ондогону жартап беригер.

5. Пугачёв ло Гринёвтын кибиткадагы куучындарын жүзүннө кычырып беригер.

ХII-чи глава

Өскүс

Бистинг сок жаңыс яблонькада
Бажы да, корболоры да жок:
Бистинг көркий княгинушкада
Ада да, эне де жок.
Оны жазандырап да кижж жок,
Ого алкыш та берер кижж жок.

Тойдын козисон'ы

Кибитка коменданттын туразынын кирнесте жанына келип токтоды. Албаты Пугачёвтын күзүн табыжын угала, бисти ээчий жүгүрдү. Швабрин мекечини кирнестеде уткуды. Ол казак кийимдү, сагалын жаандада өскүрип алган турды. Мекелеп, ары жайылган Швабрин жылбындап, сүүнгөн, күжүрөнгөн кижж болуп, уят жок бүдүштенип, Пугачёвко кибиткадан чыгарга болушты. Ол мени көрөлө, уялды, же удаган жок ойто ондоноло, меге колын сунуп айтты:

— Сен база бистинг бе? Озодон онойдо эдер керек болгон!—Мен онон туура бурулып, неме айтпадым.

Стенезинде, өткөн өйдүн кунукчыл темдеги чилеп, өлгөн коменданттын дипломы илүде турган; азыдан танылу туранын ичине кирип келерибисте, менин жүрегим ачурканды. Пугачёв, алдында Иван Кузьмич бойынын эмегенинин арбыжынан улам уйкузырап отуратан, диванга отурды. Швабрин бойы ого аракы берди. Пугачёв оны ичип ийеле, мен жаар көргүзүп, ого айтты: „Ол до благородиени сыйлазан“. Швабрин аракылу мен жаар калды; же мен база ла онон туура баштадым. Ого өбү жок болуп, нени эдерин таппай калды. Ол, жаантайын сезинкей бойы, Пугачёв оны жаратпай турганын сескен болбой кайсын. Ол Пугачёвтон коркып, мен жаар бүдүмчизи жок көрди. Пугачёв

пибеенин аайын, өштүнүн черүлери керегинде не угулганын, база ошон до өскөзүн сурап угала, кенетийин сурады: „Сен бойында кандый кысты каруулда тудуп туруң, карындаш, айт? Оны меге көргүс“.

Швабрин өлө бергендий кугара берди. „Кааным—деп, ол тыркыраган үниле айтты...—Кааным, ол каруулда эмес... ол оору... ол жарык кыпта жадыры“.

—Мени ого апар—деп, мекечи, отурган жеринен туруп, айтты. Апарбаска болбос болды. Швабрин Пугачёвты Марья Ивановнанын жаткан кыбына баштады. Мен олорды ээчидим.

Швабрин тепкиште токтойло айтты: „Кааным! Слер меге нени де этсин деп жакызагар, слердин табыгар болуп жат; же туура кижини менин эмегенимнин туразына кийдирбегер“.

Мен коркушту тың чочыдым. „Сен кижн алган ба?“—деп, мен Швабринди үзе тарткадый болуп, кыйгырып чыктым.

—Арай!—деп, Пугачёв жара киришти.—Мен бойым билерим.—Ол Швабрин жаар көрөлө айтты,—сен укааркаба, чимеркебе: сенин эмегенин де болзо, эмегенин эмес те болзо, меге керек беги, мен ого керек кижини апарып жадым. Слердин благородие, мени ээчиде бас.

Швабрин Марья Ивановнанын кыбына жеделе, эжиктин жанында токтойло, үзүктелип турган үниле айтты: „Кааным, слерге ажындыра айдып турым, ол изү ооруга алдырып оорыган, ү чинчи күн санаазы бойында жок улаарат“.

—Ач!—деп, Пугачёв айтты.

Швабрин бойынын кармандарынан бедиренип, түлкүүрлерди ундугам деди. Пугачёв эжикти будыла тееп ийерде, замогы чачыла берди, эжик ачыларда, бис турага кирдибис.

Мен көргөн бойынча чочый бердим. Полдын ортозында, крестьян самтар платьелү Марья Ивановна, чачтары үрпейип калган, чырайы куп-куу болуп калган, жаманданып калган отурды. Онын алдында үстин тилим калашла жаап койгон суулу аяк турган. Мен, көргөн бойынча чочыйла, кыйгырдым. Мениле та не болгоны санаама кирбейт.

Пугачёв Швабрин жаар кезе көрөлө, шооткон аяса-
9 Төрөл литература. 6 класс.

ту айтты: „Сенин лазаредин¹ жакшы болуптыр!“ Онын кийининде Марья Ивановна жаар базып келеле айтты: „Сен, көркийди, өбөгөннннг ненин учун кыйнап туры? Сен онын алдында кандый буру эткенг, жартын айдып бер?“

— Менин өбөгөннм! Ол менин өбөгөннм эмес. Мен качан да ого эмеген болбозым! Мени мынан айрып албаза, ого барганча өлзөм торт.

Пугачёв коркушту казырланып, Швабрин жаар көрөлө, айтты: „Сен мененг коркыбай, мени мекелеерге сүмелендин бе? Сен шилеемир кандый болгонуңды билип туруң ба?“

Швабрин тизелене түшти.. Ол орто мен ого чугулданардын, ачынардын ордына оны жек көрүп, жескиндим. Дворянин кижн качкын казактын будына бажырып, жалынганы меге сыранай жескимчилү көрүнди. Пугачёв жымжай берди.—„Сенин бу жаманыңды таштап жадым, же база ла бир кылынзан, мененг кайрал сураба“—деп, Швабринге айтты. Онын кийининде ол Марья Ивановна жаар көрүп, сүрекей жалакай айтты:—Чыгып бар мынан, жараш бала, мен сеге жайым жүрүм берип жадым. Мен каан“.

Марья Ивановна, Пугачёв жаар түргөн көрөлө, ада-энезин өлтүргөн кижн туры деп, билип ийди. Жүзин жаба тудунала, талып жыгылды. Мен ого болужайын деп жүгүрдим, ол орто азий таныш Палаша комнатага жалтаныш жоктон кирип келеле, барышнязына болужып, кичеей берди. Пугачёв ол кыбынан чыгарда, бис үчү гостиныйга түжүп келдибис.

Пугачёв каткырала айтты:

— Кысты айрып алдыбыс ине, слердин благородиегер! Абысты алдырала, жеениле сени мечеттезе, кайдар? Мен аданнын ордына алкыш та берер эдим. Швабрин дружка² болор, тойлоп, жыргап аларыбыс!..

Менин сезип турганым боло берди. Швабрин, Пугачёвтын эрмегин угуп, сүреен ачынала, айтты:—Кааным! Мен слерге төгүн айткам, мен бурулу; же, Гринёв то слерди база мекелеген. Бу кыс мындагы

¹ Лазарет—кижн эмдейтен жер.

² Дружка—тойды башкарап улустын бирүзи.

абыстын јеени эмес: ол бу шибеени аларда буудырып
өлгөн Иван Мироновтын балазы.

Пугачёв мен јаар оттый көстөриле кезе көрди. „Бу
мынызы не?“—деп, менен кайкаган бүдүштү сурады.

— Швабрин сеге чынын айткан—деп, мен кату
сананып алала, айттым.

— Сен меге оны айтпаган—деп, Пугачёв айтты,
чырайы бузула берди.

— Сен бойың да бодозон, Мироновтын балазы
эзен деп сенин уулдарыңа жанайып айдатаң. Олор
оны үзе тартар эди. Оны ол тушта өлүмнөн не де ай-
рып болбос эди!—дедим.

— Онызы да чын сөс. Менин эзирик кайракандар-
рым ол бараксанга килебес эди. Кумушка абыстын
эмегени олорды мекелегени жакшы болды—деп, Пуга-
чёв каткырала айтты.

Онын жакшы күүни тутканын көрөлө, мен айттым:
— Бери ук, ады жолыңды билбезим, билер де күүним
жок... Же кудай көрүп туры, сенин меге эткен жак-
шың учун мен тынымды да кыскаңбазым. Жаңыс ла
сен мени ат-нереме, крестү жаңыма каршу болор не-
мени эдерге албадаба. Сен меге быяң эткен. Керек-
ти учына чыгара бүдүрзөн: бисти, бараксан-өскүс
балала экүни, кудай кандый жерди баштап берер, ол
жерге божодып ийзен. Бис десе, сен кайда да жүрзөн,
сен не де болгон болзон, сенин учун, сенин килин-
чектү тыныннын аргазын сурап, тун-тун кудайга
бажыларыбыс...

Пугачёвтын таштый кату жүреги жымжагандый бил-
дирди. „Сенин күүниңге болгой — деди. — Өлтүрер
болзо, өлтүрер, аргадаар болзо, аргадаар: менин
жаным ондый. Бойыннын көркийиңди алгайзың, кайда
барзан, оноор бар, кудай слерге кару, нак жүрүм
бергей!“

Ол орто Пугачёв, Швабрин жаар бурулала, канча
ла шибеелер, застава-каруулар тутпай, өткүрип
турар-пропускты меге чийип берзин деп жакылта бер-
ди. Швабрин сүри базылала, анказы аза берген, төнөш
болуп турды. Пугачёв шибеени көрөргө барды. Шваб-
рин оны көдөчилеп барды, мен, атанарга шыйдынар-
га шылтактанып, артып калдым.

Мен кыстың кыбына жүгүрдим. Эжиги жабылу эм-

тир. Мен токылдаттым. „Кем ондо?“—деп, Палаша сурады. Мен бойымнын адымды айттым. Эжиктин ары жанынан Марья Ивановнанын эрке жараш уни угулды. „Акыраар, Петр Андреич, мен кийинип жадым. Акулина Памфиловнага барыгар, мен база олорго барарым“—деди.

Мен жөптөнөлө, Герасим абыстын айылына бардым. Бир час өткөн кийининде урядник меге пропуск бичип экелип берди.

Сурактар ла жакытталар

1. Швабрин Марья Ивановнаны капитан Мироновтын кызы деп не керектү Пугачёвко айтканын жартап беригер.

2. Марья Ивановна Гринёвко ло Швабринге кандый күүндө болгону автор кавайда кеберлеп жат?

3. Пугачёв ненин учун Швабринге болушпай, болужын Гринёвко жетирди?

1. Кажы ла бажалыкка алынган эпиграф онын учурыла канайда колболгон, жартап айдып беригер.

2. „Капитаннын кызычагы“ ненин учун исторический повесть деп адап жадые?

3. Гринёвтын ла Швабриннин бүдүмин түңгөйлештире кеберлеерге план тургузып алыгар. Тургускан план аайынча куучындап беригер. Слерге Гринёвтын кандыйы жарады. Швабриннин кандыйы жарабады, айдып беригер.

4. Пугачёв керегинде кажы ла бажалыкка салынган сурактарды катап көрүп, онын кебери повестьте канайда жарталганын шиндеп алыгар.

Онын бүдүмин кеберлеер план тургузып алыгар.

ПОВЕСТЬ

Повесть деп бир кижинин жүрүмүндө узак ойдин туркунына болгон керектер керегинде куучындаган произведениени айдадыбыс. Повесть куучыннан жаан.

А. С. Пушкиннин „Капитаннын кызычагы“ деп произведениези ондый повесть болуп жат.

Произведениенин темазы ла идеязы

„Капитаннын кызычагы“ деген повестьте А. С. Пушкин Пугачёвтын восстаниези керегинде куучындап жат. Бу мынызы произведениенин **темазы** болуп жат.

Пугачёвты каан ла кааннын болушчылары улус-

тын канын төгөөчи, тонокчыл, коомой кижиге деп жар-
лайтан. Же А. С. Пушкин Петр Андреич Гринёвтын
болгон керектери ажыра Пугачёвты улуска килемкей,
сүрекей сагышту, албаты-жонго жарамыкту, албатыга
керектүү кижиге болгон деп көргүзөт. Ол каан помещик-
терге жангыска удурлашкан эмес, же бастыра жокту
крестьяндардын башчысы болуп туружат. Крестьяндар
кыйынга чыдашпай, восстание көдүрүп, бойынын өштү-
лерин кайрал жогынан жоголтор деп, Пушкин айдат.
Бу мынызы дезе произведениенин **идеясы** болуп жат.

Айдарда, произведениенин темазы дегени—ондо не
керегинде айдылганы болуп жат (Пугачёвтын восста-
ниези), произведениенин идеясы дегени—ондо не айды-
лып турганы болуп жат. Идея—произведениенин төс
учурлары (автордын санаа-шүүлтелери).

Михаил Юрьевич Лермонтов (1814—1841))

Онын литературага кирген ады албатыга јайы-
ларына јетире ас ой артты.

В. Г. Белинский

М. Ю. ЛЕРМОНТОВ

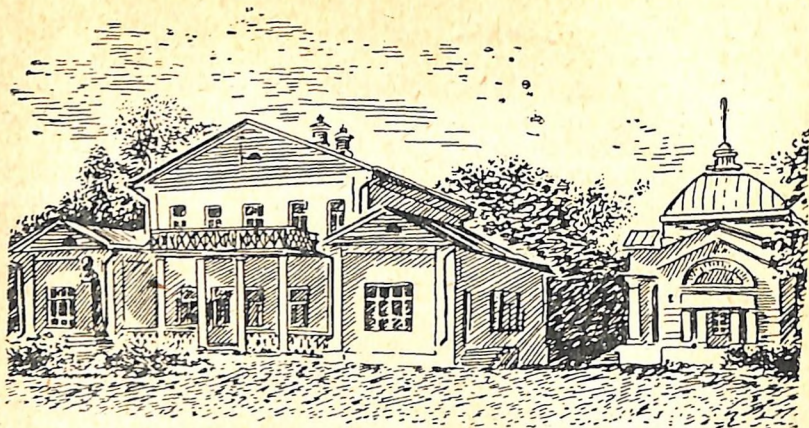
Улуу орус поэт Михаил Юрьевич Лермонтов 1814 жылда Москвада чыккан. Онын адазы, армейский капитан Юрий Петрович, жоксырай берген дворян улустын бирүзи болгон, энези дезде, Мария Михайловна Арсеньева, бай, укту дворянканын сок жаные кызы болгон.

Лермонтов эки жаш жарымду болордо, онын энези жада калган. Айдарда, жааназы оны адазынан айрып алала, Пензенский губерниядагы Тарханы деген имениеде жadyп азыраган. Жааназы Лермонтовты тын сууп, оны jakшы үредип аларга кичеенип, бир де немерге кысканбайтан. Лермонтов кичүдег ала көп тилдерге, музыкага, журук жураарына, поэзияга үренген. Үредүчилер ого орус албаты Наполеонго тартышканы керегинде куучындайтан, дворовый улус дезде Пугачёвтын восстаниези керегинде айдатандар. Дворовый улустан, крестьяндардан ол көп кожондор, чөрчөктөр, куучындар угуп, омордын жаражына, керсү болгонына тын кайкайтан. Жааназы ла жааназынын болушчылары ол ондый дворовый ла крестьян улусты чыбыктап, сadyп турганда, Лермонтов тын адылып, жоктуларга болужатан.

Кичүде Лермонтов золотухала оорыган. Жааназы оны уч катап Кавказка (Пятигорсктын минеральный сууларына) апарып жүрген. Лермонтов Кавказтагы албатылардын жадыныла, Кавказтын сүрекей жараш арбуткениле танышты.

1827 жылда Лермонтов Москвага келди. Анда ол озо баштап Московский университеттеги Благородный пансиондо,¹ онон Московский университеттин бойында үренген. Лермонтов литератураны тын суүйтен, көп бичик кычыратан. Анчадала ол декабрист Рылеевтин, Пушкиннин произведениелерин көп кычырып, омордын жайым керегинде шуулте-санааларынан бойына алынган. Албаты жайым болорын сууген Лермонтов жаантайын университеттин профессорлорыла тартыжып туратан. Онын учун 1832 жылда ол универси-

¹ *Благородный пансион*—университетке киретен дворян балдарды үредетен учебный заведение.

теттен бойы чыгып, жааназыла кожо Петербург жаар барды. Же Петербургтын университетинде „бүдүмчи-зи жок“ кижиге кирерге начальниктер ого тын буудактаган учун, Лермонтов гвардейский подпрапорщиктердин школына кирди. 1834 жылда Лермонтов школды божодып, корнет званиелү бололо, гвардейский гусарский полкто служить этти. Же черүде жүрери ого тын жарабады. Онын сүүген ижи—произведения-лер бичири болды. Школдо до үренип, оноп черүде де жүрүп, эмеш чөлөө лө болгондо, Лермонтов поэти-ческий произведениялар бичийтен.

1837 жылда январь айдын учында Пушкинди дуэльде адып салдылар. Мыны уккан Лермонтов, сүре-кей тын ачынала, „Поэтин өлүми“ деген үлгөр бичиди. Ондо поэт каан ла кааннын болушчылары Пушкинди өлтүргөндөр деп чике көргүскөн. Лермон-товты онын учун арестовать эделе, Кавказ жаар ссыл-кага ийгендер. Анда ол бир жыл болды. Жааназынын бо-лужыла ол ссылкадан чыкты. Же 1840 жылда Лермонтов „Баштапкы январь“ деген үлгөр бичиди. Ондо Лермонтов кааннын билезин электеди. Каан оны жоголтор арга бедирей берди. Февраль айда Лермонтов ло французский по-сланниктин уулы де Барант ортодо дуэль болордо, Лермонтовты катап ла арестовать эдип, катап ла Кав-каз жаар ссылкага ийгендер. Анда Лермонтовты жогол-тып салар керек деп, кааннын жуук болушчылары жа-

жытту жѳп тургускандар. 1841 жылда 15 июльда Лермонтовты, Пушкинди ок чылап, дуэльде адып койдылар. Аткап кижѳ офицер Мартынов болгон.

Лермонтовтын ѳлгѳнин угала, каан I Николай тын сѳѳнген, ѳе орус албаты улу поэттин ѳлгѳнине тын ачуурканып, ый-сыгытта болгон.

Лермонтовтын бичиген произведениелерин Советский Союзтагы ончо албатылар ундубай, кычырып, сѳѳп турылар.

БУЛУТТАР

Тегеридеги булуттар, токынабас кѳчкѳндер!
Чанкыр чѳллѳ илјирмедий јѳредигер,
Кайран тѳндѳктен тѳштѳк јанына,
Мен ок чылап, слер сѳрдѳредигер.

Кем слерди сѳрет: салымнын јаргызы ба?
Каран кѳйѳнин пе? ачык ѳштѳш пѳ?
Айса, јеткер эдиш, бурулаттыгар ба?
Айса, најылар слерди копко салды ба?

Јок, куу јаландар кѳѳнеерди јандыртты...
Ачыныш, кѳйналыш слерде билдирбейт,
Јаантайын соок, јаантайын јайым,
Слерде тѳрѳл дѳ јок, слерди кем де сѳрбейт.

1840 ј.

Сурактар

1. Лермонтов бойын ненин учун булуттарла тѳндейт?
2. Лермонтов бойынын тѳрѳл јерин сѳѳгенин кандый эпитет кѳргѳзет?

„Булуттар“ деген ѳлгерде автор Кавказ јаар барда, бойынын јѳрегинде не болуп турганын, бойынын кѳѳн-санаазын кѳргѳзет. Автор бойынын јѳрегинде не болуп турганын, бойынын кѳѳн-санаазын кѳргѳскен произведениени лирический произведение деп адап јадыбыс.

Кунукчыл содержаниюлу лирический ѳлгерди элегия деп адап јадыбыс. „Булуттар“ деген ѳлгер элегия болуп јат.

РИФМА

Строкалардын учындагы сөстөрүнүн жаңыс аай үн-делип угулган калганчы үзүк табыштарын рифма деп адап жадыбыс.

Тенеридеги булуттар, токунабас көчкүндөр!
Чанкыр чөллө илжирмедий жүредигер,
Кайран түндүктөн түштүк жанына
Мен ок чылап, сүрдүредигер.—

деген үзүктүн экинчи ле үчинчи строказынын учындагы сөстөри **жүредигер** ле **сүрдүредигер** болуп жат, бу сөстөрдүн жаңыс аай үнделип угулган калганчы үзүк табыштары десе **үредигер** болот. **Үредигер** деген үзүк табыштар бу айдылган үлгөр куучыннын рифмазы болуп жат. Көп сабазында, рифма жогынан үлгөр куучын болбойтон. Рифмага келиштирип, үлгөрдүн учына тургускан сөстөрдүн үзүк табыштары түп-түңөй үндөлөр учурлу.

Же кезикте рифмага келиштирген үзүк табыштар жаңыс аай болуп, түп-түңөй үнделбей, жүк ле жуук үнделип угулат. Андый рифмаларды **түңөй эмес** рифмалар деп адап жадыбыс. Темдектезе, рифмага келиштирип, кажы бирде эки үлгөрдүн учына мындый сөстөр тургузадылар: **салдыбыс—көрдибис, угулат—мактагылайт.**

Бу сөстөрдүн „дыбыс“—„дибис“, „лат“—„лайт“ деген үзүк табыштары **түңөй эмес рифмалар** болор.

Үлгөрлөр качан да болзо, туш-башка рифмалашпай, кандый бир эп аайынча рифмалажып колболыжат.

Көп сабазында алтай үлгөр куучындардын чётный (экинчи ле төртинчи, алтынчы ла сегизинчи, онынчы ла он экинчи) үлгөрлөп бичиген строкалар рифмалажат. Олорло коштой кезикте чётный эмес те (баштапкы ла үчинчи, бежинчи ле жетинчи, тогузынчы ла он биринчи) үлгөрлөп бичиген строкалар рифмалажат. Мындый эпле рифмалашкан үзүк табыштарды **кечире** (орустан: перекрестный) рифмалар деп айдар. Темдектезе:

Өштөп келген өштүни
Өлтүрө тепсей базалык,

Бырысту төрөл жеристи.
Ылтам коруп аалык.

Кезикте коштой турган үлгерлеп бичиген стро-
калар рифмалажар. Темдектезе,

Господский тураны
Эбире каруулчык базат,
Коркушту тың эстеп, досконы токулдадат.
Тенгери ле јалаң бүрүнкүй әмтир,
Күски салкын кунукчыл болуптыр.

Бу мындый әпле рифмалашкандарын **коштой** (орус-
тап: парный) рифмалар деер.

Орус үлгерлеген произведениелерде (алтай үлгер-
леген произведениелерде каа-јаада ла) баштапкы ла
төртинчи строканын учы рифмалажар. Олорды **курча-**
ган (орустап: кольцовая) рифма деп айдар.

Темдектезе:

Большевиктердин ийделү колдору
Бектеп тутты сени, Чемал!
Әмдик сууннын јарадына
Электростанция тургусты.

Тарас Григорьевич Шевченко (1814—1861)

*Ол бастыра бойы албатынын поуди... Онын санаа-
зы, күүни албатынын жадын-жүрүмиле колбулу.*

Н. А. Добролюбов

ТАРАС ГРИГОРЬЕВИЧ ШЕВЧЕНКО

Тарас Григорьевич Шевченко 1814-жылда Киевский губерниядагы Моринцы деген деревнеде помещик Энгельгардтын крепостной крестьянинин Григорий Шевченконун билезинде чыккан. Шевченконун бала туужындагы жүрүмү сүрекей уур, ачу-короны көп болгон.

Тогуз жаштуда энези, он бир жаштуда адазы өлгөндөр. Оскүс Тараска болужар кижиси жок болды. Жаңыс ла онын сүйүгөн энеси Катерина, ого сүрекей уур болгондо, жүзүн-жүүр чөрчөктөр айдып, оны тын жылбиркедетен. Тарас озо баштап Энгельгардтын койлорун кабырып турган, оного оны дьячокко экелип бердилер. Дьячок оны онду үрөтпей де, согуп, көп айбылап туратан.

Бир күн Энгельгардтын управляющийи Тарасты көрбөлө, оны бойына жарадып, дворовый улустын тоозына кожуп, Вильно городто жаткан помещикке Энгельгардка ийе берди. Помещик Тарасты казачок этти. Ол унчукпай, кыймыктанбай тоолыкта туруп, ээси нени ле этсин десе, оны эдер учурлу болгон. Же Тарас жаңыс жерде кыймыктанбай туруп болбойтон. Ол журуктар жураарын тын сүйүтөн. Бир катап энирде помещик кайдаар да жүрө берерде, ол от жарыдала, казак Платовтын сүрин журап отурган. Помещиктин ойто келгенин ол көрбөй дө калды. Же помещик онын журап отурганын көрбөлө, Тарасты айы-баажы жок бойы соголо, оного коношныда чыбыктазын деп жакарды.

1832-жылда Энгельгард Петербург жаар көчти. Тарас коомой лакей болордо, помещик оны Петербурктагы журукчыларга үредерге берди. Тарас жайгы садта жүрүп, статуяларды журап турды. Мында ол Сошенко деп журукчы кижиле тушташты. Сошенко онын журуктарын жарадып, ого сүрекей көп болужын жетирген. Шевченко нөкөрлөри ажырапоэт Жуковский-ле танышты. Жуковский оны крепостной болгонуна жайымдаарга сүрекей жаан болуш жетирди. Улу орус журукчы Брюллов Жуковскийдин портредин жураган. Жуковский ол портретти лоторея ажыра садып, акча-зыла Шевченконы жайымдатты.

1838-жылдан ала Шевченко ол өйдөги улу орус

журукчы Брюлловтын сүүгөн үренчиги болды. Петербургта үренип тура, Шевченко улу орус поэттердин (анчадала А. С. Пушкиннин) произведениелерин көп кычырды. Олорды кычырып, бойы да поэтический произведениелер бичип баштады. 1840 жылда Шевченко „Кобзарь“ деп үлгерлеринин баштапкы жуунтызып чыгарды. Ондогы үлгерлер учуры да жанынан, художественный да жанынан сүрекей бийик болдылар.

1843 ле 1845 жылдарда Шевченко бойынын төрөл Украиназына эки катап жүрди. Экинчи катап жүрерде, ол көп городтордо болуп, крепостной правоны ла каан жагын электеген үлгерлерин кычырган. Онын үлгерлери тартыжуга кычырып турган. Шевченко ондо ок „Түш“ деп туују чүмдеген. Бу туујуда ол каанынын бойын, онын энезин, онын жуук болушчыларын сүреен жаан элек-каткыга түжүргөн. Онын учун Украинада оны арестовать эделе, тегин солдат эдип, Оренбургский губерниядагы Орский шибееге ийгендер. Журук та жураарын, бичик те бичиirin чат ла токтодып койдылар.

Тогус жыл кирелү өйдин туркунына Шевченко ссылкада болды. 1857 жылда нөкөрлөринин болужыла ссылкадан айрылала, ол узак жатпады. Украинанын улу поэди 1861 жылда жада калды. Ле Шевченконын революцияга, каан жагын, крепостничествоны жоголторына кычырган произведениелери көп албатыларга өштүлерин жегдеерге болужын тын жетирген. Онын учун Шевченконын адын ончо албатылар ундубайт.

ТӨРӨЛИМНЕН ЫРААК МЕН ӨСТИМ

Төрөлимнен ыраак мен өстим,
Өскө жерде карып жадым;
Чөлдө жүргендий мен сок жагыс,
Онон улам күүн-санаамды
Кеен жерис ле көк Днеприс
Тын олжолойт. Ле бойым билдим:
Бис ле жок болгон жерде,
Биске жакшы дегени чын эмтир.
Сүрекей уур жыл болордо,
Кажы өйдө энем, уйуктабай,
Кичинек мени чуулгаган,

Ас акча иштеп алала,
 Онызын перквеге апаратан,
 Уулына јакшы ўлуў сурап,
 Кудайга бажырып туратан.
 Мениң төрөл Украинамдагы
 Эң артык деревнемге мени
 Шуурганду кўн апарды.
 Энем, карын, әртелеп өлдин!
 Әзен болзон, ўлуўмди көрөлө,
 Кудайга тың адылар әдин.
 Јакшы деген ол деревнемде
 Ачу-короннын көби кандый!
 Јерден кара улус анда
 Јер ўстие базып јурди.
 Јажыл садтары астадылар,
 Ак турачактары јабызай бердилер.
 Суулары баларла бүркелдилер,
 Деревнеде өрт болгон аайлу,
 Деревне теноксий берген аайлу,—
 Улус унчукпай барщинага чыгат,
 Балдарын ээчидип апарат.
 Мен ыйлап ийеле, ойто бурулдым,
 Төрөлимнен ырап јүре бердим,
 Айла, јаныс ла деревнеде эмес,—
 Бастыра кеен Украинада
 Куурмакту пандар¹ улусты
 Кыйында тудуп, иштеткилейт.
 Јайым алыптардын уулдары
 Бөкөйгөн анда јүргилейт.
 Олјодо јүрүп, озор өлөр.
 Олордын јаман пандары десе,
 Растовщиктер—карындаштарына
 Штандарын да садып ийгедий.

 Ох, ууры коркушту бу чөлдө
 Туйкайын кунугыш өлбөргө,
 Је Украинада оноң коомой—
 Ончозын көрүп, ыйлап јүрерге.
 Ондогы шыраларды көрбөй јүргенде,
 Ончо јерлерде јакшы опшош,

¹ Пан—бай киж.

Төрөлим ырысту болгодый.
 Карыган Днепр туман ортодон
 Уулына күлүмзиренип жалтырайт.
 Бастыра Украинага
 Кееркединиң, сүүнет,
 Оны жараттай жажыл садтарда
 Деревнелер көрүңгилейт,
 Жыргалду ол деревнелерде
 Улус жыргап жүрет...
 Украинаның ичинде
 Пандардың изи жок болзо,
 Айса, ондый болор эди!..

.

Сурактар ла жакытталар

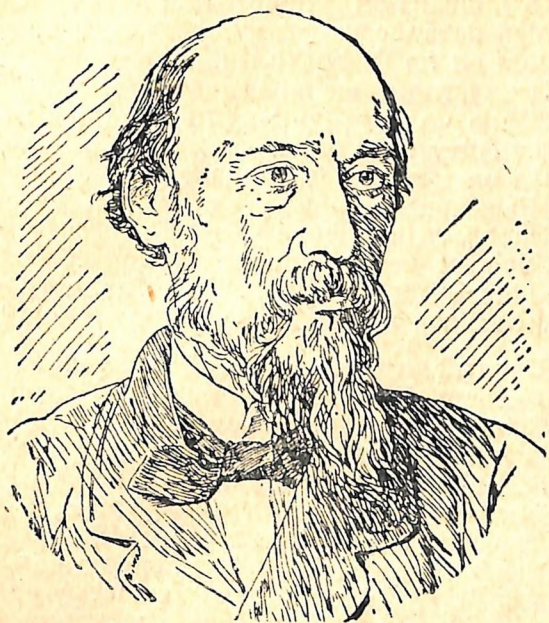
1. „Төрөлимнен ыраак мен өстим“—деп үлгерди шигжилеп кычырып алала, поэттиң жадын-жүрүмнениң бу произведениеге кирген бир кезек учуралдарды темдектеп беригер.

2. „Жакшы деген ол деревнемде

Ачу-коронның көби кандый“—деп, поэттиң кородоң айтканының учурын жартаң беригер. Украинский журтка помещиктердинг жаңы нени жетирди?

3. „Украинаның ичинде пандардың изи жок болзо“—деп, поэттиң айтканын слер канайда ондоң жадыгар, көптөдө жартаң каруу беригер.

Николай Александрович Некрасов (1821-1877)

*Мен јакшы билерим: онын магы качан да ѓлбѓс,
Россия оны, ончо орус поэттердин эң ле гениальный,
эң ле кѓп ақ санаалу кижини, качан да сѓѓп божо-
бос, ол чын ла бийик санаалу, улу сагышту кижиси
болгон.*

Н. Г. Чернышевский

БУРЛАКТАР

(„Волга“ деген тууыдан)

О Волга! Көп жылдар өтти,
Мен катап сеге уткуулым экелдим.
Мен ол ло бойым эмес, је сен
Эскидегидий ок жаркынду телкем
Эбире чөлдөр—учы-куйы билдирбес.
Кумакту ортолыкта
Ол ок монастырь көрүнөт.
Шаңдардын үнин угала,
Эскидеги күндөрдө чилеп,
Јүрегим кенетийин согула берет.
Ончозы ол ло бойы... жаңыс ла меге
Јылыйган күчим ле жылдарым јетпейт...

Кандый да јакшы санаага түжүп,
Санааркай бердим. Уйкуда
Түженип жүргөмдий боло береримде,
Кенетийин меге онтулар угулды,
Эки көзим јарат јаар көрди.
Ыктала орогон јодолорына јетире,
Тарыска өдүктү буттарына јетире
Баштарын эңчейтип, сууны јараттай
Көп бурлактар келип јаттылар.
Олордын үзүлбөс өлүмтик кыйгызы,
Кижиге угул чыдашпас үндери
Тымыкта коркушту јарт угулды.—
Јүрегим кенетийин чочыды.

О Волга!.. Менин кабайым,
Мен чилеп сени кем сүүди?
Эртен тура таң јарыды ла
Уйкудан ончо ойгонголокто,
Суунын чанкыр толкуларында
Кызыл жаркындар көрүнди ле,
Төрөл суумга жүгүрүп баратам.
Мында балыкчыларга болужатам,
Олорло кожо кемелү жүрөтөм,
Ортолыктарда мылтыкту аңдайтам
Эмезе, ойногон аңгычак чылап,
Бийик јардан кумакка јынылайтам,

Эмезе сууны жараттай,
Таштар адып, жүгүрөтөм,
Лийт шулмузым керегинде
Јаан үнденип кожондойтом...
Ол тушта бу кумакту жараттан
Ырап качан да барбазым деп
Мен сананып туратам!
Качан, о Волга! Ёстинге
Бу улуш јайылбаган болзо,
Мен мынан барбас та эдим!

Узак ой мынан озо
Баштап ла тарыйын оны угала,
Мен коркыгам, кулагым тунган.
Ол не болгонын билерге јилбиркеп,
Сууны жараттай узак жүгүргөм.
Бурлактар арып, тура түштилер,
Керептег казан экелдилер,
Отко онызын азып ийдилер,
Отурып, бойы бойлары ортодо
Мендебей, куучын баштадылар.
—Нижнийге качан једерис?—
Бирүзи айтты:—Ильяга да
Једетен болзобыс.—„Једер ок болорыс“,
Экинчизи, оорынкай чырайлу,
Каруун берди:—„Э, калак!
Ийиним јазыла берген болзо,
Айу чылап, лямканы тартар эдим,
Эртен тура өлө берген болзом,—
Оног до артык болор эди“...
Ол унчукпай, көнкөрө јатты.
Мен бу сөстөрдиг учурын
Ол тушта аайлабагам.
Је олорды айткан кижн,
Бүрүнкүй, оору чырайлу кижн
Сагыжымнан чыкпай турды!
Ол эмди де менин алдымда:
Јоктунын самтар кийими,
Чинези чыкканы јүзинен көрүнөт.
Көзи кемди де бурулап,
Неге де сүүнбей, соок көрөт.
Бөрүк јок, куп-куу, јүк ле тынду

Бозом энирде айылыма жандым,
Көргөним не болгонун билерге,
Улустан оны сурап уктым.—
Түнде улааргам. Няням коркып,—
„Отур, уулчагым, отур!
Тышкары ойноп барба!“—деди.
Je мен Волга жаар жүгүрдим.
Мениле не де боло берди,
Төрөл суумды таныбадым:
Эбире бадалгак кумакту жер,
Кумакка будым жүк ле базат.
Ортолыкка кечер күүним келбейт,
Жаркынду, ару өлөңдөр кычырбайт.
Жараттагы куштардын таныш кожонун
Жеткерлү, чынырышту жайылат,
Сүүген толкулардын куучыны
Өскө музыкалу меге угулат!

Ол эртен төрөл суумнын
Жарадында турарымда,
Ачу-корон мен ыйлагам.
Баштапкы ла катап оны
Кулдук ла кунукчылдын суузы дегем.
Ол тушта нени шуунип алганым,
Кичинек нөкөрлөрүмнүн алдына
Нени эдерге чертенгеним—
Санаамда ла артып калзын,
Кем де оморды электебезин!
Je онызы баланын улаарганы,
Жиит жылдардагы молжу болзо,—
Ненин учун ол ундулбайт,
Ол туштагы бурулаган буруум
Ненин учун сүрекей кату болот?
Кунукчыл, бүрүнкүй бурлак!
Эскиде кандый сен болгон,
Эмди ондый ок көрүндин:
Ол ок кожонды кожондойдын,
Ол ок лямканы тартадын.
Арыган чырайынды көрзөм,
Ондый ок кулдук жүрген эмтиринг.
Журтап турала, өлүп калатан,
Балдарына нени де артыспайтан,

Журүми кату улус бек эмтир.
 Бу жараттарла брө-төмөн басып,
 Сенин адаг төртөн жыл онтогон,
 Өлөр алдында уулдарына
 Нени айдарын билбеген.
 Адаг ок чылап, сен бойың
 Мындый суракты сананбайдың;
 Кыйын-шыраң эмеш ас болзо,
 Ұлуң коомой болбос беги?
 Адаг ок чылап, сен өлөрін,
 Адаг ок чылап, басыларын:
 Кем де өскөнінди көрбөс,
 Кем де барганыңды билбес.
 Кыңылу кижидий лямка тартып,
 Узак өйлөрдін туркунына
 „Бир ле эки“ деген сөстөрді айдып,
 „Ой“ деп ачу-корон кожондоп,
 Бажың каландап сен жүретеп
 Бу жараттардын кумактарында
 Сенин изин жылыып калар.

1860 жыл.

Сурактарла жакылталар

1. Волганың жаражын ла поэт оны кичинекте сүүгенін көргүс-кен жерлерди таап, куучындап беригер.
2. Автор сууның жарадында нени көрди? Бурлак улустың жа-дын-жүрүми кандый болгон эмтир?
3. Автор кичинекте бурлактарды көрбө, нени эдерге чертенгенин жартап беригер. Ол чертенижин ненин учун чике айтпады?

ПОЭТИЧЕСКИЙ ЭРМЕК-КУУЧЫН ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ БОЛОРЫ

„Бурлактар“ деген үзүкте Некрасов Волга суу-ның жаражын ла Волганы жараттай басып, баржаларды тарткан бурлактардын сүрекей уур, коомой жүрүмин коштойлоп көргүзөт. Бурлактардын жүрүми оны ачур-кандырып, сүрекей чугулду эдет. Волганы сүүгенин, же оныла коштой бойының чугулын, озогы жадын-жү-рүмге каршуланганын айдып тура, Некрасов көп кыйгы-лу, суракту эрмектерле тузаланат, „О Волга! Менин кабайым! Мен чилеп сени кем сүүди?—Сүүген толку-

лардын куучыны өскө музыкала меге угулат!" Ондый эрмектер ажыра автор бойынын жүрегинде не болуп турганын жакшы көргүзүп, кычырачыга оны алындырат. Автордын санаазында, жүрегинде не болуп турганын кычырачыга алындырткан эрмек-куучын эмоциональный болуп жат. Эмоциональный эрмек-куучынын эп-аргалары суракту, кыйгылу эрмектер ле обращение болор.

Антон Павлович Чехов (1860—1904)

Сүрекей жаан писатель. Онын эң ле јакшызы неде
десе,—онын чындык жүрегинде, чындык санаазында бо-
луп јат. Онызы десе писательге сүрекей керектү не-
ме. Онын тилинин јаражы кайкамчылу.

Л. Н. Толстой

ЧИНОВНИКТИН ӨЛҮМИ

Бир жакшынак энгирде ондый ок жакшынак экзекутор¹ Иван Дмитриевич Червяков креслалардын экинчи рядында колында турнабайлу отуруп, „Корневильдеги шандарды“ көрди. Ол көрүп отуурарда, онын санаазы омок, жарык болды. Же кенетийин... куучындарда бу „кенетийин“ дегени жаантайын учурап турат. Авторлор акту: жадын-жүрүмдө онойдо кенетийин боло берер керектер көп! Көстөрүн кайра көрүп, жүзи кенетийин жуурылып, тыныжы токтой берди... ол көзүнөн турнабайды туура эделе, энчейеле... апчхи!!! Көрүп турыгар ба: чүчкүрүп ийди. Чүчкүрөргө кемге де, кайда да токтоду жок. Крестьяндар да, полицмейстерлер де, керек десе кезикте тайный советниктер де чүчкүрүп жадылар. Ончозы чүчкүрүп жадылар. Червяков бир де эмеш эп жоксынбай, колплатла арчынала, тоомжы кижиге болуп, бойын айландыра көрди: бойынын чүчкүргениле кемди-кемди чочыдып ийдим эмеш пе? деп сананды. Же ол орто ол эп жоксына берди. Креслалардын алдындагы рядында бир өбөгөн бойынын тас бажын ла мойынын перчатказыла кичееп арчып, нени де кимиренип отурды. Карыган өбөгөндү Червяков көрбө, ол жол ведомствозында иштеп турган статский генерал Брижжалов болгонун танып ийди.

„Мен ого чилекейим чачылтып ийген ошкожом!— Червяков сананды.—Менин начальнигим эмес, өскө, же ондый да болзо, эп жок“.

Червяков жөткүрүп ийеле, ичкери энчейип, генералдын кулагына шымыранды:

— Жаманым таштагар, ваше-ство, мен слерди чилекейлеп ийдим... аярынбай калдым...

— Кем жок... кем жок...

— Кудайдын учун, жаманым таштагар. Мен... мен болгобой калдым.

— Ах, отурыгар, алдырбас! Угарга чаптык этпегер!

Червяков эп жоксынып, тенексү күлүмзиренеле, сцена жаар көрүп отура берди. Ол көрүп те турза, же

¹ *Экзекутор* — исполнитель, каан Россиязында канцелярияда хозяйственный ла полицейский керектерди бүдүрүп турган жаан эмес чиновник, база судтын жаргызын бүдүрөтөн кижиге.

байагы омок, жарык санаазы жоголо берди. Оны коомой санаа токынатпай турды. Антрактта ол Бризжаловко жууктап, онын жанына базып жүреле, тийдиниң болбой турганын жеңип, эрмектенди:

— Мен слерге чилекейим чачылтып ийдим, ваше-ство... Жаманым таштагар. Мен... өнөтийин эмес...

— Ах, токтозогор... Мен ундып салгам, слер дезе оны ла эрмектенгенче!—генерал онойдо айдала, алдын-дагы эрдин кыймыктатты.

„Ундуп салган, бойынын көзинде дезе электеп бар,—Червяков генерал жаар серемжилү көрүп, сананды.—Эрмектежер де күүни жок. Мен онойдо кылынар-га сананбагам да... онызы природанын законы деп жартын айдар керек болгон... оной өскө мен оны тү-күрерге санагам деп бодоор. Эмди онойып бодобозо до, кийининде бодоор!“

Айылына келеле, Червяков бойынын болгонбозы керегинде үйине куучындап берди. Үйи бу керекти-тың аярбады ошкоч, ол озо баштап коркый берди, же качан Бризжалов „өскө кижин“ болгонун угала, санаазы токынай берди.

— Андый да болзо, сен барып жаманыңды ташта-зын деп сура—деп, ол айтты.—Ол сени улус ортозын-да бойун тудунып билбес деп сананар!

— А база! Жаманым таштазын деп сурагам, же ол кандый да кайкамчылу... Бир де жакшы сөс айтпады. Айла эрмектежерге чөлөө дө жок болгон.

Экинчи күнде Червяков жаңы вицмундир кийип алала, Бризжаловко жартын айдып берерге барды... Генералдын приёмныйына киреле, ондо керектү кел-ген көп улус көрди, олардын ортозында дезе улус-тын комудалдарын угуп турган генералдын бойун көрди.

Келген улустын бир капказын угуп алала, гене-рал Червяков жаар көрди.

— Кече „Аркадийде“, ундыбаган болзогор, ваше-ство,—экзекутор айдар сөзин айдып баштады, — мен чүчкүрип ийеле, аярбас жанынан слерге чилекей ча-чылтып ийгем. Кемз...

— Торт керек жок неме... Кижин ондооры жок! Слерге не керек?—деп, генерал өскө кижиден сурады.

„Эрмектежер де күүни жок!—Червяков кугарып,

сананды.—Чугулданып турган аайлу... жок, мыны мынайда артырарга жарабас. Мен ого жартап берерим...”

Качан генерал суракту келген калганчы кижиле эрмектежеле апартаментинин¹ ичи жаар кирерге барып жадарда, Червяков онын кийининин басып ийеле, айтты:

— Ваше-ство! Мен слердин вашествогорго чаптык эдиң турган болзом, тегин ле эмес, акту санаамнан жайнам сурайын деп турым!.. Онотийин эмес, бойыгар билеригер.

Генерал жүзин жемирейтип ийеле, колын жаныды.

— Слер торт электеп жадыгар, милости-сдарь!—генерал эжикти ачып, кире берди.

„Мында кандый электеп?— Червяков сананды. — Мында электеп торт жок. Бойы генерал, мени дезе билбей жат. Андый болзо, мен бу фанфарон² алдына жаманымды тапштазын деп сурабазым! Көрмөс оны алзын! Ого письмо бичиirim, бойым бери баспазым! Кудай бу туры, баспазым!“

Айылы жаар барып жада, Червяков онойдо сананды. Генералга письмоны ол бичибеди. Сананып, сананып, канайда бичиирин таппады. Эртенги күнде база ла барып жартап айдарга керек болды.

— Мен кече, ваше-ство, келип слерге чаптык эдиң, —качан генерал онын жайнулу көзин көрүп ийерде, ол айтты,—слерди электеген эмезим. Мен чүчкүреле, слерге чилекей чачылткан учун жаманым тапштазын деп сурагам... Мен электеерге сананбагам да. Слерди электеер учурым бар ба? Бис электеп, каткырап болзобус, ол тушта жаан улуска тоомжы да жок болор.

— Кедери чык!—деп көгөрип, калтыража берген генерал кенетийин кыйгырды.

— Не?—Червяков коркыганынан мылырап, шымыранып сурады.

— Кедери чык!—генерал буттарыла јерге тееп, катап кыйгырды.

Червяковтын ичинде не де үзүлө берди. Ол нени де көрбөй, нени де укпай, эжик жаар тескерилеп, тыш-

¹ Апартамент — жаан туранын ичиндеги амырайтан кыптар.

² Фанфарон — улурканып, бийиктенип турар киж, мактанчык.

кары чыгала, калкый берди. Айылына келген бойынча вицмундирди де чечпей, диванга жадып блб берди.

1883 j.

Сурактар ла јакылталар

1. Червяковтың эп јоксынган санаа-шүүлтези канайда там ла бзүп, оны токунатпаганын шигжилеп көргер. Ол јерлерди таап, темдектеп алыгар.

2. Червяковто озогы кичинекей чиновниктердин кандый кылык-јандары көргүзилген? Олор ондый кылык-јандарлу болгоньнда кем бурулу?

3. Червяков Бризжаловты фанфарон деп адаганының учурын јартап беригер.

4. Червяковтың эрмегининг ағылузы незинде?

КОМПОЗИЦИЯ

Художественный произведениеде писатель көп сабазында улусты (геройлорды) олордын бүдүрген керектери эмесе олорло болгон учуралдар ажыра көргүзет. Ондый керектер ле учуралдар керегинде писатель бойының произведениезинде куучындаганда, анар-мынар ла айтпай, кандый бир план аайынча куучындап јат. Онын учун произведениенин геройлоры бүдүрген керектер ле геройлорло болгон учуралдар бойы бойыла колбулу болуп, бир действие (јаан керек) бүдүрип јат.

Куучының действиези кезикте тургуза ла башталбайт. Автор элдег озо действие болотон јерле, действиеде туружар улусла (геройлорло) ажындыра бисти таныштырып јат.

Темдектезе, „Чиновниктин блүми“ деген куучында бис озо баштап Иван Дмитриевич Червяковло таныжадыбыс. Ол театрда „Корневильдеги шангар“ деген пьесаны көрүп отуру. Ого сүрекей јакшы, санаа-зы омок, јүреги сүүнчилү.

Произведениенин бу бллүгинде действие јок, бис турганы јаныс Червяковло таныштыбыс. Оныла не болорын эмди тургуза билбей, онызын оноң ары билерибис. Действиеде туружар улусты ла действие болор јерди ажындыра көргүскенин произведениенин экспозициязы деп адап жадыбыс. Куучында оноң ары мынайда айдылат: Червяков кенетийин чүчкүрип

ийди. Кижі чүчкүргенинде не уйат? Ончо ло улус чүчкүрүп жат. Же Червяков айландыра аяктап көрзө, онын алдында тас бажын ла мойнын перчаткала арчып, генерал Бризжалов отурды. Куучыннын бу туужы действиенин башталганы (завязка) болуп жат. Анайдарда, **завязка** деп произведенийеде көргүзилген бастыра действиени баштап турган кандый бир керекти адап жадыбыс.

Завязканын кийининде писатель действиени табынча көргүзүп, болгон керектерди ле учуралдарды там ла тыгыдып, там ла јилбиркедип жат.

„Чиновниктин өлүми“ деген куучында действие мынайда табынча көргүзилет: Червяков чүчкүреле, генерал Бризжаловтын бажын чилекейлегенин билди. Билеле, тыг коркыды. Ондый јаан кижі мен керегинде не деп сананар? Түрген ле барып, јаманымды таптагар деп сураарга шүүнип алды. Червяков театрда, генералдын айылына да јүрүп, катап-катап онон извинение сурады. Же генерал оны керекке де бодобой, Червяковло эрмектешпеди. Червяков „эрмектешпеске де јат“ деп сананала, катап ок извинение сурайт.

Онойып действие тыгып, учы јаар бойынын бийик кемине једет. Чугулданганына көгөрип, тырлажа берген генерал күүнине тийген Червяковты „кедерп чык!“ деп кизиреп сүргени—бу куучыннын эн ле бийик кемі болуп жат.

Действие тыгып тура, бойынын эн ле бийик кемине једе бергенин **кульминация** деп адап жадыбыс. Кульминациянын кийининде **развязка** болор: писатель действиеле турушкан улусла учы-учында не боло бергенин көргүзет. „Чиновниктин өлүми“ деген куучында развязка—Червяковтын өлүмү болуп жат.

Бис бу куучында көргүзилген действиени шинжилеп тура, онын бүдүмин билип алдыбыс. Произведениянин бүдүмин дезе **композиция** деп адап жадыбыс.

Ж а к ы л т а

Тургеневтин слер билер „Льгов“ деген куучыннын композициязын (действиенин көргүскенин) куучындап беригер.

СОВЕТСКИЙ ЛИТЕРАТУРА

Алексей Максимович Горький (1868—1936)

Горький ненин учун улу кижги болгон дезе, онын жаркынду сагыжы, эл-жонго жуук болгоны, текши ал-батылардын јединип алган культуразын шинжилеерине бойынын кучин бастыразын берерге кысканбаганы—оны ишкучиле јаткандардын сурекей кереес најызы, коммунизмнин кереги учун тартыжунун улу болушчызы эдин јат.

В. М. Молотов

БАЛА ТУЖЫ

(Ўзүктер)

Айы-бажы жок, сананып айдып та болбос сан-башка уур жадын-јүрүм башталала, сүрекей коркушту түргөн өдүп турды. Бу јүрүм сүрекей санаалу кижинин јакшы айдып салган коркушту чөрчөгіндий менин санаама кирет. Өткөнин эмди санангамда, мен бойым да ончозы шак онойдо болгонына јук арайдан бүдүп турадым, көп немени јаратпай, јайладып салгадый,—„санаазы жок уктулардын“ карангуй јүрүми тон өткүре кату болгон.

Је чындык комудалдан бийик, мен бойым керегинде айдып турган эмезим, тегин орус кижинин алдындагы ла эмдиги күнге јетире базындырып јаткан јүрүмин айландыра сананган санаам керегинде айдып турадым.

Таадамнын туразы бойы бойлорына удурлашту өчлө толуп калган болды, јаан улустардан болгой, керек дезе јаш та балдар өштөжип туратандар. Энемнин карындаштары адазынан јөбжө үлежерге, јалтаныш јоктон сурагылап турарда, энем шак ла ол күндерде келген деп сонгында јаанамнын куучындарынан мен билгем. Энемнин кенетийин келгени олордын энчи үлежип, адазынан айрылар күүндерин там ла тынхтты. Таадамнан энем сурабай, бойынын санаазыла кижиге барган учун ол ого берилетен энчини бербей салган. Таайларым ол энчини бойлоры үлешкилеп аларга санангандар. Олор энем эмди энчи сураар болор деп коркыгылап тургандар. Олор кемге городто, кемге Ока суунын ол јанында, Кунавина јуртта мастерской ачар керегинде керешкенинен бери удаган.

Бис келгенинин кийининде удаган јокто, кухняда түште ажанып отуларыбыста, керип башталды: таайларым бут бажына кенетийин тура јүгүргилейле, столды ажыра бөкөйип, таадама, тиштерин ийт чилеп, ырсайтып алган, силкинижип, улып, ыркыраныжып турдылар, таадам дезе столды калбакла токулдадып, бастыра бойы кызара берген, пөтүк чилеп, үнгүр кыйгырды:

— Јер сайын тоскуарарым!

Жаанам чырайын, оорып тургандый, тыртыттып айтты:

— Адазы, ологго бастыра немелерди берип ийсен, амыр болор, берип ий!

— Тым, болужачы!—Көзи суркурап таадам кыйгырды, ондый кичинек бойынча, онын ол кире тын кыйгырганы кайкамчылу болды.

Энем столдон турала, көзбөккө мендебей базып барып, ары көрүп турды.

Михаил таайым кенетийин карындажынын жүзине талайып келеле, сокты; онызы огуруп ийеле, оныла тутнактажа берди, экилези кыркылдажып, онтогылап, керижип, полго тоголонгылай бердилер.

Балдар ыйлашкылады; барлу Наталья женем кенетийин кыйгырып ийди; менин энем оны кучактай тудуп алган, кайдаар да апарды; бала алаачы омок, чоокыр жүстү Евгенья кухнядан балдарды чыгара сүрүп турды; отургустар антарылып турды; мастердин болушчызы болуп турган ишт жарызак Цыганычак Михаил таайымнын үстине айра минип алды, мастер болуп турган кара очкалу, тас башту, жаан сагалду Григорий Иванович десе таайымнын колын коларткышла манзарыбай күлүп турды.

Таайым мойнын узада чөйшп, суйук кара сагалыла полды жыжып, коркушту кыркылдап жатты, таадам десе столды айландыра жүгүрүп, ачымчылу кыйгырып турды:

— Карындаштар, а? Төрбөн кан! Эх, слерлер-р...

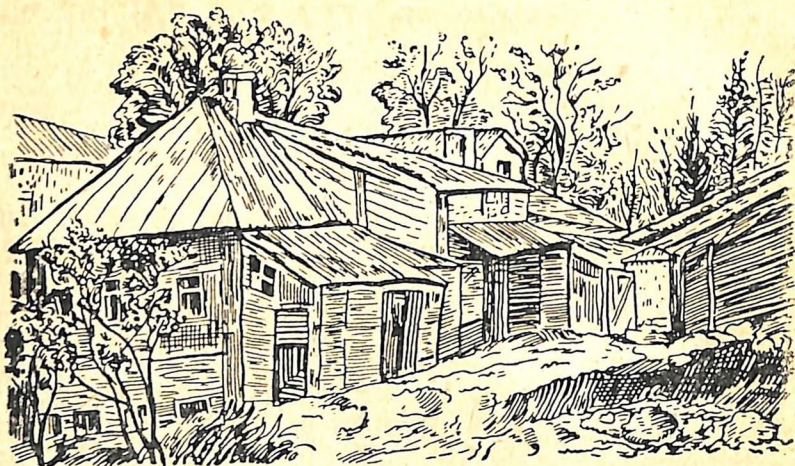
Мен коркыйла, керип башталардан озо печкеге чыгып алган болгом, онон Яков таайымнын жара соктырткан жүзиндеги канды жес колжунгыштагы суула жаанам канайда жунуп турганын коркушту кайкап көрүп отурдым; ол ыйлап, будыла жерди токулдада тееп турды, жаанам десе жоон үниле айдып турды:

— Шилемирлер, ан ошкош уктулар, билингилергер!

Таадам жыртылып калган чамчазынын ийинин өрбө тартып, жаанама кыйгырып турды:

— Көрмөс, аңдарды не чыгарган?

Яков таайым сала берерде, жаанам толык жаар коркушту сыктап барды:

Каширининг туразы.

— Кудайдың агару энези, менинг балдарымның сааазын жандыр!

Таадам жаанам жаар тууразынан бурылып турала, ончо немелерин төгүп, антара тартып салган стол жаар көрүп араай айтты:

— Сен, энези, олордын кийининен айкап тур, оной башка олор Варваранын да ал сагыжын чыгарардан маат жок...

— Же болор, кудай сениле! Чамчангы чупчызан, мен көктөп берейин...

Жаанам онын бажын алаканыла жаба тудуп, магдайынан ошкоды; таадам жаанамнан сыны жабыс учун, онын ийинине жүзиле түртүлди.

— Энези, байла, балдарды айрырга келижер...

— Керек, адазы, керек!

Олор узак куучындаштылар; озо баштап эптү жакны, сонында десе таадам, согузарга турган пөтүк чилеп, будыла полды жыжып, сабарыла жаанамды кезеди, тын шымыранып турды:

— Мен сени билерим, сен оморды артык сүүп жакын! Сенинг Мишкан—монах, Яшка десе уурчы, жошкын! Олор менинг жөбжөмди ончозын аракыдап, тегин жерге тудуп саларлар...

Печкенин үстине эп жок эбирилеле, мен уютты антарып ийдим; печкеге чыгатын тепкиштерге ол тийип, аай-баш жок табыштанып, жайынтылу көнөккө түже берди.

Таадам тепкишке чыгара калыйла, мени түжүрө тартып, мени баштапкы ла катап көрүп тургандый болуп, жүзүмө көрүп турды.

— Сени печкеге кем отургусту? Энен бе?

— Мен бойым.

— Төгүндөп жадын.

— Жок, бойым. Мен коркыгам.

Алаканыла мандайыма араай соголо, ол мени ийде салып ийди.

— Бастыра бойы адазындый! Кедери бар...

Кухнядан качып барарга, мен сүүнип турган болгом.

Таадам менин кийинимнен санаалу, курч, көк көзиле айкап турганын мен жакшы көрүп, ошон коркып турдым. Бу кижини өртөп тургандый көстөн менин жаантайын жажынар күүним келип туратаны санаама кирет. Таадам чугулчы деп меге бодолып туратан; ол кандый ла кижини чугулдандырага кичеенип, шоодып, бөбөштирип, бастыразыла өөркөмчилу куучындажатын.

— Эх, слер-лер-р!—деп, ол тудуш ла кыйгыратан; „р-р“ деп чөйбө тарткан табыш мени жаантайын эриктирер, сооксындырар күүнге тартатан.

Амыраар часта, энирдеги чайлайтан ойинде, мас-терскойдон кухняга арыгылап калган, сандалла¹ будукталып, купороско күйгилеп калган колду, каяула чачтарын тагып алган, бастыразы кухняда толыктагы кудайдын каразымак сүрлерине түнгөй таадам, таайларым ла ишчилер келер тушта, шак бу жеткерлү час тужында таадам меге одоштой отурала, балдарынын өскө балдарыла куучындашпай, оорды күйүндирип, менле көп куучындажып туратан. Ол жакшынак, жуунак будуулү болгон. Онын торколо көктөгөн атласный жиледи элентизи једип калган болгон, ситцадан эткен чамказы уужалып, штанынын тизезинде жаан јамачылар көрүнип туратан. Је ондый да

¹ С андал—будуктайтан неме.

болзо, пиджактар, манишкалар кийип, торко косынка-
лар мойынына ороп алган уулдарынан ол ару да, жа-
раш та кийинип алгандый көрүнөтөн.

Бис келген кийининде бир канча күндөр өлдөрдө,
ол мени молитвага үрөттү. Өскө балдар ончозы ме-
нен жаан болуп, Успенский церквенин дьячогында
үрөнгилеп турган эмтир; ол церквенин алтын башта-
ры туранын көзүнөгинен көрүнүп туратан болгон.

Лобош, коркынчак, баланын чырайындый чырайлу,
сүрекей жарык көстү Наталья жеңем мени үредип ту-
ратан. Онын көзинең өткүрө бажынын кийининдеги
немелерди ончозын көрүп ийгедий деп билдиретен.

Мен көзимди типилдетпей, онын көзинең көс ал-
бай, узак көрүп турарын сүйүтөм; ол көзүн сыкыйтала,
ары-бери көрүп, араай сурайтан:

— Же, пожалуйста, айтсан: „Тенеридеги адабыс“...

— „Яко же дегени не?“—деп, мен сурагамда, ол
коркынчылу айтканала, айдатан:

— Сен сураба, ол коомой! Тегин ле менин кийи-
нимнен „Бистин адабыс...“ деп айтсан... же?

Сураганы ненин учун коомой болгоны мени току-
натпай турган. „Яко же“ деген сөс жакыт учурлу
болгон, мен оны билип аларга, өнөтийин жүзүн-жүүр-
леп өскөртүп айдатам:

— „Яков же“, „я в коже...“

Кугарып калган жеңем куучындабай, тудуш ла
үзүлүп турар үниле айдатан:

— Жок, сен тегин ле „яко же“ деп айтсан.

Же ол бойы да, онын бастыра сөстөри де тегин
эмес болгон. Бу мени молитва билип аларына арша-
мыктап, ачындырып туратан.

Бир катап таадам сурады:

— Же, Олешка, бүгүн нени эттин? Ойногон! Маң-
дайыннын көзинең көрүп жадым. Көктү болорына
жаан сагыш керек эмес! „Бистин адабысты“ үренип
алдын ба?

Жеңем араай айтты:

— Эске ол коомой алынып жат.

Таадам сары кабактарын сүүнчилү өрө көдүрөле,
каткырынды:

— Ондый болзо, сойор керек.

Менон катап ла сурады:

— Сени адан сойды ба?

Онын не керегинде куучындап турганын мен аайлап болбой, унчукпай туруп калдым, энем десе айтты:

— Жок, оны Максим сокпойтон, меге де соктыртпай, токтодып салган.

— Ненин учун?

— Согушла үредип албазын деп айдып туратан.

— Ол, өлүп калган Максим, көдүрө керектерде теңек болгон, кудай килинчегимди айрызын!—деп, таадам ачынып, жап-жарт айдып ийди.

Онын сөстөри мени тарындырды. Ол тарынганымды билип ийди.

— Сен эрдинди не бултыйтып алган? Көрзөг...

Бажындагы мөңүн-сары чачын түзеде сыймайла, ол кожуп айтты:

— Мен десе субботто Сашаны оймок учун сойорым.

— Канайып сойотон?—деп, мен сурадым.

Ончозы каткырыштылар, таадам десе айтты:

— Сакып ал, көрөрин.

Мен бойымда сананып турдым: сойор дегени—малдын терезин сойгоны болор, чыбыктаар ла согор дегени, байла, жаңыс ла учур болор. Улус атты, ийти, кискени согуп туратан; Астраханьда десе будочниктер персияндарды согуп туратандар,—оны мен көргөм. Же кичинекей балдарды онойып сокконун мен качан да көрбөгөм, мында таайларым бойынын балдарынын маңдайына, ол эмесе житкезине черткилеп туратандар,—балдар жаңыс ла оорынкайлада соктырткан жерлерин тырмагылап, ого керексинбейтендер.

— Оорынкай ба?—деп, мен олордон канча ла каттап сурап туратам.

Олор каруузын жаантайын омок беретендер:

— Жок, эмеш те оорынкай эмес!

Оймок керегиндеги табышту историйаны мен билгем. Эңиргери таайларым ла мастер будуктап салган кыска бөстөрдү бириктире „штуктайла“, ого картондон эткен ярлыктар жаба көктөп отургандар. Көзи жарымдай жетпес Григорий ле Михаил таайым кокырлап ойноорго, тогус жашту жеенин мастердин оймогун свечинин одына кызытсын деп жакарган. Саша

свечининг бажындагы когын алып саларга, оймокты кыскашка тиштеди, оны сўрекей изў этире кызыдала, печкенин кийинине жажына берди, же бу ла ойдө таадам келип, иштенерге отурала, кызыдып салган оймокко сабарын бойы сугуп ийди.

Кухняда табыш чыгарда, жүгүрип келеле, көрзөм: таадам өртөдип алган сабарыла кулагынан тудуп алган каткымчылу секирип, кыйгырып турды:

— Кемнин ижи, бусурмандар!

Михаил таайым столдын үсти жаар бөкөйип алала, сабарыла оймокты тоголодып, оны үрип турды; мастер амырынча көктөнип отурды; онын бажынын тас јеринде көлөткөлөр секирижип турды; Яков таайым жүгүрип келеле, печкенин кийинине жажынып, ондо араай каткырып турды; жаанам картошко јыжатаң темирге чий картошко јыжып турды.

— Мыны Яковтын Сашказы эткен—деп, Михаил таайым кенетийин айтты!

— Төгүндеп јадын!—Яков печкенин кийининен чыгара калып келеле, кыйгырып ийди.

Кайда да толыкта дезе онын уулчагы ыйлап, кыйгырып турды:

— Ада, ого бүтпе. Ол мени үреткен!

Таайларым керипкилей бердилер. Таадам ол лотарый токтоп, јыжып салган картошканы сабарына салып алала, мени бойыла кожо алып, унчукпай сала берди.

Михаил таайым бурулу деп ончозы куучындашкылап турдылар. Чайлап отуларыбыста оны эмди согор бо, айса сойор бо деп мен таадамнан сурадым.

— Керек эди,—таадам мен жаар кылчас эдин көрөлө, арбанды.

Михаил таайым столды јудуруктайла, энеме кыйгырды:

— Варвара, бойыннын күчүгинди токтот, ошон башка мен онын бажын үзүп саларым.

Энем айтты:

— Тийип көрзөн...

Ондогы улустар ончозы унчугушпадылар.

Энем канайда да кыска сөстөр айдарын билип, бойынан улусты туура ийди тургандый болгон, онын учун оло унчуккылабай баратандар.

Энемнен ончолоры коркып турганы меге јарт болтон, керек десе таадам да өскөлөрине көрө оныла араай куучындажып туратан. Бу меге эптү, јакшы болгон учун, мен көкүп, карындаштарыма мактанып туратам:

— Менин энем ончолорынан күчтү!

Олор мойношкылабайтандар.

Је суббот күнде болгон керек мени энемнен ыратты.

Субботко јетире мен база бурулу болуп калдым.

Бөстөрдүн өгүн јаан улустар канайда эптү кубултылап турганы мени сүрекей сонуркатты: сары өңдү бөстөрдү алаала, оны кара өңдү сууга сукканда, бөстөр десе өткүн көк өңдү боло берет, боро өңдүзин сары сууга чайбаарда, ол кыскылтым өңдү боло берет. Эдип турганы күч эмес те болзо, је јарт эмес.

Менин кандый бир неме будуктаар кууним келди, мен ол керегинде Јаковтын Сашказына, кату уулчакка, айттым: ол јаандардын көзине јаантайын иле көрүнип, бастыразыла уккур болорына белен болотон, јаан улустар оны уккур ла санаалу учун мактап туратандар, је таадам Саша јаар кыйазынан көрүп, айдатан:

— Эх, жылбындууш!

Рактын тостойып калган көзиндий, кара бүдүмдү Јаковтын каткак Сашказы сөстөргө туктурылып, мендеп араай куучындайтан, кайдаар да качып јагынарга тургандый јаантайын билдиртпезинен ајыктанып туратан. Онын көзинин кара чогы кыймыктанбайтан болгон, је качан ол чугулданганда, көзинин агыла кожо жылыжатан.

Мен оны көрөр дө кууним јок болгон. Эрикчеен көстү база јакшы күлүмзиреништү, энезине сүрекей түңей Михаилдын јобош Саша деп уулчагы меге көдүрезинен артык јараган. Онын тиштери јараш эмес болгон, олор үстиги ээгинде эки катай өзүп, оозынан көрүңгилеп туратандар. Тиштериле ол сүрекей берижетен, тудуш ла сабарларын оозына сугуп, кийининдеги түп тиштерин чупча тартарга, јайкап јүрөтөн; ол тиштерин кандый ла кижиге тудуп, көрөргө берип туратан. Је мен оноң кижини јилбиркеп көргөдүй база нени де таппадым. Улус көп турада ол јаныскан јадарын, јарымдай карангуй

толыкта, энирде десе көзнөктө отуарын сүүйтен. Көзнөктүн алдына ого коштой жуук отуруп алала, энирдеги кызыл тенериде, Успенский храмнын алтын баптарын айландыра кара таандар канайда учкылап, өрө бийик көдүрилип, төмөн түшкилеп, тенерини кенетийин карарта бектеп ийеле, кайдаар да учкылай берип турганын аяктап, бүдүн частын туркунына унчукпай отуарга жакшы болгон. Качан мыны көрүп отурзан, не де керегинде куучындаар куунин келбес, көксинге эрикчеен толуп турар.

Яков таайымнын Сапазы, жаап улустар чылап, не де неме керегинде көп куучындап туратан. Менин бөс будычы болорго куунзиреп турганымды билеле, байрам тужында жайатан ак скатертьти шкафтан алып, оны көк өңдү эдип буды деп мени жөптөди.

— Ак неме бастыразынан жеңил будукталар, мен билерим!—ол сүрекей чыныркап айтты.

Мен уур скатертьти шкафтан алала, оны тудунганча дворго чыгара жүгүрдим, же качан онын кырын өткүн-көк өңдү бөс жаткан чанга сугарымда, меге кайдан да Цыганычак калып келди, скатертьти ушта согуп алала, оны жалбак алаканыла сыксара тудуп, сенектин ары жанында менин эдил турган ижимди аяктап турган карындажыма кыйгырды:

— Жаанакты капшай кычыр!

Семтер, кара чачту бажын кезедүлү жайкап, меге айтты:

— Же, мынын учун сеге болор ло!

Жаанам жүгүрүп келеле, меге каткымчылу чугулдап, калактап, ыйлап та ийди:

— Ах, пермяк, тусту кулак! Сени өрө көдүрүп, таштайтан болзо!—Онын кийининде Цыганычакты мекелеп турды:

— Сен, Ваня, таадакка айтпа! Мен керекти жажырып салайын; айса, канайда-канайда өдө берер...

Ванька сууланган колдорун жүзүн-жүүр будукту переднигине арчып, санааркап айтты:

— Меге не? Мен айтпазым; көрүгөр, Саша копто-нып ийбезин!

— Мен ого эки акча берерим,—жаанам мени тура жаар апарып жадала айтты.

Суббот күн, кудайга мүргүүрден озо, мени кем де

кухняга эжелди; ондо табыш жок, карануй болды. Комнатанын ла сенектин эжиктери жабылу болгон, көз-нөктин ары жанында десе күски энирдин бүрүнкүйи ле оок жааштын табыжы санаама кирет. Печкенин кара оозынын алдында жалбак скамейкада Цыганычак бойына түнөй эмес, ачынып калган отурды; таадам то-лыктагы лоханынын жанында туруп алган суулу көнөк-төн узун чыбыктар талдап, оорды жергелей салып кем-жийле, кейде талайып сыгырта согуп турды. Жаанам кайда да карануйда туруп алган, тазымайын тын жытап, арбанып турды:

— Сүүнезин кыйынчы...

Яковтын Сашказы кухнянын ортозында отургушта отуруп алган, жүдуругыла көзүн жыжып, бойынын униле эмес, карыган баскын кижичилеп чөйилте айтты:

— Кудайдын учун жаманымды таштагар...

Михаил таайымнын балдары, уулчагы ла кызычагы, ийиндерин түнөй тудуп алган отургуштын кийини жанында кыймыктанбай турдылар.

— Чыбыктап алала, жаманынды таштаарым, — таадам, жибиткенузузун чыбыкты жүдуругу өткүрө сыймай тартып, айтты:

— Же, штанынды чупчызан!..

Ол манзарыбай куучындап турды, онын унинин табыжы да, кыжырууш отургушта отурган уулчактын кыймыктанган табыжы да, жаанамнын будынын жыжылганы да, ышталып калган жабыс потолокту кухнянын бүрүнкүйиндеги ундулбайтан тымды не де буспай турды.

Саша туруп, штанынын топчызын чечип, оны тизезине жетиреле, колыла тудуп, коркойып алган, сүрпүтүп, скамейка жаар барды. Онын канайда барганын көрөргө коомой болгон, менин будым база тыркыражып турды.

Же качан ол скамейкага жүзи төмөн болуп мойнобой жадарда, ошондо коомой боло берди. Ванька десе жалбак коларткышпа оны колтыгынын алдынан ла мойынынан скамейкага жаба буулайла, онын үстине бөкөйип, кара колыла онын будынын кажыгынын жанынан тудуп алды.

— Лексей, — таадам кычырды, — бери жуукта!.. Же,

кемге айдып турум?.. Је көр, канайда сойуп јат...
Бир!..

Ол колыла бийик эмес талайала, јылағаш этке чыбыкла согордо, Саша чынғырып ийди.

— Төгүндеп јадын—деп, таадам айтты,—бу оорынкай эмес! Мынайда дезе оорынкай болор!

Соккон јери ол ло тарый јолдоно кызарып, тижий берди, карындажым дезе чөйө багыра берди.

— Тату эмес пе?—таадам, колын бир кемине өрө көдүрип, түжүрип, сурады—сүубей турын ба? Бу оймоктын учун!

Ол качан колын талайып көдүргенде, менин јүрегим оныла кожо көдүрилип турды; колы төмөн түшкөндө, мен база бастыра бойым түжүп бараткандый болдым.

Саша коркушту чичке ле угарга јаман чынғырып турды:

— Баштактанбазым... Скатерть керегинде мен айтпай кайттым. Мен айтпай кайттым...

Таадам псалтирь кычыргандый, амырынча айдып турды:

— Јетиргени актаныш эмес! Јетиреечиге баштапкы камчы тийер. Бу сеге скатертьтин учун!

Јаанам мен јаар тап әделе, мени колыла тудуп, кыйгырып ийди:

— Лексейди бербезим! Бербезим, казыр ан!

Ол будыла эжикти тееп, кычырып турды:

— Варя, Варвара!

Таадам ого тап әдиш келеле, оны туура ийдиш, мени туткан јерде тактачак јаар апарды. Мен онын колында чакпыланып, сары сагалын јулуп, онын сабадын тиштеп ийдим. Ол огурып, мени ныкып турды, учында дезе менин јүзүмди јара соголо, тактачак јаар чачып ийди. Онын коркушту кыйгызы санаама кирет:

— Јаба тан! Өлтүрерим!..

Әнемнин ак чырайы ла онын јаан көзи санаама кирет. Ол тактачактын јаныла јүгүрип, кыркырууш үнле айтты:

— Ада, керек јок!.. Беригер...

Таадам мени санаам јоголгончо сойды, мен жаңыс көзнөктө, толыкта кудайдын көп сүри турган кинот-

тын алдына тургускан кызыл, өчпөс лампадалу кичинекей комнатада, жалбак изү төжөктө көңкөрө жадып, бир канча күндөргө оорыдым.

Оорып өткүргөн күндөр меге жүрүмнүн жаан күндери болды. Ол күндөрдүн туркунуна мен сүрекей өзүп, база кандый да сан-башка сагыш алынган болгудыйым. Ол күндөрдөн ала мен улустарды токуналы жогынан айкааарын баштадым, жүрегимдин терезин сойып салгандый болуп, бойумдун да, өскө дө улустун кандый ла өркөжине ле оорынкайына килеңкей боло бердим.

Озо ло баштап мени жаанам ла энемдин керештери сүрекей кайкатты: комнатанын тапчы жеринде кара чырайлу, жаан бүдүмдү жаанам энемди толыкка, кудайдын сүри жаар ийди, мыжылдап айтты:

— Сен оны не айрып албадың, а?

— Мен коркый бергем.

— Мындый су-кадык неме! Уйалзан, Варвара! Мен карыган да болзом, коркыбай жадым! Уйалзан.

— Токтогор, эне: меге коркушту...

— Же, сен оны сүүбей жадың, өскүс сеге ачымчылу эмес!

Энем тын үндөнип айтты:

— Мен бойум да бастыра жүрүмиме өскүс!

Онын кийининде оло толыкта кайырчактын үстине отуруп алган экилези удаан ыйладылар, энем айдып турды:

— Алексей эмес болзо, мен сала берер эдим, атана берер эдим! Мындагы кыйынду жүрүмге мен жүрүп болбозым, эне! Күчим жок...

— Сен менин каным, менин жүрегим,—жаанам шымыранып турды.

Энем чакту эмес деп мен билип алгам; ол, ончолоры чылап, таадамнан коркып жат. Жадып болбой турган жеринен барарга, ого мен чаптык эди жадым. Бу сүрекей ачымчылу болгон. Удаган жокто энем чындап та айылдан жоголо берди. Кайдаар да айылдап жүре берди...

Канайда да кенетийин, потолоктон түжүрө калып келгендий, таадам келеле, орынга отуруп, менин бажымды тоштый соок колыла тудуп көрди:

— Эзен бе, сударь... Же, сен ачынбай, каруузын айт! Же, айдарың ба?..

Оны сүрекей тын тебер күүндү болгом, же кыймыктанарга оорынкай болгон. Онын чачы алдындагызынан там саргарып калгандый болды: бажы амыры жогынан жайканып турды; жаркынду көзи стенедө нени де бедиреп турды. Ол карманынан теке кеберлү эткен пряникти, муус кеберлү эткен эки сахарды, яблуканы база бир сабалак көк изюмди чыгарып, бастыразын менин жастыгыма, тумчугымнын жанына салып койды.

— Же, көрүп туруң ба, мен сеге сый экелдим!

Эңчөйелө, менин маңдайыма окшоды; онын кийининде сары будукла будукталып калган кичинекей, кату колыла менин бажымды араай сыймап, куучындай берди. Сыраңай ла көп будукталган жери кушкантын чокужынды корчок тырмагында болды.

— Мен сени ол тушта ойинен өткүрө сокком, карындаш. Сүрекей ачынгам, сен мени тиштеп, тырмап ийеринде, база ачына бергем! Же сенин артыгыңча чыдашканын жеткер эмес—тоого кирижер! Сен билип ал: качан бойыңнын төрөөн улустарын согуп турган болзо,—ол өркөш эмес, ол үредү. Өскө улуска соктыртпа, бойыңдый соксо, кем жок! Мени сокпогон деп туруң ба? Мени, Олөшка, канайда соккоңун сен оны коркымчылу тужинде де көрбөзүң. Канайда мени жаман көргүлөп турганын кудай бойы да көрүп ыйлаган болор. Же не боло берди? Өскүс, баскын эненин уулы, же мен бойымнын жериме жеткем,—мени улустың начальниги, цехтин жааны эдип салдылар.

Каткак, жуунак бойы меге жөлөнүп алала, кату база уур сөстөрүн женилтире ээчий-деечий эптештирип бойынын бала тужындагы күндөр керегинде куучындады.

Онын чанкыр көзи жарыда жаркындала берди, база ол алтындый чачын сүүнчилү үрпейтип, жоон үниле айтты:

— Бу сен пароходло келген, сени буу экелген, мен дезе жипт тужымда бойым бойымнын чагымла Волгага удур баржа тарткам. Баржа—суула, мен—сууны жакалай курч таштардын, корымнын үстиле күн чыгардан ала түнгө жетире жылагаш! Күн житкенди кызыдып, бажын казан чылап кайнап турар,

сен десе, үч үйеге бүктөлип алган—сөөктөрин кыжыражып барарын ла барарын, көзүндү тер туй алып салган, жол көрүнбөс, жүрегин сыстап, көзүнүн жакы тоголонып турар,—эх, Олешка, унчукпай ла жүр! Барып, барып лямканнан чупчылала, жерге көнкөрө жыгыларын,—ого до сүүнөрин; байла, бастыра чагын торт ло чыккан, амыразан да, өлбөң дө түнөй ле! Быйанзак Иисус Христос господьтын, кудайдын көзүнче мынайда жатканыбыс!.. Мен Волга энемди мынайда үч катап кемжигем: Симбирсктен ала Рыбинскке, Саратовтон ала бу бого жетире, база Астраханьнан ала Макарьевке жетире, ярмаркага жетире,—мында көп мун километр! Төртүнчи жылында десе бурлактардын артелинин баштачызы болуп баргам,—бойымнын санаамды эме көргүсөм!..

Ол куучындай, кичинек, каткак карыган бойы кубулып, чөрчөктөп кижидий күчтү болуп, менин алдыма түргөн өзүп тургандый болды,—жаан, боро баржаны сууга удурга ол жаныскан апарган...

Кезикте ол төжөктөн түжүрө калыйла, колыла жанып, бурлактар канайда лямкалу жүргилеп турганын, канайда сууны баржадан чыгара тартып турганын меге көргүзүп турды: кандый да кожонды жоон үнüle кожондоп турат, онын соңында катап ла, жипт кижичилеп, орынга чыгара калып, бастыра бойы кайкамчылу, ошон до жоон үнüle тыныда айтты:

— Же, ондый да болзо, Олеша, жайдын эңирлеринде Жигулилерде, кандый бир көк кырдын алдына каша кайнадарга, от салып, амыраар жерде бурлак ачымчылу кожонды баштаза ла ого бастыра артель жөмөп, жаныс үнüle кожондойтондор, ол тушта каша кайнадатан кижинин маңдайына сускучакла согорго керек: канча да кире болзо ойно, же эдер керегинди ундуба!

Канча ла катап эжиктен көргилеп, оны кычырып турдылар, же мен сурап турдым:

— Барба!

Ол каткырынып, улуска жанып турды:

— Ондо сакып алыгар...

Ол эңирге жетире куучындады, мениле эрке эзендежип барган кийининде таадам чугулчы да, коркушту да эмес деп мен билдим. Ол мени мынайда сүре-

кей тын сабаганын сананарга меге коркушту күч болгон, је мен ол керегинде ундып болбодым.

Таадамнын келип барганы менин јаткан кыбымнын эжигин ончозына јаан ачты, мени соододорго албадангылап, кемизи-кемизи менин тѳжѳгимниң јанына эртен турадан ала эңирге јетире отуратан, бу меге јаантайын сўунчилу ле соотту эмес болгоны сагыжыма кирет. Ончолорынан көп меге јаанам келип туратан, ол мениле кожо јаныс орынга уйуктап та туратан. Је бу күндерде сыранай ла јаркынду санааны Цыганычак меге берген. Батпак сынду, көгискир, быыраш чачту ол, байрамда кийинген чилеп, алтындый торко чамчаны, килин штанды, кончын жуурмаштап салган кыјырап турар сапогты кийип алала, эңиргери келди. Онын чачы јалтырап, койу кабагынын алдынан сўунчилу көзи, кара эрин сагалынын алдынан ак тиштери суркурап, чамчазы, бчпѳйтѳн лампаданын кызыл оды чылап, јаркындалып турды.

— Сен көрѳѳн дѳ,—ол чанчагына јетире кызарып калган сорбулу јыланаш колын көдүреле, меге көргүзип айтты;—бу канайда тижип барган! Мынан коомой болгон, эмди эмеш јазылган! Билип турун ба: көрѳѳм таадан атыланып, сени чыбыктаарга токтобогодый болордо, мен бу колымды тудуп, тааданнын чыбыгы сынып, ѳскѳ чыбыкка барза, сени дезе јаанан эмезе энен алып барарын сакып турдым! Је јибидип салган ээлгир чыбык сынбады! Је андый да болзо, сего ас тийген,—кѳрүп турун ба, канча киреге? Мен, карындаш, сүмеленерин билерим!

Оны сыранай ла эске алынып турганым байрам күндердин эңирлери. Качан таадам ла Михаил таайым айылдан баргылаганда, кухняга семтереп калган быыраш чачту Яков таайым гитаралу келетен. Бистерди јаанам көп курсакту, база тўбинде чўмдеп эткен кызыл чечекту көк шилде аракылу чайладып туратан, байрамдагыдый кийимду Цыганычак, ийик чилеп, айланып туратан; мастер очказынын кара шилизин јылтырадып, тууралап араай келетен, чоокыр, кызыл јўстў, көстѳри сүмелу, жоон унду течпек Евгенья келетен, кезикте Успенский церквенин узун чачту дьячогы база чортонго ло кортыга тўней јылбыркай кандый да кара чырайлу улустар келгилеп туратан.

Ончозы көп ичкилеп, уур тынгылап, балдарга кандый бир сый, база бир чөбчөй амтанду аракы бергилеп туратандар, онын кийининде бир эместен тынып турган сан-башка ойын баштайтандар.

Яков таайым гитаранын струндарын јилбүлү јазап алала, тудуш ла бир түнөй сөстөр айдатан:

— Је, мен баштайдым!

Быыраш чачын ол серпип ийеле, кас чылап, мойынын чөйип, гитаранын үстине эңчейип алатан, онын неме керексизбес тегерик чырайы уйуктаарга тургандый боло беретен; тирү, курч көзи өчөмиктелип, струндарды араай тарткылап, кижини көкүдип, ајар-бас јанынан бут бажына көдүрүп ийгедий кандый да сүүнчилү ойын ойнойтон.

Аракыдап алганда, ол јаантайын ла тижн өткүрө угарга јаман сыгырууш үниле—узакка үзилбес кожонгын кожондойтон.

Яков ийт болгон болзо,—

Таннаг түнге јетире улыыр эди.

Ой, меге эрикчеен!

Ой, меге кунукчыл!

Оромло монашка барат;

Чеденде каргаа отурат;

Ой, меге эрикчеен!

Печке кийининде аспан эдет,

Таракандар түймежет.

Ой, меге эрикчеен!

Тиленчи чулгамыжын кургадарга илди,

Экинчи тиленчи чулгамышты урдады!

Ой, меге эрикчеен!

Ой, меге кунукчыл!

Мен бу кожонго чыдажып болбойтом, качан ол тиленчилер керегинде кожондогондо, мен чыдажып болбой кунугып, аайы-бажы јок ыйлап туратам.

Цыганычак бойынын кара чачынын ортозына сабарларыла сугуп алала, толык јаар көрүп, база үргилеп, музыканы, ончолоры чылап, ајарып угуп отуратан. Ол кезикте кенетийин база комудалду кыйгырып туратан:

— Эх, кудай, менде үн болгон болзо, мен кожондоор эдим!..

— Јүрек сыстадарга, сеге болор, Яша!—јаанам улу тынып айдып туратан.—Сен, Ванятка, бијелеген болзон...

Олор онын сурагын ол ло тарый јаантайын бұдүргилебейтен, је музыкант кенетийин струнды алаканыла секунд кирези јаба тудуп ийеле, онын согында дезе јудуругын ууштай тудуп, кижиге көрүнбес нени де бастыра чагыла бойынан пол јаар чачып ийеле, кыйгыратан:

— Ачу-коронды, туураладыгар! Ванька, тур!

Цыганычак жаранып, сары чамчазын түзеде тартып, кадунын үстиле базып бараткандый чеберленип, кухнянын тал ортозына чыгатан, ол уйалганынан онын куу жаагы кызарып, күлүмзиренип, сурайтан:

— Яков Васильич, жангыс ла капшай ойногор!

Гитарала тыгыда ойноп, чоңчойлор полды токылдачып, столдо ло шкафтардагы аяк-казандар чарчачылып, Цыганычак дезе колыла жангып, будын билдиртпезинен жылдырып, карчаа чылап, теерип, кухнянын тал ортозында бијелеп турды; кыйгырып ийеле, полго отура түжүп, айландыра турган ончо немелерди торканын жаркыныла жарыдып, алтын ийик чилеп, айланышып турды, торко дезе күйүп, кайылып тургандый јилкиндеп турды.

Цыганычак чылабай, јилбиркеп бијелейтен, качан ол бијелеп турарда, эжикти јайымачып салза, ол онойдо ло бијелегенче оромло, городло кайдаар баратаны јарты јок болуп, сала бергедий болгон.

— Тууразынча сал!—Яков таайым будыла јерди тееп кыйгырды.

Ачу-корон сыгырып, тыркырууш үниле бијелеерге јөмөп кыйгыратан:

— Эх, тарыска бдүгиме килебеген болзом,
Балдарымнан ла үйимнен качар эдим.

Столдо отурган улустар силкий тартынгандый болотон, олор өрткө өртөткөндий, кезикте кыйгырып, чынырыжып туратандар; јаан сагалду мастер бойынын килег бажына тажып, нени де айдып турды. Бир катап ол меге бөкөйип келеле, јымжак сагалыла ийинимди бектеп, јаан кижиге айдып тургандый, сыраңай ла кулагыма јаба айтты:

— Лексей Максимычты, сенин аданды, бого эжелген болзо, ол база бир от кўйдүрер эди! Улус соододотон сўўнчилу, коқырчы кижиге болгон. Ол сенин санаага кирет эмеш пе?

— Жок.

— Чын эмеш пе? Ол, база жаананг бијелеп туратан, — акырзан!

Ол агаруга бұдүштеш жүзин, чинеези чыгып калган, бут бажына туруп, жаанама бажырала, оноң сан-башка жоон уңиле сурап турды:

— Акулина Ивановна, јакшың јетирип, бир катап бијелеп ийзен! Максим Савватеевле канайда бијелейтен эдигер. Соодотсон!

— Сен сударь, Григорий Иванович, кайттын? — жаанам каткырынып айдып турды. — Мен канайып бијелейтем! Јаңыс ла улустар каткыртарым.

Је кухняда отурганлар оны бастыразы сурагылаарда, ол кенетийин, јиит кижиге чилеп, туруп, юбказын тенийтип, түзедип алаала, бажын канкайтып, бијелеерге барадала, тың үнденип айтты:

— Керек болзо, су-кадыгарга каткыргылап алыгар! Је, Јаша, јакшынак ойноп ийзен!

Таайым јазап отурып, көзин јумала, араай ойноды. Цыганычак минут кирези токтоп, секирип ийеле, жаанамды айландыра отура түжүп бијеледи, жаанам дезе кабагын өрө көдүреле, каразымак көзиле кайдаар да көрүп, табыш јогынан араайын бијелеп баратты. Меге жаанам каткымчылу боло берерде, мен каткырып ийдим, мастер мени сабарыла кату кезедип ийерде, жаан улустар бастыразы мен јаар јаратпай көрдилер.

— Токулдатпа, Иван! — Мастер каткырынып айтты; Цыганычак тууразы јаар уккур секиреле, эжиктин бозогозына отурып алды. Евгенийя эјем тамагын јарыдып алаала, чичке јакшынак уңиле кожондоды:

Бастыра неделенип туркунына
Кыс кружева түүген

Иштегенинен чагы чыгып,
Јүк арайдан јүрген.

Јаанам бијелебей, нени де айдып тургандый болды. Ол колынын алдыла айландыра ајыктап, жоон бойы будын јерге араайын тийдиртип, санааркап калган јайканып баратты. Кенетийин недең де коркып, тура

түшти, кебин жуурды, онон ол ло тарый уткуулду кўлүмзиренип ийди. Кемге де јол берип, кемди де колыла јединип апарала, туура јуре береле, бажын тәмөн әдип алган, сўунчилу кўлүмзиренип, тындап, табыш јок тура түшти,—онон ол кенетийин турган јеринен чыгып, куйун чылап айланыжып бијеледи, бастыра бойы алдындагызынан узун болуп, јарана берди, онон кўсти туура әдерге болбос болды—ол бу минутта јнит тужы ойто бурулгандый, коркушту јараш, әрке болуп кўрўнип турды.

Је кезикте ол сўрекей узак мўргўйтен, мен чындап уйуктап калала, ол канайда уйуктаарга јатканын укпайтам.

Кериш ле согуш болгон ачулу кўндерде узак мўргўйтендер, оорды угарга сўрекей јилбиркеп туратам: јаанам айылда не болгоны керегинде кудайга ончозын јазап айдып туратан, течпек, јаан бўдўмду јаанам тизелене туруп алган, озо баштап билдирбизинен кашпай шымыранып, онын сонгында дезе тын арбанатан:

— Сен, кудай, бойын билерин,—кандый ла неме јакшы јўрерге сананып јат. Михайло јажыла ончозынан жааны, ол городто јадарга арткан болзо, суунын ол јанына кўчўргў ого бўркўмчилу, ондо ченелбеген јаны јер, не болотоны јарты јок. Яковты адазы ончозынан артык сўуп јат. Балдарды тўней эмес сўуп турганы јакшы болотон бо? Карыган бўш,—сен, кудай, оны санаалу јайаган болзон.

Ол јаан јалтырууш кўзиле кудайдын каразымак сўри јаар кўрўп, бойынын кудайына јайнайтан:

— Сен, кудай, балдарды канайда башка чыгарарын билзин деп, ого јакшы тўш тўжендирзен!

Јаан магдайын полго тийдирип крестенеле, онон катап ойто тўзелип, јартап айдып турды:

— Варварага сўунчилу јўрўм беретен болзон кайдат! Ол сени неле ачындырды, бскўлбринен нези ле килинчектў? Бу не: су-кадык, јнит уй кижн санааркап, комудап јўрўп јат. Григорийди, кудай, әске алы-

нып көрзөн, онын көзи там ла коомойтып жат. Сокор бололо, суранып базарга жакшы эмес! Ол бастыра бойынын күчин таадабыстын учун үреген, таадабыс болужар деп пе... О кудай, кудай...

Ол узак унчукпады, бажын ла колын бактыртканду төмөн эдиң алган, тың уйуктап калгандый тым тура берди.

— База не?—ол кабагын жемире көрүп алган, чыгара айдып сананат.—Ончо православныйлардын жаманын таштап, айрып ал; мениң, тенек шилемирдин, жаманымды ташта,—сен билерин, өнөтийин килинчекке түжүп турган эмезим, тегимнен болот.

Онын кийининде ол терең тынала, жөпсинип, эркелү айдатан:

— Ончозын сен билерин, көркий, ончозы сеге, өрөкөн, көрүнип жат.

Жаанамнын ондый жуук кудайы меге сүрекей жарап, мен ошон тудуш ла сурап туратам:

— Кудай керегинде куучындазагар!

Кудай, рай, ангелдер керегинде ол куучындаарда, кичинектеп, чырайы жипт тужындагыдый болуп турды. Мен атласный уур тулунды колыма алып, бойымнын мойыныма ороп алатам, онын кийининде кыймыктанбай да учы-бажы жок, качан да күүнме тийбес куучынды кайкап угуп туратан болгом.—Ой! Лёнька, көркий, кудайда да, тегериде де, жерде де ончозы жакшы, ондый жакшы...

— Бистерде анайдарда жакшы ба?

Жаанам крестенеле, каруузын берди:

— Кудайдын агару энезине мак,—ончозы жакшы!

Бу мени кайкатты: айылда ончозы жакшы деп сананарга күч болгон, ондо там ла коомойтып бараткандый болуп меге бодолотон.

Бир катап Михаил таайымнын комнатазынын эжигиле коштой өдүп жадала, Наталья жеңем бастыра бойы ак кийимдү колын тәжине жаба тудуп алаала, тың эмес, же сүрекей коркымчылу кыйгырып, комнатада ары-бери жүгүрүп турганын көрдим:

— Кудай, меге быянзып, мени апар...

Онын молитвазы меге жарт болгон. „Сокор боло берзем, тиленчи болуп база берерим, ол до жакшы

болор“—деп, Григорий арбанганда, мен оны билип туратам.

Ол капшай сокор болотон болзо деп, мен күүнзеп турдым,—мен онын јединчизи болорго суранар эдим, онын кийининде бис экү кожо тиленчи болуп базап јүрер эдибис. Бу керегинде мен ого айдып салган болгом; мастер каткырынып, каруузын берген:

— Анайдарда, кем јок, барарыбыс. Мен дезе городто, бу Каширин Василийдин, цехтин старшиназынын, балазынын балазы деп јарлаарым! Јилбүлү болор...

Наталя јенемнин көзинин алдындагы көк тижиктерди, бултыйып тижип калган эрдин мен јаныс катап көрүп туратан эмезим. Мен јаанамнан сурадым:

— Таайым оны согуп јат па?

Ол тыг ушкүрип, каруузын берди:

— Араай согот, каргаткан шилемир! Таадан оны согтырбайт, анайдарда ол түнде согуп јат. Ол ачынчак, Наталья дезе јобоп...

Онын кийининде јаанам куучындады:

— Андый да болзо, эмди алдындагы чылап сокпой јат! Је, тижине, кулагына согуп, тулунгынан минут кирези тартат, алдында дезе канча частын туркунына согуп туратан! Таадан мени пасханын баштапкы күни тужында јаныскандыра түштен ала энирге јетире соккон. Согуп, согуп, арый берер, амырап алала, катап ла согор. Вожжала да, база өскө дө јүзүн-базын немелерле соккон.

— Не керегинде?

— Эмди саама кирбейт. База бир катап ол мени арай ла өлтүрбеген, ого үзеери беш суткага курсак јиирге бербеген,—ол тушта арай ла өлбөй арттым. Онон башка база...

Бу мени сүрекей кайкатты: јаанам таадамнын бүдүзиле эки катап јаан болгон, онын учун ол јаанама чыдаар деп мен бүтпей де туратам.

— Ол сенен чакту ба?

— Чакту эмес, је менен јаан! Ого үзеери,—өбөгөпим! Менин учун оңон кудай сураар, меге дезе чыдажарга керек...

Је кудайдын энези јер үстине кыйналып канайда базап јүргени керегинде, орус улустарды тонобозын,

Сокпозын деп тонокчыл „князь-барыня“ Енгалычева-ны ол канайда жакыганы керегинде стихтерди ол анчадала жакшы айдып туратан; кудайдын кижизи, Алексей керегинде, Иван-жуучыл керегинде стихтерди, эг керсү Василиса керегинде, абыс-теке ле кудайдын крест балазы керегинде чөрчөктөрди айдып туратан; Марфа-Посадница керегинде, тонокчылдардын атаманы үй кижиге Устя керегинде, египетский килинчектү Мария керегинде, тонокчылдын энезинин эриккени керегинде айтканда, коркымчылу болгон; чөрчөктөрди, былиналарды ла стихтерди жаанам тоозы жок көп билетен.

Табып жок тым энир болгоны санаама кирет; бисе жаанамла экү таадамнын кыбында чай ичип отурганбыс; таадам кадык эмес болгон, чамча жок, ийинин узун коларткышпа бүркеп, төжөккө отуруп, кажы ла минуттын туркунына суу чылап агып турган терин арчып, улам сайын кыркылдап, тынып турды. Онын көк көзи боромтык, жүзи тижип, кызара берди. Сыранай ла кызарганы кичинеке курч кулактары болды. Ол чайлу аякка колын чөйбө тутканда, колы тыркырап туратан. Онын жан-кылыгы алдындагызынды эмес болды.

— Сахарды меге не бербей турун?—Баштак баланын чөрчөкчиге үнүлө ол жаанамнан сурап туратан. Жаанам каруузын эрке, же кату беретен.

— Мөтлө чайла, ол сеге жакшы болор!

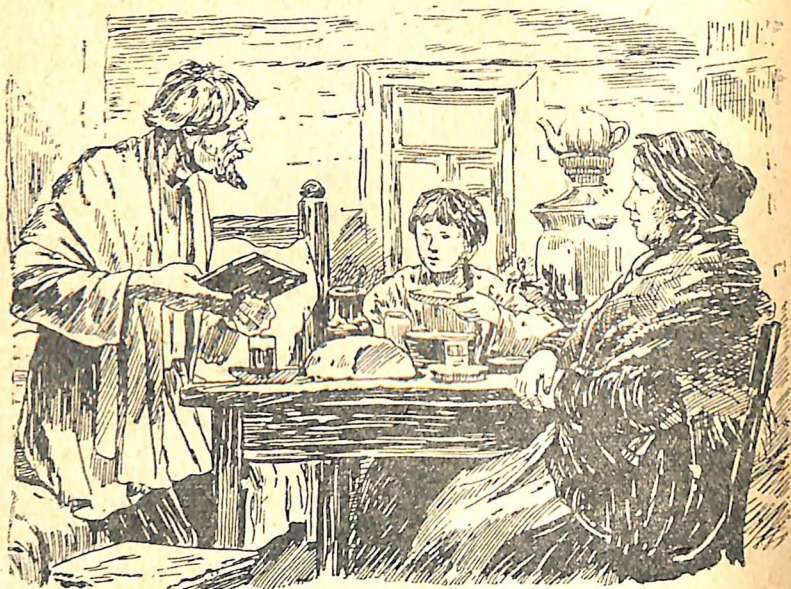
Таадам тыныжы буулып, кыркырап, изү чайды капшай ичип, айдып туратан:

— Сен көрүп тур, мен өлө беретем бололо!

— Коркыба, көрбөй салбазым.

Жаанам канча-канча аяк чайды ичип, унчукпай отурды; городтын үстүндө энирдин тандагы канайда чөмиктелип турганын ла туралардын көзнөктөрүнүн шилдери кызара жалтырап турганын көрүп, мен көз-нөктин алдында отурдым,—таадам мени кандый да буру учун двордо ло садта ойноп жүрерин токтодоп салган.

Садта кайынды айландыра конгыстар шуулада учкылап, айылдаш двордо күп жазайтан үс иштеп, кайда да жуукта бычактар курчыдып турды; балдар садтын кийининде, жуукада, жыраанын ортозында аскы-

лап, табыштанып жүрдилер. Бош жүрерге сүрекей
жылбиркедип, энирдеги эрикчеен жүрекке урулып
турды.

Таадам кенетийин кайдан да жаны книга алып,
оныла алаканына тыг табыштандыра соголо, мени
омок кычырып алды:

— Же, сен, пермяк, кулугур, бери кел! Отур,
калмыцкий кајар. Темдекти көрүп турунг ба? Бу аз.
Аз! Буки! Веди!—деп айтсан. Бу—не?

— Буки.

— Чын! Бу?

— Веди.

— Төгүндеп жадын, аз! Көр: глаголь, добро, есть —
бу мынызы не?

— Добро.

— Чын! Бу?

— Глаголь

— Чын! Бу не?

— Аз.

Јаанам ортозына кирижип айтты:

— Сен, адабыс, тым јаткан болзон!

— Токто, унчукпа! Меге ой јеткен, оноң башка мени санаам јендейт. Ары бар, Алексей!

Ол мени јылу јымжак колыла мойнымнан кабыра кучактай алып, книгаы менин тумчугымнын алдына тудуп алаала, менин ийинимнен ажыра сабарыла букваларды көргүзип турды. Оноң уксуе, тер ле быжырып салган согоно сүрекей јытанып турды, мен торт ло тумалана бергедий болдым, ол десе сүрекей чугулданып, кыркырап, менин кулагыма кыйгырып турды:

— Земля! Люди!

Онын айткан сөстөри таныш болды, је славянский темдектер олорго каруузын бербей турды: „Земля“ куртка түнөй болды, „глаголь“—энчейип калган Григорийге түнөй болды, „я“—јаанам ла менин бойыма түнөй болды, таадам десе азбуканын бастыра букваларыла нези де жаңыс болды. Ол алфавитти јергелей де база бөлүктеп те удаган сурады; мен база таадам чылап чугулданып, терлеп, бастыра бар үнимле кыйтырып турдым. Бу оны каткыртты; ол төжинен тудунып, книганы уужап, јөдүлдеп, кыркырууш үннеле сурады:

— Канайда кыйгырып турганын сен көрзөн, энебис! Эх, астраханский кулугур, сен не кыйгырып турың, не?

— Слер кыйгырып турыгар ине...

Меге оны база јаанамды көрүп отураарга сүүмчилү болгон: јаанам жаагын јудуругына тийдирип, столго чаңчактанып отурып алган, бис јаар көрүп, тын эмес каткырып айтты:

— Је слерге кыйгырарга болор!..

Таадам меге ол ненин учун кыйгырып турганын јартап айдып берди:

— Мен су-кадык эмес учун кыйгырып јадым, сен ненин учун кыйгырып јадын?

Онын кийининде үлүш бажын серпип, јаанама айдатан:

— Ондо эс јок деп өлүп калган Наталья јастыра билген; онын эске алынары, кудайга баш, аттыйы ош-кош! Кедери јүр, канкак тумчук!

Арт учында ол ойноп, мени ийде салып ийди.

— Болор! Книганы тут...

Качан мен книганы аларга колымды чөйө тударымда, ол мени бойына катап ла жаба тудуп алала, күүн-күч жок айтты:

— Сени эненг таштап ийген ине, карындаш...

Жаанам селт эдип, айтты:

— Эй, адабыс, сен онойдо не керек айдып жадын?

— Айтпайын дезем, ачу-корон айттырат... Эх, кандый кыс тений берген...

Таадам мени тыг ийде салып ийди.

— Барып, ойно! Ором жаар чыгарым деп санапбай, двордо ло садта жүр.

Меге садка ла барары кереес болгон: мен төгичектеги садка чыгып ла келгемде, балдар жуукадан ташла мени аткылап туратандар, мен дезе олорды ойто кайра ташла оң адып туратам.

— Бырь келди!—олор мени көргилеп ийеле, согорго белетенгилеп кыйгырлап туратандар.—Оны сок!

„Бырь“ дегени не болгонын мен аайлабайтам, олордын чолозы мени ачындырбайтан, је көп балдарла жагыскан адыжарга жагыны болуп, чике аткан тажым өштүни качыртып, жыраага кийдиргенин көрбөргө жилбүлү болотон. Бу тартыжу чугулы жоктон башталып, өөркөш жоктон божоп туратан болгон.

Ўредү женил берилетен, таадам мени тудуш ла аыктап көрүп, ас чыбыктайтан, менин санаамла болзо, алдындагызынан көп чыбыктаар керектү болгон. Жаандап келеле, база жардак болуп, таадамнын ээжизин ле жакылтазын мен көп бузуп турар болдым, ол дезе меге жагыс ла талайып, адылып ла туратан.

Ол алдында мени, байла, тегин јерге соккон болор деп бодойло, мен мыны бир катап ого айттым.

Менин ээгимненг тудуп, бажымды көдүреле, көзин типилдедип, чөйилте айтты:

— Нени-и?

Карсылдада каткырып, айтты:

— Эх, еретикти сени! Сени канча кире сойотоннын сен канайда тоолоп алатан? Менен башка, мыны кем билер? Кедери бар!

Је мени ол тушта ийинимненг тудуп, катап ла көзим жаар көрөлө, сурады:

— Сен сүмелү бе, ол эмезе жымжак жан-кылыкту ба?

— Билбезим...

— Билбезинг бе? Же мен сеге айдып берейин: сүмелү бол, мынызы артык, жымжак жан-кылыкту кижиге—тенектин бойы, билдинг бе? Кучанын жан-кылыгы жымжак. Билип ал! Барып ойно...

Мен удаган жогынан псалтирьди жакшы кычыра бердим, энгирлер сайын, чайды ичкен кийининде, мени үредин туратан, меге псалтирь кычырар керек болгон.

— Буки люди аз — бла; живете есть — же, — блаже; наш ер—блажен¹—деп мен указканы странничаларла жылдырып, айдып, эриккенимнен сурадым:

— Блажен оббөгөн—ол Яков таайым ба?

— Эмди ле сенин житкен орто жырс этирзем, блажен оббөгөн кем болгонуң сен билип аларын!—таадам чугулданып айтты, же темигип калганы аайынча ачынып жат деп мен билип турдым.

Бу куучынга кезикте жаанам келеле, толыкка араай отурып алатан, ондо көрүнбей узак унчукпай отурала, оной кенетийин жымжак уңиле сурайтан:

— Адабыс, бис экү Муромго кудайга мүргүүрге барып жүрерибисте, кандый жакшы болгон, санаана кирет пе? Ол кажы жылда болгон эди?

Таадам сананып алала, каруузын берди:

— Чике айдып болбос болорым, же бу холерадан озо, агаштар аразынан качкын олочандарды тудуп турар жылда болгон.

— Же чын! Бис олордон коркып туратаныбыс...

— Ондый ла база.

Олочандар дегени кем ондый, база олар ненин учун агаштын ортозына качкылаган деп мен сурайтам, — таадам сүрекей де куунзебей, жартап айдатан.

— Олочандар казнадан, заводтон, иштеп качкылап жүргөн тегин ле эр улустар.

— Олорды канайда тудуп туратан?

— Же канайда? Балдар ойногондый болот: кезиги качкылап турар, өскөзи десе олорды бедиреп, туткылап жат. Тудуп алала, камчылайтандар, тумчугун жы-

¹ Блаженный—ак санаалу кижиге.

ра тартып, кыйнаткан деп темдек эдиш, мандайына печать тургузатандар.

— Не керегинде?

— Сураганы учун. Бу керек јарт эмес, кемизи бурулу: качып турганы ба, ол эмесе кем тудуп турганы ба,— бис билип болбозыбыс...

— Санаана кирет пе, адабыс, — јаанам катап ла айтты,—јаан өрттин кийининде канайда...

Бастыра немелердин чикезин сүүйтен учун, таадам кату сурайтан:

— Кажы јаан өрттин?

Өткөни керегинде куучындашканда, озор мени ундып салатандар. Озордын үндери ле эрмектери тын эмес угулып, оору керегинде, өрт керегинде, улустарды сокконы керегинде, кенетийин өлөтөни ле эпчил шилемирлер керегинде, кенеп калган тилеңчилер керегинде, ачынчак господадар керегинде куучындашкандары сүүнчилү эмес, кожон кожондоп тургандый болды.

— Канча кире јүрүм јүрилген, канча кире неме көрүлген!—таадам араай айдатан.

— Айса јаман јатканыбыс па? — јаанам айтты. — Мен Варяны тапкан ла кийининде, јас канча кире јакшы башталганын сен эске алынзан!

— Бу сырагај ла венгерский поход тушта төртөн сегизинчи јылда болгон, кум Тихонды крестеген кийининде, эртезиндеги күнде ле айдай берген...

— Јоголгон,—јаанам улу тынып айтты.

— Чын, јоголгон! Ол јылдан ала кудайдын алкыжы, суу салга киргендий, бистин турабыска кирди. Эх, Варвара...

— Сен, адабыс, токтозон...

Ол ачынып, кебин јуурып турды.

— Не, токтозон? Кажы ла јанынан көрзөн, балдарыбыс јакшы болуп бүтпеди. Бистин ийде-күчибис кайдаар барган? Бис экү корзинкага салып јадыбыс деп саналганыбыс, кудай дезе бистин колыбыска коомой решето бериптир...

Ол отко күйгендий чынгырып, балдарга адылып, кичинек, кургак јудуругыла јаанамды кезедиң, оору

кижидий кыркырап, комнатада кыйгырып, жүгүрүп турды:

— Сен ологро, уурчыларга, болушкан болушчы! Сен, көрмөс!

Ийламзырап, толыкта турган кудайдын сүрине барала, каткак төжин жүдуруктап туратан:

— Кудай, мен өскөлөринен килинчектү болгом бо? Не керегинде?

Онын жажы мөлтүрөп турган көзи жалтырап, ачынып, тарынганду көрүп, бастыра бойы тыркырап турды.

Жаанам карангуйда отуруп унчукпай крестенип ала-ла, онын соңында, ого чеберленип жууктап келеле, токунадып айдатан:

— Же бу сен мынайда не санааркадың? Кудай не-ни эдип турганын билер. Көп улустын балдары бистинг балдарыбыстан артык па? Адабыс, кайда ла ончозы түнөй—тал-табыш ла өөркөш. Жангы сен эме-зинг, бастыра эне-адалар бойынын көзининг жажыла килинчегин жүнгылап жат...

Кезигинде бу эрмектер оны токунадып туратан, чинези чыгып, ол унчукпай төжөгине жада бергенде, бис жаанамла экү араай турабыстын үстине сала беретенибис.

Же бир катап, качан жаанам ого эрке сөстү келерде, ол ого капшай бурулала, оны жүзи орто жүдурукла соккон. Жаанам тентирилип, бут бажына таралжый береле, колыла эрдин жаба тудуп ала-ла, тын эмес, мендебей айтты:

— Эх, тенек...

Жаанам онын будынын алдына канла түкүрүп ийген. Ол десе колын өрө көдүрүп ала-ла, эки катап чөйө кыйгырды:

— Бар ары, өлтүрерим!

— Тенек,—жаанам эжик жаар барып, жадала, катап айтты; таадам онын кийининен тап этти, же ол десе мендебей бозогоны ажыра базала, эжикти онын жүзининг алдына жаба жаап ийди.

— Эски терени сени,—чырайы кос чылап, кызара берген таадам, эжиктин жаагынан тудунып, оны сабарыла тырмап, мыжылдап турды.

Мен көргөн немеме бүтпей, печкенин үстинде тын-

ду да эмес, блу де эмес отурдым. Ол жаанамды баштапкы ла катап менин көзимче соккон, бу ого кандый да жаны жаман кылык табылып турганы болды. Ошын бу кылыгы меге жарабай, мени былча басып ийгендий болды. Ол, ол ло јеринде эжиктиң жаагынан тудунып алган, кокло бүркелип тургандый борорып, јуурылып турды. Кенетийин комнатаның ортозына чыгып, тизелене турала, туруп албай, колыла јерге тайанып, көңкөрө жыгылды, је ол ло тарыйын түс турала, колыла бойынын төжине согуп айтты:

— Је, кудай...

Мен печкенин үстинен түжеле, качып жүгүре бердим; жаанам үстиндеги комнатада оозын јайып, ары-бери басып турды.

— Сеге оорынкай ба?

Ол толык жаар барып, јайынтылу көнөккө оозындагы сууны төгөлө, каруузын амырынча берди:

— Кем јок, тиштерим бүдүн, жаныс ла эрдимди јара согуп салтыр.

— Ол ненин учун соккон?

Ол көзнөктөн ором јар көрөлө, айтты:

— Чугулданат, күч ого, карыганга, бастыразы келишпейт... Сен кудайла јат, мынын керегинде сананба...

Мен оноң база не де керегинде сурадым, је ол дезде кату айтты:

— Мен кемге айдып турым,—јат! Кандый укпас...

Көзнөктің алдында отуруп алала, эрдин сооруп, пладына улам сайын түкүрип турды. Мен чечинип, оны көрүп турдым. Јылдыстар онын карарып турган бажынын үстинде көзнөктің көк квадрадында суркуражып турды. Тышкары табыш јок тым болды, комнатада дезде карануй.

Јада береримде, ол јууктап келеле, менин бажымды араай сыймайла, айтты:

— Амыр уйукта, мен дезде таадан жаар төмөн түжейин... Сен меге сүрекеј карузыба, көркийим. Мен бойым база бурулу эмейим... Уйукта!

Мени окшойло, ол јуре берди, меге дезде чыдажып албас эрикчеен боло берди, мен јалбак, јылу јымжак орыннаг түже калып, көзнөккө јууктап келеле, улус

жок ээн ором жаар көрүп тура, чыдажып болбос эрик-
чеенге аамайтый бердим...

Бир катап суббот күнде, эртен тура эрте мен Пет-
ровнанын маалазы жаар снегирлер тударга бардым;
узак туткылагам, же кызыл төштү тееркек кушкаштарды
тудатан кайырчагаш жаар баргылабай, бойынын жара-
жыла өчөштирип, үсти тонуп, мөнүндий суркурап
турган карда ары-бери баскылап, туй кырутып
калган жыраанын будактарына учуп барала, оло-
рдын үстинен кардын көгөлтирим өңдү чедиргендий
мызылтын төгүп, тирү чечектер чилеп жайканыжып
отурдылар. Бу сүрекей жараш болгоны учун, андап
жүрүп неме таппаганым бир де ачынбадым; мен сү-
рекей анчы эмес болгом, андап жүрери меге андап
тапканынан артык жибүлү болгон, кушкаштар канай-
да жадып турганын көрөргө лө олоор керегинде сана-
нарын мен сүүйтем.

Карлу жалаңдардын куйузына жаныскан отуруп,
соок күннин тымыгында кушкаштардын чыркыражып
турганын угарга жакшы болгон, кайда да ыраакта өдүп
бараткан жегүлү үч аттың күзүнизинин (орус куш-
тын кунукчыл талан-келеннин) кожоңы угулат...

Мен, кардын үстине калтыраганча отуруп, кулак-
тарымды ужитканымды билинеле, кушкаш тударга
эжелген кайырчагаштарымды жууп алала, чеденнен
таадамнын сады жаар ажып, айылыма жандым,—каалга-
ны тып жаны жаар ачып салыптыр, кандый да жаан эр
кижи үстин жаап койгон жаан чанакка жеккен үч атты
чыгарып турды, аттардан койу буу чыгып, ол эр ки-
жи сүүмчилү сыгырып турды,—менин жүрегим чочы-
ды.

— Кемди эжелдин?

Ол бурулып, колынын алды өткүрө мен жаар кө-
рөлө, чанактын бажындагы тактачакка секирип чыгып
отурала айтты:

— Абысты!

Же, мынызы меге кереги жок; абыс болзо, байла,
мында жаткандарга келген.

— Эх, такаачакта-ар,—ол эр кижги кыйгырып, сы-
гырып, аттарды вожжазыла кыймыктадып, тымыкты
сүүнчилү толтырды; аттар жалаң жаар нак жүткүп ий-
дилер, мен олоордын кийининен ары көрүп турала,

каалганы жаап алдым, је качан ээн кухняга киреримде, энемнин айткан чокум сѳстѳри, онын ўнгўр ўни коштойындагы комнатада жаңыланды.

Куштын уйаларын таштайла, чечинбей, сенекке чыга конуп, таадама учурадым; ол менин ийинимнен тудала, јўзим жаар чугулданганду кѳрўп, нени де јўк арайдан тамагынан ажырып ийеле, тунгак ўниле айтты:

— Эненг келген, бар! Акыр...—Мени јайкаарда, мен бут бажына јўк арайдан чыдаштым, онын соңында комната жаар ийде салды: — Бар, бар...

Мен кийис ле клеёнка кадаган эжикке тўртилеле, соокко тонгономнаа ла јўрексирегенимнен тыркырашкан колымла эжиктин тутказын узак таап болбой турдым, арт учында эжикти арай ачала, бозогого тура тўштим.

— Бу туры,—энем айтты.—О кудай, кандый сўрекеј јаандаган! Не, таныбай турынг ба? Слер оны канайып кийиндирип јадыгар, је сырагај... Онын кулагы кажайып калыштыр ине! Эне,кастын ўзин тўрген беригер...

Ол комнатанын тал ортозында туруп,менин ўстим жаар энчейип, менин кийимдеримди чечип, мячик чилеп,мени эбирип турды, жаан бойы элбек, јымжак, јылу кызыл платьелў болды, платьези ийининен ала эдегине јетире жаан кара топчыларлу болгон. Мындый платьени мен качан да кѳрбѳгѳм.

Онын јўзи алдындагызынан кичинектеп, кажайып, кѳзи десе јаандап, онкойып калган, чачы да алтындый. Ол мени чечиндирип, кийимимди бозогого таштап турды, онын кызыл эрди јескимчилў тыртыйып, командовать эткен ўни угулыш турды:

— Не унчукпай турынг? Сўўниш турынг ба? Фу, кандый кирлў чамча...

Онын соңында менин кулагымды кастын ўзиле сўркўштеди; оорынкај болгон, је онон јакшы јыт јыганып, оорынкајды кирелендирип турды. Јўрексирегенимнен алаатып, мен онын кѳзи жаар кѳрўп, ого там ла јашшынып, онын сѳстѳри аразында јаанамнын тын эмес, јардак эмес ўнин уктым:

— Бойынын табыла јўрет: колдон торт чыккан, керек десе таадазынан да коркыбайт... Эх, Варя, Варя...

— Же, калактабагар, эне, өдүп калар!

Энеме көрө, айландыра ончозы оогош, ачымчылу
ла карыгандый, мен бойым да база таадамдый ок ка-
рыган деп бодоп турдым.

1913 ж.

Сурактар ла жакылталар

Горькийдин „Бала тулжы“ деп повесттең алган үзүктөр алба-
тынын жараш күүн-санаазын, ойгорын, албатыга ырысту жадын
келер деп иженгенин көргүскөн жаанактын аңылу кеберин жар-
тап жат.

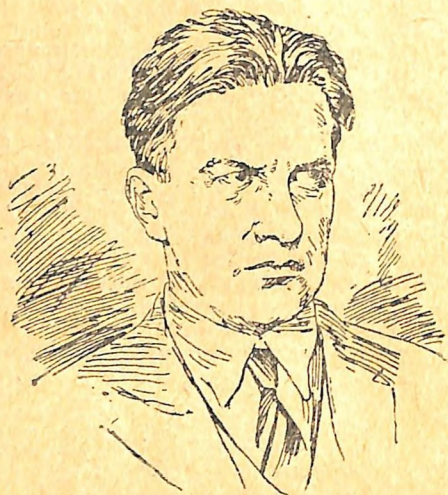
1. Жаананын аңылу кылык-жагын тексттең алган үзүктөрлө
жартап беригер.

2. Жаанакка көрө Каширин тааданын санаа-шүүлтези озогы
жадыннын жаманыла бузулып калган. Онызын көргүзүп турган
юзокторды куучыннан темдектеп беригер.

3. Жаанактын ла Цыганычактын кеберинде орус албатынын
кандый жарыкту кебери берилген? Онызы недең билдирет?

4. Таада ла жаананын куучынынан юзокту темдектер чыгара
бичип алыгар (сөстөр лө эрмектер). Ол юзокту темдектер жаана
ла тааданы канайда кеберлеп жат, куучындап беригер.

Владимир Владимирович Маяковский
(1893—1930)

Маяковский бистин советский ойдин эн јаан талантту поэди болгон до, болуп та јат.

И. В. Сталин

В. В. МАЯКОВСКИЙ

Владимир Владимирович Маяковский 1893 жылда Грузияда Кутаисский губерниядагы Багдади деп деревнеде чыккан. Онын адазы—лесничий¹ киж, бойы да сүрекей иштемкей болгон, иштемкей улусты да сүүйтен. „Иштемкей киж—жакшы киж, ого болуш жетирер керек“—деп, адазы жаантайын айдып туратан. Энези десе, Александра Алексеевна, балдарына (Володя ла оной кичүзине Оляга) сүрекей кару болгон учун, балдары да оны тын сүүйтен.

Володя кичүден ала сыйыны Оляла, крестьяндардын балдарыла кожо агап-таштардын ортозында жүгүрүп, жуучыл, ол эмесе солун жерлерге жүргөн жорыкчы болуп ойнойтон. Качан Володя бичик кычырып үренип аларда, ол жаантайын колында бичиктү оны кычырып жүрөтөн. Оныла коштой ол жүзүн-жүүр жүруктар жураарын сүүйтей.

1902 жылда Володя Маяковский Кутаисский гимназиянын старший приготовительный² классына кирди. Гимназияда ол сүрекей жакшы үрөнгөн: бештен төмөн оценка качан да албайтан. 1905 жылда бастыра ороондо революционный движение көдүрилип турарда, Володя бойынын жаан нөкөрлөрилсе кожо школдын забастовкаларын белетеп болужатан. Старший класстардын үрөнчиктери жажытту жуун өткүргөндө, жабыс III класстан Володя делегат болуп, ондо туружатан.

1906 жылда Маяковскийдин адазы кенетийин жада калды. Александра Алексеевна балдарыла кожо Москва жаар көчти. Мындагы олордын жадыны сүрекей коомойтыды: пенсия ас, балдарды десе кийимдеп, азырап, үредер керек. Онын учун Александра Алексеевна туразынын бир комнатазын квартирант-студентке берди. Володя оныла кожо жанис комнатада жатты.

Квартирант-студент большевик киж болгон, онын комнатазында Московский университеттин большевик студенттери жуулыжып, жажытту бичиктер кычырып, көп куучындажатарандар. Володя кожо жаткан студент-

1. Лесничий—агап корулаар киж.

2. Приготовительный класс—гимназияга белетеген класс.

тен ондый революционный бичиктерди сурап алып, көп кычырган.

Бир канча жылдар өткөн соңында Володя бойы революционный иштер өткүрүп, большевиктердин Московский социал-демократический организациясынын члени болуп алды.

1908—1909 жылдарда Володяны каанның полициязы эки катап арестовать эди, түрмелегендер, же оны быжу бурулаар документтер таап болбой, эки айдын бажында божодып ийгендер.

Түрмөдө отурада, Маяковский көп бичиктер кычырган, ол тоодо Маркстын „Капитал“ деген произведениезин үренип баштаган. Оңдо ок Маяковский калганчы өйдөгү художественный литературала таныжып, бойы бичип көрди. Же онын баштапкы ла поэтический произведениелерин түрменин надзиратели ол түрмөдөн чыгар алдында оңон блаап алган.

Түрмөдөн чыгала, Володя бойынын үредүзин божодор деп шүүнип алды.

1910 жылда Маяковский журукчылардын Москвадагы школында үренип, көп жигт журукчыларла, поэттерле таныжат. Бу өйдө ол бойы көп бичиир болды. Бойынын баштапкы произведениелеринде Маяковский семис байларды, көп миллиондор тоолу ишкүчиле жаткандарды тоногон бир кезек ачап жалкуларды жамандап, чугулду электеди. Онын ондый произведениелерин кепке ол тушта баспаган да болзо, же көп улус оморды кычырган. Алексей Максимович Горький Маяковский жаап талантту болгонын билеле, ого бойынын болужын жетирди. 1914 жылдан ала Маяковский ле Горький жаап нажылык улус болдылар.

Телекейлик жуу башталарда, Маяковский „Жуу ла амыр-энчү“ деген тууязында (поэмазында) ачап капиталисттердин чындык жүзин көргүзөт. Капиталисттерге жуу керек, же албаты-жон жуудан түрөп, түбекке, кыйынга түжүп турганын, албатынын жаңыс аргазы Ленин көргүскөн жол аайынча империалистический жууны гражданский жуу эдеринде болгонын Маяковский жакшы билген.

Улу Октябрьский социалистический революция башталарда, актарла, интервенттерле тартышкан черүчлөр Маяковский бичиген үлгөрлөрдү кожондоп, та-

баруга-тартыжуга баратан. Гражданский жуу ойинде Маяковский РОСТА-да (Российское телеграфное агентство) иштеп, советский черүлерге, ишмекчи ле крестьяндарга керектү журуктар, плакаттар, кыска стихтер бичиген.

1922 жылда 5 мартта Владимир Ильич Ленин Маяковскийдин „Заседаниеде ле отурып калгандар“ деген стихотворениезин кычырала, эртенгизинде коммунист-металлисттерге доклад эдип тура, онын чындык учурлузын мактаган.

21 январьда 1924 жылда Ленин јада калды. Маяковский бастыра ишмекчилерле, крестьяндарла кожо тын кородоп ачурканган.

Ол Ленин керегинде јаан туужы (поэма) бичип баштады. 21 январьда 1930 жылда Маяковский Жаан театрда Москвада бойынын „Владимир Ильич Ленин“ деген туужызын кычырган. Анда отурган нөкөр Сталин, Политбюронын члендери, бастыра залдагы улус оны жарадып угала, узак кол чаптылар.

Маяковскийдин советский өйдөги бичиген произведениелери бистин албатыны социализм төзөбөрине көдүрип, социалистический төрөлин сүүп, корырына, советский гражданин болгонына сүүнип жүрерине үредет. Онын „Жакшы“, „Советский паспорт керегинде“ ле оного до өскө произведениелерин советский улус текши билер.

Маяковский анчадала советский балдарды тын сүүйтен. Советский Союзтын јиит үйе улузына ол көп стихотворениелерин бичиген. Онын „Жакшы дегени не, јаман дегени не?“, „Кем болор керек“, „Јалку-јабыр Властын историязы“ деген произведениелерин советский үренчиктер бастыразы билер.

Маяковский 14 апрельде 1930 жылда јада калган.

Онын бичиген произведениелери бистин ороонистын албатыларына коммунизм учун тартыжузына, телекейлик ишкүчиле јаткандардын амыр-энчү учун тартыжузына јаан болужын јетирет. Онын учун Маяковскийдин произведениелери көп тоолу тилдерге көчүрилген де, көчүрилет те.

ЖАКШЫ!

(Т у у ж ы д а н а л г а н ұ з ў к)

Мен
иштеер күнде
амырабай иштеген,
Жалмуурлап,
жаныдан
жазагандарла жүрим.

Эмдиги
Төрөлимди
үлгерге салып,
Же болор төрөлимди
ўч катап
мактайдым.

Мен
бистин
жаан пландарысты,
Кулаштагандый
кен алтамысты сұуйдим.

Бисти
ишке де,
жууга да
апарган

Бистин
маршка сұунедим.

Бүгүн
чөптөр жыдыган
жерлердин,

Кара тобрак
жалаңдардын

Алдынан
коммунанын
туралары

Өзүп чыгарын
иле көрөдим.

Кунукчыл пуд
өлбөн берген

Ар-бүткенге улус

бүдүмчизин

жылыйтат.

Крестьяндардын катуланган жүректери
 Эмди тракторлорды күүнзейт.
 Эскиде жокту жүрүмнинг буудагы
 Улустын санаазына кийдирбеген де
 пландар

Бүгүн жарык түш ортодо
 Темирле, таштарла кееркединиш көрүнөт.
 Онон улам, албатынын жас ойин мактагандый,
 Иштерде ле жууларда төзөлгөн
 Менин төрөлимди, менин республикамды
 Үлгеримде чүмдеп, кожондоп турым!

1927 ж.

Сурактар ла жакылталар

1. „Эмдиги Төрөлимди
 Үлгерге салып,
 Же болор Төрөлимди үч катап мактайдым“ —

деп айтканынын учурын жартап беригер.

2. Төрөлин кубултып турган социалистический ишти поэт кан-
 дый, сөстөрдө мактап жат?

3. „Бүгүн чөптөр жыдыган
 жерлердин,
 Кара тобрак жалаңдардын
 Алдынан коммунанын
 туралары

Өзүп чыгарын иле көрөдүм“ — деген сөстөрдө Маяковский
 «сандый санаа-шүүлте салган?

4. Маяковскийдин советский патриотизми неде билдирет?

Парел Васильевич Кучияк (1897—1943)

БРИГАДИР

Көк жаланнын жаш өлөңи,
Чечектеп жараштыра өзүп чыкты.
Көпөгөш жакшы өлөң эдерге
Бригадирдин жүреги токтобой
чыкты.

Кату болот чалгынын табыжы,
Жарыш эдип шынкылдай берди.
Мал азыралын элбеде эдерге
Мергендү бригадалар төзөгиледи.

Жаан узак болбоды...
Жараш акка бригада чыкты.
Жараш чечектү өлөңгө макатып,
Жазалду чалгыны колго тутты.

Курч чалгыларын талайгылап,
Торкодый өлөңди кезе бердилер,
Алтан жүзүн ак чечектер,
Төзиненг кестирип жыгылдылар.

Ондый да болзо—ол өлөңдөр
Комудап турганы жок болды:
Күски кыруга катканча,
Жай изүзине какшабай!

Ак кар алдына чиригенчө,
Алдынан тузалу мен бойым
Азыраган малга курсак болуп,
Албаты ижиле колболу турбай“.

1932 ж.

С у р а к

1. Бу үлгүдө иштин поэзиясын автор канайда көргүзөт?

ТЕМИР АТ

I.

Лайгы күн бийик тегериде билдирбезинен жылып баратты. Јүзүн чечектү жалаңдар изү тынышла тынып жаткылады. Орõ чанкыр кейде эки карчага канаттарың талбыбай, кайып тургылады. Агаштардың бүрлері кыймыктанбай турды. Андый ӧйдӧ эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары јарт.

Сондобосов Кичемкейдин айылының јанындагы агычакта бир кезек колхозчылар отургылаган.

— Мен кече аймакисполкомның јанында бир ат көргӧм, — Кичемкей күлүмзиренеле эрмектенди. — Ол аттын төрт буды јаны ай ошкош тегерик, бойы дезе бастыра ла темир.

— Мен бооро Чуй трагында андый немени база көргӧм, — кубакай-кызыл төбӧлү, јажыл чачакту бӧрүктү, јаанап келген колхозчы билиркеп эрмектенди. — Түнде оның эки көзи айас тегеридеги күн ошкош. Оноор канайтса да чике көрүп болбозың.

— Талдама жүгүрик аттар да ого једижип болбой јадылар деп айдыжат.

— Аттан болгой карлагаш та јетпес ине.

Бу куучындар албаты ортодо Алтайдың түлтүк жылым кайа-таштарын динамитле оодып, Бийсктен Кош-Агашка јетире јаңы энчилү јол эдиіп турган ӧйдӧ болгон. Ол јаны јолдордо кайкамчылу аттар көрүнип келген ӧйи болды.

Кичемкей аймактын јанында солун атты көргӧн бойынча, жүректің соғузына чыдашпай барган. Бу мындый кайкамчылу атка минип јортор күүни келди. Ол оны эбиреде басты, тегерик буттарын колло сыймады, јалтыркай шили көзин сабардың бажыла араай тийдирип көрди.

Оның эжиги ачыларда, бир кызыл-марал кыс чыгып келди. Оның чачы јаркынду, торт ло сары торкодый болгон.

— Автомобиль јарап туры ба? — ол ӧткүн үниле сурайла, јалакай күлүмзиренди. — Бистин Куру-Кобыда шофёрлор белетейтен курс ачылып јат. Кел. Мын-

дый машинаны кулагынан тудуп жүрерине бойын үренип аларын. Жарайт па?

Ол куучынды бүгүн Кичемкей колхозчыларга бойн айдып берди. Оңдо отургандары ончозы жипт уулды темир атка минип жүрерине үренерге кычырганын жардып уктылар.

— Жүрүм торт ло чөрчөктөгидий!—Кубакай бөрүктүгө коштой отурган кижикыйгырып ийди.—Андый чыйрак бутту аттар жаныс ла чөрчөктин баатырларында болотон!

— Темир атты көрөрибисти бис түженбедибис те! —Күдүчилердин жааны тын айтты.

Карыган Иркит улустын эрмегин узак тындап отурган. Учунда суйук буурул сагалын сыйманала, тамагын кениде жөткүреле, куучынды баштады...

— Мынан озо бис Кош-Агашка кош апаратаныбыс. Бистин жаткан жерден Кош-Агашка жетире үч жүс беристе. Ого жедери бир айдын бажында. О-ой, баш болзын, кезикте кажы бир боомдорго келер болзон, чач бөрүкти өрө көдүреле, таман торт ло тоштый тоно берер. Андый жерлерден Кадыннын чанкыр, Чуйдын апагаш сууларына канча кирелү жакшы аттар, кожийымнын товарлары ла кожо барды болбогой. Кожойымдар бойынын адын өлтүрүп, чыгымдалган кижиге болужардын ордына онын калганчы терезин сойуп алатан. А эмди жүретени—торт ло ыргал. Мен бу жуукта бир азыйдагы найымла тушташкам. „Кош-Агаштан качан атандын—деп сурагам. Ол меге бир де кичү кокыр жогынан каруу айдат: „Бүгүн эртең тура“ Мен чала тарына да бергем. „Төгүндөөрге үренгениннен бери узак болды ба?—деп айттым.—Сени шонкор бойынын канадына отургузала экелди бе?“ Ол мен жаар көзин жаан көрөлдө, айтты: „Шонкор өрө бийикте, булутка жаба учуп жат, ого отуарга мен чала жалтанып жадым. Темир ат десе жерле мантап жат, оныла жүрерге ижемчилү“. Мен эмеш санандым. Андый темир ат бар деп онын да алдында улустардан уккам ла, же ого бүдүп болбогом. Ол темир аттардын ийдези канча кирези не? Олор кандый бееден бүтти не деп кайкагам.

Карыган өбөгөн канзазын база ла танкыла тыгып асты, отыкты чагып, от табала, буруксып турган куу-

ны танкыга салып, ачу ышты чөйбө сооруп тартынып ийди. Кангазын көңжиделе, албатынын сүүйтен Сартакпай баатырдын жүрүмүн куучындады.

Карыганнын суу чылап урулып турган эрмегине чаптык этпеске колхозчылар экиден-үчтөн келип, жажыл торко өлбөткө араай отургылап турдылар. Качан карыган куучынын божодо айдып ийерде, түлкү бычкак бөрүктү жиит уул тын айтты:

— Ол Сартакпай сүрекей иштемкей кижги болгон эмтир! Ончо ло албатыга тузалу немелер эдерге сананган. Жаңыс, мен бодозом, ол тушта андый улус жок болгон болор, а эмди дезе бисте андый баатырлар көп.

— Жилбиркеер неме:—Сартакпай темир ат керегинде сананды не, жок не?

— Кандый темир атты?—Ирkit, өбөгөн жетире укпай калала, сурады.

— Автомобиль керегинде айдып отурбай...—Карыганга бир жиит уул жартады.

— О, автомобильде не болзын, ол сүрекей жакшы, —Кичемкей катап эрмектенди.—Онын түргени салкындый, бөкбөзи суудый! А ээлгири!.. Онон артык ат табылбас! Кече бир орус кыс темир атты башкарып турганын көрдим. Ол кыстын көзи айас тегеридий... Онын адына жаңыс ла катап көргөн бойынча, санаам жети!

— Же атка ла эмес болгодый...—түлкү бөрүктү уул каткырынып айтты:

— Же, оос ло бар дейле, жалан төмөн барбазан...—Кичемкей чала чукулдана берди.—Атты сүүгем. Темир атты!

— Шофёрлордын курсына төрт комсомол ийзин деп бичик келген,—комсомол ячейканын качызы отурган улуска жууктай басып келеле, айтты. Онон ары база нени де айдарга сананган. Кичемкей дезе бойынын жаан үниле жара киришти.

— Ончозынан озо мен! Бичи...

— Сен бистин колхозто талдама күдүчи,—качы айтты. —Сени канайып божодорыбыс?

— Койлорды энем кабырар. Ол менен артык болор.

— Кем жок, жуунда эрмектежерибис.

Колхозчылар айылдарына таркадылар. Кичемкей база өрбө турды.

Түлтүк бозом жаланга түжүп келди. Бийик кырлар нени де сананып, кунукчылду тургандый болгылады.

Жиит уул да база терең санаада болгону онын чырайына билдирип турды. Ол кайкамчылу темир атты, онын жалкындый, түндө айдаг артык жарып турар көзүн сананып турды.

II.

Жуунда куучындар сүрекей көп болгон. Кезик комсомолецтер курска барбай, мойношкондор. Кезиги орус тилин билбезине шылтактанып, кезиги бойынын жетире бичик билбезине жондонып, кезиги дезе айылында оору улустарын таштап болбос деп айдышкылап турган... Кичемкей талдама күдүчү болгон керегинде, оны колхозтон божодор күүндери жок болгон. Же учу-учында онын сурагын бүдүрөп болуп жөпсизгиледи.

— Качан атанар?—Ол качыга жууктай жүгүрүп келеле, сурады.

— Эртең таңла.—Онызы каруун берди.—Аймакка жетире таң атла барарын, ошон ары үрөнөр жерге жетире машинала барарын.

— Алкыш болзын, нөкөрлөр!—Сүүнгөн уул кыйгырып ийди, ондо отургандарды көзиле айланып келди.—Машинала жүрөргө үрөнүп алзам, слерге кош тартарым! Бойыгарды да адыма миндирип алып жүрерим!..

Айылы жаар жүгүрөрдө, бут алдында жер барын билбей тургандый болды. Айылга киреле, омок айтты:

— Эне, койу чайды түргөн кайнат!..

Унчулай өчөмүк көзиле уулы жаар көрди. Жалбын-ту оттын жаркынына уулынын кызыл-марал чечек жайылып калгандый иле күрөң чырайын көрди. Онын кулагы омок сүүнчилү айткан сөстөр укты:

— Барадырым, эне!.. Барадырым!.. **Слер чөрчөктөгү баатырларды угуп жүргөнүңер.** Олор жажына жеткен соңында айылдарына отурбайтап жок по? „Кийер кеземес пе?—Эски тоным жылу болбойт, эки жени жастык болбойт. Жердин үстүн айланып барадым, жети куркунду ат табадым, оны арташ ээрле ээртеерим, Алтай

Устин айланып жүрүп, ай кеберлү эш табарым!“
Онойдо ок мен...

— Сен кижилер аларга сананып алдың ба?—Энези суу-не берди.

— Жок, эне, озо баштап чөрчөктөгидий ойгор ат таап алар керек...

— Сени мен оңдободым. Туркаары кокырлабаганча жүрбей жадың.

— Акту сөзим, эне. Мен эртең ыраак жорыкка барып жадым. Менин койлорымды слерге кабыртарга жадылар. Меге койу чай кайнадып беригер, тус ла каймакка карамданбагар. Айса, слердин койу чайды меге бачым ичерге келишпес.

— Жыландабай отур.—Энези чочынкай токтодып айдала, эски жес чөйгөнүн темир очоктын үстине азып ийди. Отко кургак одыннан кошты. Ол эмди де Кичемкейдин сөзүн кокырга ла бодоп отурды. Айла онын аланзыйтаны да учурлу. Ол жакшы билер, онын жаньс уулы энезинен жөби жогына кайда да барбас, оны таштабас. Кичинек Кичемкейдин адазы байлардын малын кабырып, тайгада жүреле, агашка бастырып өлөрдө, энези түнге-түшкө байларга тон көктөп, тере илеп, онын учун аяк арба, челдеп койгон сөөк алза, өскүс балдарын кичееген эмес пе? Ол балдарын аштатпаска, ыйлатпаска канча-канча конокторды өзөгү саргарып, уйуктап жүргөн. Уулы оны, байла, билер. Ол эмди энези тирүү отурза,—азыраар керек, өлө берзе, улуусту күндүлөп, онын сөөгүн жуур керек.

— Сен кандый атты бедиреерге турун?—Энези токтоп болбой, уулынан сурады.—Бисте жеерен ат бар ине.

— Мени, эне, автомобильдин курсына ийип жадылар.—Кичемкей айтты.—Үренип алзам, меге темир ат берер!

— База нени табарын?—Энези канзала турунды согуп ийди.—Балыраарга жеткен... Сен кайда да барып болбозун... Сен мени тыштандырап учурлу...

Энезинин сөзи таштый катуу болды. Оны эмди не-ле де бүктеп болбозун, кандый да алтынду сөслө жымжадып алары жок. Кичемкей унчукпай отуруп, бир аяк чайды ичеле, орынга жатты.

Туулар бажында түн койылды. Түндүктөн өткүрө жаркынду жылдыстар суркуражып тургылады.

Энези кангазынын когын каа-жаа турунга кагып отурды. Танкынын кургак жалбырагы онын кату ала-канында быырап турганы угулат.

— Маңынын койлорын канайда кабырганыбыс слердин сагышка кирет пе, эне?—Уулы араай сурады.— Соок жаста, жашканду күсте... өдүк жок... Буттарыбыс ол тушта айунын табажына түнөй болгон...

— Ол жылдар өткөн. Ол жан ойто айланбас,—энезинин үни соок то, кату да болды. Уулы база катап унчукпады.

Саста талтар жерди торгулта эдип жатты. Ол жанында аркада кемди де сескен элик багырып турды.

Энези кончындагы тере калтаны төртинчи катап унчукпай чыгарды. Канзанын бажы тын изиди, же онын жүреги онон изү согылды... Эрик жокто өткөн жүрүмди эзине алынды. Ол күндөр, турнанын канады ошкош, боро болгон. Кыйынду жадынын керегинде жанмырдын булуды көстөн айрылбас болгон. Ол жылдарда Унчулай көп катап бойынан сурап туратан: „Мен не керек ыйлап жадым? Көстин жажы түбектен чыгарга болушпас...“ Же көстин жажын токтодып алары жеңил неме эмес болды. Жут жылдарда соок жанмырлардын учына чыгары жок.

Кичемкей кичү тушта оны энези бойынын тонын алдына жардына жүктенип, койлорды кабырып жүрди. Күнүнле бойынын кунукчылду кожонгын кожондоп жүрөтөн:

Жардымда жүргөн жаш балам
Жаанап эрге жеткей не?

Жажына кыйын ордына
Ырысту конок келгей не?

„Эмди дезе ырысту жүрүмнүн күни Алтай үстинде жажына ашпас болуп чыкты. Уулым бойго жетти. Эмди сүүнчилү журтаар ла керек...—Энези, бажын жайкап, сананды.—Же ол мени, карыганды, жаныскандыра таштап жат...“

Уулынан араай сурады:

— Сен уйуктап жадын ба, Кичемкей?

— Уйуктап болбой жадым.—Уулы айдала, орыннын үстине отурды.

— Мен сананзам, ол куретан мойноп ийзе, кайдар? Олор сеге не керектү...

— Жок, эне, жарабас. Комсомолды кайдаар да ийзе,

онон јана тўжер јаны јок. Бу керекке дезе мен бойым сурангам...

Бу тушта энези база унчукпай барды. Озогы 6т-к6н кўндер онын санаазына база келди. Ол 6б6г6ни ле кожо Манјынын Монголдон алган койлорын канча каскак јолдорло айдашкан болгон. Ол мыйрык-тейрик јолдор Чуйдын 6немек боомдорына 6келетен. Сўрекей кысталанду јерлерде койлорды кучактанып та 6ткў-рерге келижип туратан болгон. Сол јаны—ажу, он јаны—6нчек боомдор болгон 6ди. 6мди ондо 6ч те абра коштой јайым 6дуп јўргедий јалбак, јакшы јол бўткен, темир аттар мантап јат. Олордын мангына куйун да једишпей јат деп айдыжат. Кайыр кырлу јерлерле андый аттарга отурала, мантадарга сўрекей болбой кайсын!..

—А ол курска узак ўренетен бе? —6нези чала токуналу ўниле сурады.

—Јарым јыл... Мени ийерге слер ј6псинип туры-гар ба, 6не? Мен баратан ла болзом... бир де айга ўренип аларым...

—Ј6псинип турганым јок ло... тегине ле сурадым... 6нези ойто ок азыйдагы санаазына к6чти. Је 6мди ол 6ск6зин сананды. Ол 6мди 6ртен-сонузын болотон керектерди сананды. Айса јарым јыл 6тп6с, кырлу Алтайга 6рмек-куучын јайылар: „Карыган Унчулай-дын уулы темир атка минерге таскап алган!.. Уулы темир атту келер, 6незин бойына коштой отургузып алар, онын кийининде Чуйдын боомдорыла, озодо Унчулай бойынын 6б6г6ниле койлорды кучактанып, 6ткўрип јўрген јерлерле, канатту куштан тўрген учуп барар...

6нези отко кургак јарчагадан салып ийди. Онын чырыш кўрен чырайын от јарыдып ийерде, Кичемкей ол омок сананып турганын, онын к6зинен иле к6рўп алды. Кичемкей 6мди орынга арайын ойто јадала, 6нчилу уйуктай берди.

III.

Кичемкей кўн кырдан к6дўрилерде ле ойгонгон. Тачпак јеерен адын 6эртеп ийди. Бир аяк тусту чайды ичеле, атанарга чыкты.

— Якшы болзын, эне! Кандый жатканыгарды меге бичип турыгар. Мен слерге база бичиirim. Мендешке үзенини эки катап жастыра тепти. Атка минеле, жалбак мееске чыгара баскылап жаткан койлорын айкап көрди.

Уулы койу агаштардын ортозына кирип көрүнбей калганча, энези кийининен ары көрүп турды.

Jeерен атту суу жараттай, жолло женип баратты. Устинде отурган кижизи десе кичүүден ала бу өзөктүн суузын бажынан ичкен де болзо, же кайдаар агып жатканын, кандый сууга табыжып турганын билбеген. Ол мынан озо мындый жаан суула коштой жүрбеген. Сууунун чанкыр чакпынын көрөлө, бу жуукта бир кыстын кожондогон кожонго сагыжына кирди:

Жакыда Кадынды мен кечтим,
Жараш чокыр таш көрдим.

Аркыт суузын мен кечтим,
Алтынду чокыр таш көрдим.

Кичемкей аймакка једип, адын ойто јандырала, бойы кош тартар автомобильге отурып ийди. Күн ажарга жууктап келерде, машинада отурган улус айдыжып тургулады: „Эмди бир частын бажында автомобиль базага једер, жаан саат болбой, темир адыбыс Куру-Кобынын јараш јалангына чыгара мантаар“.

Куру-Кобы деп јерди ончозынан озолодо көрөргө турган кижии Кичемкей болды. Энир бозом бүркелди, ол айдышкан јалан десе олорды эмдиге јетире уткугалак... Булут јок тенериде јылдыстар да бойлорынын одуларын јалтыраткылап ийдилер. Јылдыстар көптөди. Темир ат десе айан башту кырлардын канча кобы-јиктериле эмдиге јетире мантап барат, өзөккө түшкелек... Кенетийин Кичемкейдин көзине јарык јылдыстарлу кара-көк тенери јерге түжүп, јылдыстар десе кееп јаланды чүмдеп ийген немедий көрүнди.

— Ой! Уулдар!—Ол, токтодынбай, кыйгырды. Ол јылдыстар јердин устинде арбадый төгулген! Ол кандый аайлу неме? Тенери канайып бистин алдыбыска јада берди?

— Тенеринин кабортозы оодылып, јерге түшкен эмей база,—кожо барып јаткандардын бирүзи кокырлады.

— Ол Куру-Кобынын јылдыстары.

— Сен качан бирде электричествоны көрдин бе?

— Кӱргӱн болзом, слерден не керек сурайтам.

— Ол электричество жарып жаткан жерде тӱрт жыл кайра бир ат буулайтан казык та жок болгон. Кышкыда ондо кар жатпас, жайгыда ӱлӱн ӱспӱс. Онын учун оны Куру-Кобы деп адаганы ол. Эмди не болуп жатканын кӱрдигер бе?

Олорды сууны кечире жалбак жарынду, жымжак жорыкту паром кечирген. Машина деревнеге жедип келди. Мында столмолордын бажында турган оттор, тунде жерден ийне де таап алгадый, жарык эмитир. Жалбак оромдорло автомобильдер мантажат. Олор кезедӱлӱ кыйгырыжып жӱргиледи. Мындый жаан табышту, жарап отту жерден айрылып, курсанттарга жазаган турага барарга, Кичемкейдин кӱуни жок болуп, ол жылбиркеп, кайкап турды.

Жаркынду оттын жанында жагы сӱуңчилӱ жӱрӱм башталды.

Аймакта тушташкан кысты да ол кӱп катап сананып туратан. Ол кыс-шофӱр. Мында жадырым деп айткан. Же ол мында непин учун кӱрӱнбейт, не керек угулбайт, онын ӱткӱн ӱни кайда? Мындагы улустаң сурагадый эди, же канайда сурайтан? Кичемкей онын адын да, ӱбкӱзин де билбес.

Ол кыс машинаны жартап, кичеemelдӱ айдып берип турганын уул кӱп катап сананып жӱрди: „Мынызы—сирена, автомобильдин ӱни, мынызы тискин—кайдаар керек, оноор буры, мынызы дезе жорыгын арайладар, тыныдар стрелка, бу дезе тормоз...“ Онойдо жартап айдып берген туужында, Кичемкейге машинаны билетени сӱрекей ле кӱч неме эмес деп билдирип турган. Эмди дезе ӱредӱнин андый белен эмезин ол бойы жарт билди. Бир кезек уулдар ӱредӱни таштап, ойто жаңгылап та турганы бар. Жаңгыс жерден келген тӱртӱнин ӱкӱзи ле артып калды. Ол кыс мында болгон болзо, Кичемкейге болужар эди ле. Кичӱ де аланзу жок болужар эди.

Оны жаңгыс ла комсомолец Арбын сагышка тӱжӱрбей турды:

— Темир аттардын тискини бистин колго кирерине жединип аларыбыс, Кичемкей, ижен, нажым.

— Нӱкӱр Арбын, бис ол аттарды канча кирези

чийрагы бар, ончозына ла божодор эдибис!—Кичемкей Арбынга карууны беретен болгон...

Бир катап курсанттар моторды үренип турган ыйдо, мастерскойго бир жаңы чыккан бозу ошкош, буттары чалыжандап жүрер кижиге кирген. Онын сыны тал ортодон бийик эмес, эдер немезин таппай жүргендий, бөрүгүн көзине жетире кийип алган, эки колу дезе карманда. Ол, мотордын жанында турган уулдарды көрөлө, Кичемкейге басып келеле, айтты:

— Торт ары ташта, сенен не де болбос. Азый шофёрдын айтканын ук...

Кичемкей ого катуу сыргынду кылчайып, мынайда айдарга сананды: „Сенде иш жок болзо, биске чаптык этпей, тургуза ла мынанг чык“. Же ондо турган орус нөкөрлөри оны озолоды:

— Чаптык этпе, Гришин.

— Сананып көр, сенин кылыгыңды бис эртен рабочкомдо шүүжерибис.

— Оны тургуза ла мастерскойдон чыгара сүригер... Көрзөг, жыду кылыгын жайып жүргенин.

Гришинди курсанттар, терлүү атты адарулар аралагандый, аралап ийдилер.

— Мында кандый шууган болды?—кыстын өткүн үни угулды. Ончолоры эжик жаар көрдилер: бозогодо, кыска тере тонычакту, күрөң шлемдүү, жаш кыс турды.

— А-а, Нюся жедип келген!

— Жакшы амырадын ба, нөкөр Чистякова? Ой, онын тешпейгенин көрзөгөр!

Шофёрлор оныла ээчий-деечий эзендештилер. Кичемкей ол кысты таныды, же удурга басып жакшыла жарга жеткелекте, кыс бойы ого удурга келди:

— Жакшы ба, нөкөр! Слердин үренерге келгенигерге сүрекей сүүнүп турум.

— Слер ойто келбес туру деп мен коркыгам.—Кичемкей орустап айдала, чырайы бастыра кызара берди.

— А, слер эмди орустап жакшы айдып турган эмитиргер,—кыс онойдо айдала, ондо турган шофёрлор жаар көрди.—Же, слерде андый жаан табыш ненин керегинде болды?

— База ла Гришин керегинде болды, Анна Ва-

сильевна,—јаандап келген шофёр айтты,—ол бүгүн нөкөр Сондобосовты тарындырарга сананган.

Нюся эзирик шофёрго кылчайып көрди.

— Оны эмдиге жетире ненин учун сүрбеген? Начальник ле эрмектежер керек болгон..

Гришин жамажайынан шыйт этире түкүреле, неме эзебей турган кижидий, эжиктен чыга берди.

— Сен, нөкөр Сондобосов, андый улустын эрмегин эрмекке бодобо,—Нюся айтты.—Онын кылыгын бис бүгүн ле шүүп аайына чыгарыбыс.

Кичемкей унчукпай турган. Онын эрдинде жылу күлүмзирү, күндий чалып турды. Мындый адааркак нажыларынын ортозына турары ого јер үстинде онон жаан ырыс јок немедий бодолды.

IV.

Кичемкейдин јана баспазы јендеп турды. Курстын начальниги ого бир катап мынайда айткан: „Удабас ла автомобильдин канча үйе-сөөгин бастыра биллип аларын...“

Јиит уулды мындый сөстөр үзеери канаттандырып турды. Төрөл Садактуга автомобильге отурала, једип барган киж. Ол тушта мениле кожо курска келеле, качып јангандары мен јаар канайда көргүлегей эди? Энем ле Иркит өрөкөн, мени сакыырга чактары, байла, чыккан болор.

Бир катап Кичемкей газеттен эткен конвертте письмо алган. Ол конвертти түргөн ачала, кычыра берген. Энезинин айтканынча кем де бичиген әмтир:

„Күндүлү уулым Кичемкей!

Бу сен не болдын? Су-кадык јүрин бе? Айылынга ненин учун узак јанбай јадын? Сени сакыырга менин чагым чыкты. Түргөн јан. Ойноорго болор, иштеер керек. Мени колхоз домогдыхка баратан путёвкала сыйлаган. Айылга артырарга кижки јок. Октябрьдын байрамын сүрекей јакшы өткүрдибис. Комсомол ячейканын качызы ол тушта сенин керегинде база көп јакшы сөстөр айткан. „Ол удабай ла темир атты колына алар“ деп, сенин керегинде айткан. Је онойдо бу киреге жетире ол атты не албас?.. Түргөн јан. Сууген уул энези тирү јүрзе азыраар керек, өлө берзе—сөөгин јуур керек. Сенин энен Унчулай.“

Кичемкей письмоны катап-катап кычырды.

Чокырайта бичиген чаазынды өткүрө энезиле жергелей отуруп эрмектешкенге бодоп турды. Онын кийининде узак сананып отурды.

„Мен айылыма санааркап та калган болзо, курсты божотпой канайып баратам? Же энеме болужарга керектү... Ого отдыхка барарга керек. Канайдар? Бир айга суранатан ба? Кыйалта жоктон ойто келерим деп айдар...“

Кенетийин курста айдышкан эрмек санаазына кирди: „Кичемкей удабас автомобилди колго тудар“. Нюся дезде омок айдып турган: „Ол сүрекей жакшы шофёр болор!“ Айылына жанарга, отпуск суранарга турган санаа оны таштады. Көзи оттын чедиргендериндй жарык болуп, эрди кыймыктанып, шыбыштанды: — Курсты божотпогончо, жаныш жок.

Бир лист чаазынды алды. Жүрексиреп туруп, мендеп, карандажын катап-катап жалап, бичип баштады:

„Менин күндүлү энем!

Жаан сый алганыгарды бар жүрегимнен уткуп турым. Мен мында бир кыс шофёр көргөм. Ол бу жуукта домотдыхтан жанган. Онын айтканыла болзо, ондо сүреен жакшы. Слер, энем, барып жакшы тыштаныгар, су-кадыгарды, күчигерди алыныгар. Слерге путёвка бергенине менин сүүнип турганымнын учы жок.

Эне, слер эмеш жастырып жадыгар: мен мында ойноп жатканым жок, жаан керекке үренип жадым. Слер бичип жадыгар: „Түргөн ойто жан“. Эне, үренип божогон улус айылына барып жатпайтан, ол үренгени аайынча иштейтен учурлу. Мен слердин суракты бүдүрүп болбозым. Же мен слерди качан да таштабазым. Айылга айылдаш улустын бир-бирүзин айбылагар. Иркит те өбөгөндй айбылап салза кайдар ол. Айла ол кандый, жакшы жадыры ба? Азыйдагызындый, чөрчөгин айтканча ла болбой кайсын?

Көп бичиирге санангам, же үредүге баратан ой жеткен... жакшы болзын, энем! Бастыра колхозчыларга менен эзен айдыгар. Мен, удабас ла темир атты минеле, слерге айылдап келерим, сакыгар. Слердин уулыгар Кичемкей“.

Кичемкей машинаны тын чеберлеп турды. Темир

ады гаражта болгондо, ол кере ле тўжине оноң айрылбайтан, моторды балкаштан, кирден арчып туратан болгон.

Ол бойынын нөкөрлөрине айдып туратан:

— Темир аттын суузыны—бензин, онызын ичпезе, мантап болбос. Бензинди ле коротпос керек.

Качан бензинди бойы уруп турала, болгобой, эмеш те төгүп ийер болзо, бойына бойы чугулдап туратан:

— Бу кайткан көс, кайдаар урарын билбес, бу не болгон кол, бензинди чеберлеерин ондобос!

Курсты божодоло, машинаны алган соңында, Кош-Агашка баратан жакылта алды.

Олор атанар алдында, рабочкомнын председатели олорго айткан:

— Жорыкка түрген жүрүп, машинаны чебер туткан кижиси сый алар.

Комсомолецтер бойы-бойлорын соцмөрөйгө кычырыштылар. Кичемкей олордын бир озочылы болуп, мынайда айткан:

— Мен соцмөрөйгө киришип, өскө нөкөрлөримди бу керекке кычырып турым...

Машиналар Кош-Агаш жаар киркирештилер. Чуйдын мыйрык-тейрик жолдоры, энчейишкен боомдоры Кичемкейди коркыдып болбой тургылады. Жит шофёр жалтанбас та, чыйрак-эпчил де болды. Ол бойына айдынатан:

— Бу мындый бурулчыктарга, кире-чыгыш жолдорго оосты ачпай, темир аттын болот тискинин тын тудар керек, ол тушта бир де жеткер болбос.

Качан темир аттын ичи кызып, жүрек согуужы көптөй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийеле, чакпынду Чуйдан ба, күркүреп жадар Айкулактан ба сабатка толтура суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан.

— Тойо ич ле ...—Тынду немеле эрмектежип тургандый араай айдып туратан.—Болор дедин бе? Же, айдарда, оноң ары көндүгерибис...

Ол оноң ары бийик тууларды ажып, элбек жалаңдарды өдүп, мантадат...

VII.

Кичемкей эмди трактла көп катап жүрди, темир жолго көп түк, эт, тере жетирип, темир жолдон дезе, ой-

то колхозторго жүзүн-жүүр товарлар тартып жүрди. Амыр-энчү жүреле, оито Куру-Кобыга жанып келеткенде, онын жүреги ырысту согулатан.

— Мен түрген де, жеткер де жок жүрдим...

Же кара көстин ичине изү жаш айланар да күндөр база болды. Бир катап Монгол жеринен оито жанып жадала, Бүүрел кырга чыгып келеткен. Кара-боро ады калганчы чыгышка жедип барадала, күчи жетпей барганын ол билип ийди. Кийин жанындагы колесолоры чинеги жок, жангыс жерде айланышып тургылады. Машинанын жүреги кенетийин согулбай да, тирсилдебей де барды. Кичемкей кабинадан түже секиреле, адынын көксин ачты. Канча ла бар үйе-сөөгүн узак, жазап аяктады. Онын көзи көлөткилей берди.

— Мындый неме түн-түш машиналар чубажып жаткан Чуй трагында болгон болзо, мындый узак турбас эдим. Коштой өткөн шофёрлордын бир-бирүзи артыктуу частытан берижип, болужын берер эди. Мында отурып нени эдер?

Айландыра көө кумак, эл жадагай жерлер, көс жетпес Бүүрелдү чөлдөр болды. Бир де айыл көрүнбейт.

Же ой араай да өдүп турган болзо, күски күн манган башту кырлардын бажын чийе басып, мөңкү тапсойоктор ары жанына жажынар күүндү боло берди. Кичемкей тракттын эки учтары жаар кезе көрди — айса куу тоозында бурладып автомобиль келер болор бо деп сананды. Же, эш неме жок...

Кара бозом жабылып келди. Көк тенериде жаркынду жылдыстар күйе берди. Сойоктор, бүүрелдер жоголо бергиледи. Түн туйказынан өңөлөп жууктады.

Кичемкейдин санаазы тенеридеги жылдыстардый ок жайыла берди. Оны ончозынан тыг коркыдып турганы: бир де журт жок жерде отурганы болды. Түнде оны не сакып турганын кайдан билер? Кенетийин шокчылдар табарза? Ол тушта не болор?.. Автомобильде жаткан жөөжө—государствонун жөөжөзи. Ол отураарга жер таппай турды. Машинанын ключин он колына бектеп тудунды.

— Керде-марда кандый-кандый кичи табаргадый болзо, государствонун жөөжөзин жуу жоктон бербезим...

Ол машинанын үстине чыгала, жадып ийди. Кара-көк тенери түбин аяктап жатты. Жаркынду жылдыстар

тенериде, казанның түбинде арбадый, жайыла берди.

— Бүгүн тенериде жылдыстар кандый көп! Байла жүт болор. Же Кичемкейдин бойынын бажындагы санаалары да ол жылдыстардан ас эмес болгон.

Ой көп лө өттү. Кичемкей уйуктабаска албаданза да, уйку оны жөнди. Кенетийин ключи колынан түжеле, темирге табарып шыгырай берди. Шофёр тап тура жүтүреле, темирдин сыныгын туткан бойынча, айландыра көрди.

Жаан саат жок, барсып калган, сүүнчизи жогынан таң жарыды. Трактың кажы да жанында, бир де машина көрүнбейт, тоозын да, ыш та көрүнбей туры.

Ыраактагы ак башту кырдын ары жанынан күн күлүмзиренип көдүрилип келди. Кичемкей аштап турганын билинди. Онын кийининде эмди ле курсак жипр күүни келди. Айландыра азыйдагы ла бойы—бир де неме жок.

Кунукчыл сагыштар оны калтырада берди.

— Мында экинчи конокты канайып конорым? Улус тонойтондоры билип ийзе, не болор?

— Бу жерде суу да жок. Озогыда койоймдардын кожин тартып жүргөн улус сууны брезент каптарында алып жүретен деп Кичемкей көп катап угуп жүргөн. Же Кичемкейге темир адыла суулу жерге жетире баратаны көп арткан эмес. Канайдар?

Эниргери Куру-Кобы жанынаг булдырланып өрө көдүрилген тозын көрүндү. Кичемкей сүүне берди. Же жарым частың бажында жолло тозынды өрө көдүргөн куйун өлө берди, чөлдөрдү ойто ок уур тымык жапшыра басып ийди.

Унчукпас машина баатырдын минетен жаан сөбөктү ады өлүп калган кеберлү көрүнөт. Жипт шофёр канча да албаданза, керектү часть жогына машинанын жүрегин ойто ойгозор аргазы жок болды.

Күн база ла сүүрү сойоктордын ары жанына жажынды. Тенери калың булутла бөктөнип ийди.

Кичемкей аштап, кыйналып турган. Бастыра бойы арыганынан улам чойдый уур болды. Тили кургады. Радиаторды ачала, жыды коомой суула тамагын жибитти. Сыраңай тыг аштап, жүзүн-базын сагыштар амыр-бербей турганынан улам бажы да оорый берди.

— Мен мында неге кыйналып отурым? Кош-Агашка жойу базар керек?..

Ол курын бектеп курчанала, бөрүгүн жаап кийселе басты. Же беш-алты алтам базала, кенетийин онын тонынан кем де туткандый, тура түшти. Ого кемнин декаарып айткан сөзи угулгандый болды:

„Акыр! Сен кайда барып жадын? Сени бу ишке комсомол көстөгөн эмес пе? Сен кандый да уур керектен жана баспазына олор бүтпей кайтты. Сен десе...“

Ол кенетийин ойто бурулган бойынча, машинага басып келди. Алдында ла сананган айас айдып турган сөзүн ойто ок айтты:

— Керде-марда шокчылдар келип табарза, государствонун жөбжөзүн калганчы тамчы каным жоголгончо, корулаарым!

Монкү тайгадан түжүрө соок сокты. Кичемкей бу түнде амыр уйуктап болбоды. Көстин жыкпыгы торт ло кадып калгандый, көстин ичине десе кумак уруп салгандый болды.

Экинчи күнде Кичемкей колдо, бутта чинее жок, торт ло мылтырай бергенин билдинди.

Эки конок уйуктабаганы Кичемкейди там ла пыкып басты. Ого күн де сырагай узак билдирип турган. Ол эмди жерде чалкойто жадып, койу жылдыстар көрүп жаткан, же онын көзине жылдыс та көрүнбейт.

Түн ортодо оны уйку жеңди. Таң канайда аткан, күн качан өксөйлө, оны макалу жылыдып ийгенин ол билбеди.

Кенетийин машинанын жанында тын кыйгы угулды. Бу не болды? Кичемкей тап тура жүгүрди, колында десе ключин бектеп туткан, оныла кандый да өштүнийн бажын жара соготонунда алаңзу жок, бек болды. Ол ненин учун калтыража бергенин бойы да билбей калды. Ол айландыра аяктап турала, ого автобазанын комсомольский ячейканын качызы жууктап келеткенин көрүп ийди.

— Нөкөр Ваня!—Кичемкей манзарып, тын кыйгырды.

Качынын машиназынын кийининде база бир кезек автомобильдер ээчий-теечий турдылар. Шофёрлор десе Кичемкей жаар жедерге мендешкилеп жат.

— Кайтты, не болды?

— Бу жерде үч кондым...— Кичемкей эрмектенди. —Бир эмеш калаш та жок, бир уурт суу да жок. Слер, байла, оны билеле, өнөтийин меге болужарга келгендер?..

Морозов Ваня Кичемкейдин машинасын шиндеп көрөлө, бойынын машинасынан керектүү часть экелди. Сары азу сагалду, узун сынду шофёр таарда калаш экелди.

— Же, тут ла, жаңыс алган бойынча көптөн жибе, коомой болор.

Жарым да час өтпөдү, кара-боро аттын жүреги бир кемиле, ынкылдада согыла берди. Кичемкейдин де жүреги туйлап ок чыкты. Ол озо баштап качыга жүгүрүп келеле, онын колын акту жүрегинен кезе тутты, онын кийининде кабинага отурган бойынча, тын айтты.

— Сенни, кулугурдын, содуун үч конокко жакшы жеткен болбой? Эмди, байла, аткан октон түргөн, айткан сөстөн чечен учар болбойун?! Же!..

VIII.

Өскөн жеринен Сондобосовтын барганынан берн бир жылдан ашты.

Жалаңдар бойлорынын кийинген, жазалду агас тондорын база катап чечип ийдилер. Кырлар ойто ок жажыл-торко тон кийип, жүзүн чечектерле чүмденип, жада бергиледи. Түргөн суулардын эрмектери иле угулат. Жайдын куштары жараш кожондорун чөйдилер.

Кичемкей бойынын темир адыла Чуй трагыла өрөтөмөн Бийск ле Кош-Агаштын ортозында канча мун тонна кош тарткан!

Ол айылынан писмолорды көп алып турган, же бойы ас бичип турды,—дй жедишпей турган. Ол айылдап келбей жат деп, энези оны көп катап каарып турган. Кичемкей аймактан онын колхозына жетире телефоннын эмиги өткөн деп угала, оны көрөргө мендеди.

Карыган кижинин таныш уни угулды. Ол Иркин болгон. Олор экү бойы-бойлорун танышкылады. Кичемкей энезин барып айтсын деп оны сурады.

Унчулай бир канча эрмектешип те турза, уулыла эрмектешип турганына чат ла бүтпей турды. Ол жүс

бежен километр жерден кижининг үнин онойып жарт угужар ба? Качан уулы калганчы тундеги куучынды, бир аяк койу чайды ичкенин, онын кийининде канайда жакшылажып атанганын айткан соңында, Унчулай уулынын тыныжын танып, жүрегинин согулып турганын жарт билди.

— Сен меге качан айылдап келетен кижип болдың?
— Ол сурады, же чыдажып болбой каарып айтты. — Карыган энеңди бош ундудың...

Бир канча недеде өтті. Кийининде Москвага ла Ленинградка экскурсияга баратан путёвкала сый алды. Кичемкей путёвканы алала, ол айылында бир жылдан ажыра өйдүн туркунына болбогонынан, карыган энезин де көрөргө керектү эди... деп айдынды. Ол эрмегин начальник угала, ого айтты:

— Эртен Нюся Чистякованы Бийскке кош тартарга ийип жадыбыс. Сени колхозына жетирип койзын деп, мен ого айдарым.

Эртен тура беш часта Нюсянын машиназы Бийск жаар бурулып ийди. Бу өйдө рульда Кичемкей отурды. Ого коштой дезе Анна Васильевна отурды.

— Сен ырысту, Кичемкей! — кыс эрмектенди. — Удabas Кызыл столицаны көрөрүн, Ленинградты көрөрүн. Музейлерге жүрерин. Москвада болор тушта автозаводты барып көрөрүн, ундуба.

— Сен, Нюся, база ырысту. — Кичемкей айтты. — Үрernerге барарын.

— Сен оны кайдан билген?

— Начальник бойы айткан. А сен не керек меге айтпаска сананган. Оны тегин ле чала байландын ош-кош... Мен база үрernerге сурапарым...

Машина Урсулдың көс жетпес элбек жалаңдарыла шургул баратты. Телеграфтын столмолоры тескерин ээчий-деечий учкылайт.

Барар жолдың алдында Кастактуудын деревнези көрүнөт, онын жанында Бешпек ле Садактын ортозындагы таныш сүүри башту сойоктор көрүнөт. Кичемкей бала тужында өткүргөн жери ондо болгон. Ондо ол өдүк жок, курсактаң аштап жүрүп, Манжы байдын койлорун кабырган. Ол одурак жолдорло, бойынын айрылышпас жеерен адыла көп жүргөн. Эмди ол ок жолдорыла темир атту, куштый барып жат.

Өзөктин меес жанынча колхозчылардын айылдары тургылады. Оңдо жаткан улустары башка, таныш эмес табышты угала, айылдарынан чыгып, машинага удура жүгүргиледи. Ыраактагы айылдардан таң атту улустар база удура мантаттылар.

Кичемкей автомобильди айылынын жанына токтотты. Чагыда турган жеерен ат темир аттан коркыган бойынча, чылбырын үзе тартала, кыр жаар ойлой берди. Кичемкейдин энези жеерен аттын кырды өрө мантап жатканын көрөлө, атты үркүткен кижинин бажы-көзүн жара согорго белен болды.

Нюся кабинадан чыкты. Онын кийининен Кичемкей секирип ийди. Олор экү айыл жаар баскылады.

— Жакшы ба, энем!

Сүрүк тонду, жаңы сапогту, шлем бөрүктү иит уул Унчулайга жууктап келип, колын сунды.

Энези уулын таныды. Ол сүрекей тын сүүнгенинен чырыш жаагыла көстин жажы жолдоло берди. Ол жалбак курдын учыла жажын арча тартала, сурады:

— Айдарда, сенин адын мындай ба, уулым?

— Менин адым Куру-Кобыда арткан, мынызы нөкөр Чистякованын ады—Кичемкей Нюся жаар көрөлө, энезине айтты.

Кичемкейди кичүден ала кожо өскөн најылары кандый жатканын, канайда иштеп турганын, үредүни канайда божотконын сурагылап, аңказын аскырып ийдилер. Бир канча жаш келиндер, бойго жеткен кыстар бойы бойлорынын кулактарына шыбыштаныжып, Нюся Чистяковадан көзүн алгылабай тургылады. „Бу, байла, Кичемкейдин алган уйи болбой кайсын?“

Машинанын жанында школдын балдары турдылар. Олордон ары тайактарына шиденген карыгандар, олордын кийин жанында эмчек балалу келиндер балдарын кучактанганча, тургылады. Кичемкей арайдаң ла машинасына өдүп жеделе, сигналдын кнопкасын базып ийди. Ичкери энчейижиш келген улустар ончозы кайра болдылар. Бойы-бойлорын тепсей базыжып, кыйгырыштылар:

— Ой! Ой! Мынызы канайып барды?

Кезик эр улустар араай тескерлеп, шофёрдон кыкыр айасту сурап тургылады:

— Кичемкей! Адынды база эмеш киштеди ийсенг.

Je саат болбой, улустар ойто ок машинаны, мөткө жуулган адарулар чылап, курчай турала, Кичемкейден сурагылап турдылар:

— Атанып барганда, кажы тужына минип жадыг? Ээринг кайда?

— А тискини кайда? Сен оны канайда токтодың жадыг?

Жууктаарга жалтанып тургылагандый, эмеш ыраакта, бир кезек иит уулдар турды. Олор Кичемкейле эзендешипей, машинага жууктабай тургылады. Олор Кичемкейден жалтанып турган. Ол мынайда тыг сураза не болор:

— А слердин темир аттарыгар кайда? Курстан ненин учун качтыгар? Куру-Кобыдан качып келеле, кандый тузалу неме бүдүрдигер?

Нюся шофёрго жууктай басып келди.

— Же, Кичемкей, темир аттын чыйрагын колхозчыларга көргүзүн берзег.

Эркемей ле Иркит эки карыган жарыш сурап тургылады.

— Бисти адыга миндирип, жортырзаң, Кичемкей! Озогы тушта бис байлардын эмдик аттарын үредип туратаныбыс... Билеринг бе? Олор бисти ол тушта не аайлу бертиндирген... Же, адыга ачынбай, бисти эмеш миндирзег...

— Отурыгар, нөкөрлөр!—Кичемкей тын айтты. Эне, слер бу мында отурыгар...

— Эйт! Эйт! Сен нени айдазың, уулым!—Энези онтой ло берди.—Менин бажым айланып жат... Мен отуруп болбозым...

Je онын мойножып бир де кижик уклады. Карыган эмегенди колхозчылар колтыгынан туткан бойынча автомобильге отургузып ийдилер. Бу тушта онын санаазына киргени озогы кеп сөс болды: „Аттаң жыгылзан.—жалы төжөк болор, уйдаң жыгылзан—мүүзи төжөк болор“.

Бу ла тушта чала коркып, уулынан сурады:

— Бу аттаң жыгылзан, төжөгүн не болор?

Карыган Иркит бойында сананды: „Колхозчылар бир тушта сууны алтын аяктаң ичин турар деп жаан улустар чын айткан. Ол ой келет! Мен темир атка мингеним жарт болды!“

Кичемкей бойының төрөл колхозында эңирге жетире айылдап алып, машинага келеле, шофёрдын жерине отурала, моторды танкылдадып ийди. Ньюся онын он жанына отурды.

Машина күркүреген бойынча, жылу күнге сүүнип, күлүмзиренип турган кырларга удур, ак кеен жаланла шургулмантады.

Таң аттуу улустар оморды кожонго, сүүнген кыйгыла, ойын-жыргалла үйдештилер. Кезиктери кийининен ары бойлорынын жүгүрүктөрүн тыныда мантадып ого жедижерге санангандар, же ол сагышка бирүзи де жединин болбоды.

1932 ж.

ПЕЙЗАЖ

„Жайгы күн бийик тенериде билдиртпезинен жылып баратты. Жүзүн чечектү жаландар изү тынышла тынып жаткылады. Орч чанкыр кейде эки карчага канаттарын талбыбай, кайып тургылады. Агаштардын бүрлери кыймыктанбай турды. Андый бйдө эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары жарт“.

П. В. Кучияк бойынын „Темир ат“ деген куучынын бу мындый сөстөрлө баштайт. Мында кеен, тымык жайгы күнди көргүзүп, ондый күнде ар-бүткен (чечектү жаландар, карчага, агаштын бүрлери) кандый аайлу болгонын автор журайт. Ар-бүткенди журап көргүскени бу куучында өскө дө жерлерде бар. Ондый картиналар геройлорды, болуп турган керектерди иле көргүзөргө тын болужат. Темдектезе:

„Тултук бозом жаланга түжүп келди. Бийик кырлар нени де сананып, кунукчылду тургандый болгылады. Јиит уул да база терең санаада болгоны онын чырайынан билдирип турды“.

Онойдо, *геройды эмезе болуп турган керектерди иле көргүзөргө амадаган ар-бүткеннин поэтический картинасын пейзаж* деп айдар.

Сурактарла жакытталар

1. Бу куучында айдылган керектер кажы жылдарда өткөн?
2. „Јүрүм торт ло чөрчөктөгидий“ деген сөстөрдүн учурын жарттап беригер.

3. Кичемкей ненинг учун шофёрлордын курсына барарга алба-данды?

4. Кичемкейди автор кандый кылык-жанду эдип көргүзөт?

5. Унчулайдын бүдүмин, кылык-жангы, санаазын, эрмегин көргүскөн жерлерди таап темдектейле, ол не кизи болгонун жартап беригер.

6. Бу куучыннын жетинчи бөлүгүндө ар-бүткенди жураган жерлерди таап, олар бүтпүп турган керекте, төс геройло канайда колболу болгонун айдыгар.

7. „Ээн чөлдө“, „Агап ортозында“, „Жаскы бй“, „Пионерский лагерьде“ деген темалардын бирүзине куучын бичигер. Слердинг куучында ар-бүткенди жураганы бар болзын.

ХАРАКТЕРИСТИКА

П. В. Кучияктын „Темир ат“ деген произведениезин кычырып, бис бир канча геройлорло таныштыбыс. Бистин алдыбыска Кичемкей Сондобосов, онын энези Унчулай, карыган колхозчы Иркин, Анна Васильевна Чистякова онон до өскөлөри тирү улустый туруп чыгат. Олор кажызы ла алдынан башка-башка кылык-жанду, бүдүмдү, кийимдү болот. Темдектеп Кичемкей Сондобосовты алалдар. Ол не ле немени билерге жылбиркеер, уур иштеп, үредүдөн кайралабас, кичемкей (онын ады да Кичемкей), комсомолдын жарузынан жана баспас, государствонун жөбжөзине чебер кизи.

Онын энези озодо Манжы байдын койлорун кабырып, жүреги жалырып катуланган, санаазы карануйлаган, эмди жаанап келген уулына ла иженген кизи. Же бистин өйдө ол кубулып, өскө кизи болуп, алдындагызынан артыктанып, өрө өзүп көдүрилет. Анна Васильевна Чистякова дезе советский өйдө өскөн уй кизи. Онойткондо, онын санаазы омок, билгири сүрекей жаан болот.

Бу геройлор кажызы ла бойы-бойлорына бүдүштөш эмес, башка-башка улус болуп көргүзүлгөн. Олорды онойдо автор **характеристика** деген эп-арга ажыра көргүзөт. Характеристика деп кандый бир предметте не бар, онын аңылузы незинде, онын эн жаан темдектери кандый болгонун көргүскенин айдар.

Бойыннын геройлорыннын **характеристиказын** автор **үзүн-үзүр** эп-аргаларла тузалап берет: ол геройдын тыш кеберин, кийимин, канайда киймыктанып ба-

зып жүргенин, эрмек-куучынын айтса, канайда айдып турганын, нени эдерге күүнзейтенин, кылык-яны кандый болгонын көргүзөт.

Геройдын тыш кеберин журап көргүскенин портрет деер.

П. В. Кучияк Унчулайдын **портредин** көргүзүп, мынайда айдат: онын көзи өчөмик (түдүнгө артаганынан, алаканы катуу, уур иштеп улам), жүзи көп чырыштарлуу. Онын шофёр болорго үренип алган уулын десе Кучияк мындый сөстөрлө журап көргүзөт: „Сүрүк тонду, жаңы сапогту, шлем бөрүктү жиит уул Унчулайга жууктап келип, колын сунды“.

Олордын **эрмек-куучыны** да башка: карыган Унчулайдын сөзи таштый катуу, үни соок, куучындаза, мендебей, табынча айдар, жиит Кичемкейдин сөстөри изү, омок, үни жаан, сүүнчилу болот.

Олордын **кылык-янында** да башка бар: Унчулай озогы биленин улузы бойы-бойлорынан ырабайтанына үренип калган учун уулын курска ийерге жалтанат, Кичемкей десе бир де немеден жалтанбас болуп, жиит кижини үйдө ле отурбай, үренип барар, сагыш алынар учурлуу деп сананат. Онын учун Кичемкей курстан качкан уулдарга жемешпей, чындык жолго ичкери барып, жаңы өйдөгү жаңы кижини болуп өзөт. Онын учун автор ончо ло геройлорынан Кичемкейди эң артык кижини деп көргүзүп, оны бойына тын жарадат.

Өрө айдылган аайынча көрзөбис, геройлордын характеристикасын берер алдында үренип киреиз-ведениеле жакшы таныжып алала, олордын портредин, кийимин, кыймыктанып басып жүрөр аайын, эрмек-куучынын, кылык-янын, улус эмесе автор оны жарадып, эмесе жаратпай турганын көргүскөн жерлерди таап, олорды колбоп бириктирер керек болот.

Николай Улагашевич Улагашев (1861—1946)

НИКОЛАЙ УЛАГАШЕВИЧ УЛАГАШЕВ

(Биография)

Николай Улагашевич Улагашев 17 мартта 1861 жылда Сары-Какина өзөктө туба утку јокту анчынын билезинде чыккан. Онын адазы Улагаш жаантайын тайгада андап, кузуктап, эмезе байларга јалданып, көп балдарын күчи јеткенче јүк ле азырайтан. Энези Бачак дезе балдарын жүзүн-јүүр оорулардан корып, түни-түжиле уйуктабай, айыл ичинде иштенетен. Је Улагаштын балдары кемине јетпей, ээчий-деечий олгийлей берди. Јагыс ла очы балазы Николай су-кадык өсти.

Николай јети јашту болордо, ада-энезине болужа берди. Тогус јаштудан ала адазы оны тайгага кожо алып јурди.

Николайдын адазы эмеш кайчы кижии болгон, онын учун түжине андап, кузуктап јүрүп, энирде ол оттын јанына отуруп, кайлап туратан. Кезикте олордын одузына чындык жаан кайчы улус келип јүретен. Онойдо бир күн олордын одузына атту-чуулу кайчы Тадыжеков Кабак келип јүргөн. Кичинек Николай адазынын ла жаан кайчылардын чөрчөктөрүн кичееп угуп алала, улус јокто, туйкайын бойы кайлап үренген. Онон тайгадан јанып келеле, ол өскө дө жаан кайчыларга јүрүп, олордын чөрчөктөрүн тын јилбиркеп угатан. Онойдо Николай ол бйдөги атту-чуулу кайчылардын Кодыр Отлыковтын, Сабак Боченовтын онон до өскөлөринин кайлап айдар чөрчөктөрүн угуп, удабас бойы да жаан кайчы боло берди. Онын ады аба-јышта јаткандарга јайыла берди.

Је Николайдын јүрүми сүүнчилү болбоды. Он алты јаштуда ого көжөгө деп көстин ооружы табарала, онын көзинин чоґын элен-чакка јоголтып апарды. Тайга-таштар, агын суулар, јараш чечектер, јажыл аґаштар—ончозы ал-карануйла бектелди. Ого коштой Николай Улагашевичти онын каршу чөрчөктөри учун јоон мойынду јайзаңдар, байлар, којойымдар көрбөй, жаантайын истежип, кыйнаар болды. Бир күн Улагашевтин айылына јайзаң Сапрок көдөчилериле кожо

келип түшти. Улагашевтин кайлап турганын көрөлө, ол айтты:

— Карлагаштар тайганы мактайтан, карыгандар жаандарды мактайтан. Мен керегинде кожон чүмде.

Je Улагашевке бай жайзанды мактаар күүни качап да келбейтен. Онын учун Улагашев кожондобой, мойноды. Айдарда, жайзан калжуурып, көс жок Улагашевти, атка минеле, жол көргүссин деди.

Улагашев бир де эрмек айтпай, атка минеле, жайзан ла көлөчилердин алдына кирип, жолго чыкты. Онон кайра бурулала, олорго кыйгырды:

— Сокор киж ижедекир жок жүрбейтен. Je сокор кижини жедекир эди алганда, сокордон сокор улус бар болгон туру.

Ол өйдөн бери Улагашев бойынын чөрчөктөринде, чүмдеген кожондорунда албатыны кыйпаган, жоксыраткан „сокордон сокор“ байларды шоодып, электеп, жокту-жойу улусты сүүндирип, күчтендирип турды. Онын учун Улагашевтин чөрчөктөрүнүн социальный учуры бийик, албаты-жонго жуук болгон. Алтай жеринде революция ла гражданский жуу өткөн соңунда озогы бай жайзандардын калдыгы—буржуазный националисттер Улагашев ле ондый ок кайчы, чөрчөкчилерди унчуктырбаска сананган, je алтай албатыга советский башкару ондый националисттерди жоголтып салала, албаты чүмдеген произведениелерди жууп баштазын деп жакару берген.

1937 жылда Улагашев ле алтай писатель П. В. Кучияк тушташты. Улагашевтин көп чөрчөктөр, кожондор билери, куучындайтан эби, кайынын күүзи оны тын кайкатты. Ол өйдөн ала Улагашевтин ады бастыра Алтайга жайылды. Онын чөрчөктөри бичиктерде чыкты. 1939 жылда Н. У. Улагашевти Москва жаар алдырып, анда ого башкару „Знак почёта“ орденле награда берди.

Je Улагашев жаңыс ла озогы чөрчөктөрд и айдып турган эмес, ол көп жаңы произведениелер чүмдеп, оныларында алтай улустын озогы шыралу жадынын көргүзип, бистин советский өйдөги атту-чуулу жаан керектерди, улустарды мактаган.

Жуу өйинде Н. У. Улагашев социалистический төрөлисти тепсеерге келген фашисттерле кайрал жок тар-

тышсын деп кычырган. Онын учун ол кайчы да, поэт
те кижиге болгон.

Н. У. Улагашев 1946 жылда жада калган.

ОЙНО, ОЙНО, ТОПШУУРЫМ!

Мөш агаштын төзинен
Эптеп эткен топшуурым!
Жыргап жаткан элиме
Жаңгарлап берген, топшуурым!

Журун тоном жардымда
Жылу тутпас болгон эди.
Жутпа, байлар азыйда
Күчүм жиген болгон эди.

Корум таштын койынында,
Койон кирип жада калды.
Коо жарап жаш тушта,
Кожон айдар күүнүм келди...

Бүгүн чыккан Кызыл Күн,
Озогызынан жаркынду.
Бүгүн жүргөн өскүрүм,
Озогызынан ырысту.

Өзөк-жикте кыйналган
Өңжүбөс журтыс ундулды.
Өмөликке жуулышкан,
Колхоз журтыс тыгыды.

Эки-жаңгы малыбыс,
Элбеп эмди көптөди.
Түргөн жаскы суу чылап,
Түргөн байып өңжиди.

Тенери түбин өткүрө
Темир куштар кайыды.
Деревнелү журттарга
Темир аттар мантады.

Јаш балдарыс бичикке
Јана баспай үренет.
Јажы јаандар сүүнип,
Јаш болорго күүнзейт.

Мөш агаштын төзинег
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп жүргөн жоныма
Ойно, ойно, топшуурым!

1940 j.

Сурактар ла жакытталар

1. Бу кожон кажы өйди учурлап жат?
2. Н. У. Улагашев бу кожондо албатынын кандый айалгазын, күүнүн көргүзөт?
3. Кандый сөстөр албатынын сүүнчилү жадынын көргүзөт, кожонгон чыгара кычырып беригер.
4. „Бүгүн чыккан Кызыл Күн,
Озогызынан жаркынду“
—деген сөстөрдиг учурын жартап беригер.

ОКТАБРЬДЫН КОЖОНЫ

Октябрьдын мактуулү кожонун
Кайчы бу жыл өскөртө кожондоды.
Эки кылду менин топшуурым
Күкүрт кептү бүгүн ойноды.

Јирме беш жылга алтын тагдак,
Типилдебей устибисте жарыды,
Октябрьдын башталганынан бери
Башчыбыс бисти чике апарды.

Амыр јаткан бистин јуртыбыска
Ўүрлү бөрүлер келип табарды,
Јака јурттаг бери албаты
Јангыс кижидий туруп чыкты.

Јараш чүмдү јаландарыбысты
Өштү темей базарга сананды ба?
Адалар јединген јайым жүрүмди
Кара балкашка уймаарга шүүнди бе?!

Совет албатызы сондободылар,
Жайымды корруп жаңыс турдылар,
Казак ла белоруска коштой
Чанкыр Алтайдын уулдары бардылар.

Менин орооным эр жетти,
Жуучыл күндерде ийдези кожылды.
Жаман санаалу каршу бштүлөрдү
Менин албатым көп соккон эди.

Менин уулдарым кайра баспагар!
Менин жүрегим слерле кожо.
Өштү бөрүлөрдү кыра согыгар,
Качан да жок эдип үренин божодоор!

Ойгор Лениннин берген күнүн,
Кандый да булут бөктөп болбос!
Баатыр Сталинге баштаткан бисти
Өштү качан да жетип болбос!

1942 ж.

Сурактар ла жакылта

1. Үүрлү бөрүлөр—фашисттер бистин төрбөлисте нени тепсең ба-
зарга табару этти?
2. Советский орооннын күчтүзүн көргүскөн сөстөрдү табыгар.
3. Бу үлгөр неге кычырат?

КОЛХОЗЧЫ ЖЫРГАЛ

(Ўзүктөр)

IX

Парторганизациянын качызы
Көлөшев столдо отурды.
Керсү көстөри онын соок.
Буурайган чачын сыймай тартты.
Туулу-Алтайда эмдеништен
Неделе болуп једип келтир.
Јолдо јаткан тозындардан
Јунунып, кийимин селибейтир.
Түнде, байла, ол келген,
Көзи онын уйкулу эмтир.
Узак јадып эмденбеенин
Жыргал мында сезип ийди.
Ишке меңдеп, энчикпеенин
Онызын база билип ийди.
— Јакшы ба, нөкөр Көлөшев!
— Эзен, Жыргал, не табыш?
Нени айдайын деп јүригер,
Бригададан не түштигер?
Келин комудалын айдып берди,
Не јарабаанын ачып берди.
Бригадада керекти лапту угуп,
Көлөшев бажын јайкады.
Тайактарына тайана туруп,
Жыргалдын кылыгын јаратпады.
— Сводканы јаны мен көрдим,
Бастыра иштерле таныштым.
Слердин бригада артып јат,
Күнүн ижин бүдүрбей јат.
Слердин буудак ижигер
Колхоз адын чыгарып јат.
Јангыскан норма бүдүргенеер

Колхозко, Ыргал, келишпей јат.
Слер озочыл болзогор,
Арткан улусты кожо тартыгар.
Колхоз учун болзогор,
Кандый да кучтен јалтанбагар.
Улусты колго аларга,
Ууры эмес, уйалбагар.
Кандый да болуш сураарга
Болушпас деп аланзыбагар.
Бистин партиябыс—энедий,
Кичинек, јаанды кичееп јат!
Төрөлибис—јемиттү јердий,
Улузы чечектий өзүп јат.
Јууда командир өлө берзе,
Ордына солдат туруп јат,
Ол тушта—өштү келзе,
Ончозы омок туружат.
Бис база солдаттардый
Јенү аларга барып јадыс.
Бис ончобыс карындаштардый
Бойы-бойыбыска туружып јадыс.
Өлөндү элбек покостор
Келтен арка јерлерде,
Онын учун колхозто
Чалгы база јаан керектү.
Келтен арка өлөнин кезер
Машина удабай табылар.
Малга азырал элбедер
Аргабыс ол тушта јаранар.
Эмди малыбыс ток кыштаары
Кажы ла кижиден камаанду.
Малыбысты коруп алары
Кажы ла колхозчыга астамду.
Эмди ишке слер барыгар,
Ийдегер иште көргүзигер.
Бастыра бригада ижине
Ўй улусты јилбиркедигер.
Удабас кийинигерден мен барып,
Ижигерге болужарым.
Председательге мен айдып,
Полеводно бойым аайлажарым.
Эмди келер күскиде

Ўредўте улус ийерис,
Стахановтор тоозында
Слерди база кбстббрис.
Ыргал мында мойношподы:
— Бўдўгер, кичеенерис,—ол деди,
Айылында улусла жолугушпады,
Мендеп, ишке сала берди.

Х

Терен шўўр кбгўстў
Јуучыл качы шўўнип отурды.
Ак-јарык санаалу,
Улусты ишке кбдўрип турды.
Тоомчылу бойы токунабас,
Тўн-тўжиле иштеп јадат.
„Билерим“—деп чыныркабас,
Јаанды, јашты угуп јадат.
Јууда, иште омок болгонин
Улус јуунда мактаган тушта,
Макты угуп, кббрббйт,
„Адым макту“—деп тееркебейт.
Тбрбблибис учун туружары
Ончобыстын тбс учурыбыс,
Ороонысты кўнўн тындыдары
Кажыбыстын ла учурыбыс—
Кблббшев айдып турат,
Омок јаштарды санандырат.
Јобош, јакшынак качынын
Ак јўрегин кбрббли,
Чындык, омок јуучылдын
Кеберин мында јурайлы:
Сталинградта турушкан,
Бухарестти јайымдап јуулашкан,
Будапештте болгон јуу-согушта
Буттары јок арткан.
Алтын, мбгўнле кееркедингендий
Тбжинде ордендер тизилген турат.
Ойын-јыргалга тергенгендий
Јаантайын јуунак кийинген јўрет.
Горький, Пушкин, Чеховтон
Чблбббб бажын кбдўрбейт.
„Ленинизм“ деп бичиктен

Бир де жолды өткүрбейт.
Келер өйди узактан көрүп,
Эдер ишти эртеңге салбас.
Баштаган ижин тургуза бүдүрүп,
Женген кийининде ол токунабас.
Кажы ла кижини өткүрө көрүп,
Кажызын ла башка үредет.
Кандый ла иштин аайына чыгып,
Кижини бийик көдүрөт.
Төгүн, копты ол сүүбес,
Көндүрө көскө кезип ийет.
Жылбын, мактаныш ол көрбөс,
Көзине сөслө өртөп ийет.
Жастырган кижини чын жолго
Чындыкты көргүзүп экелет,
Башкару жөбүн бу жолго
Жетирип, жөнүгө экелет.
Иште тутак табылганда,
Өрт өчүргендий токунабайт.
База жөнүгө барганда,
Өткөн тутак катапталбайт.

XI

Бригададагы жуунда Жыргалды
Бригадирге жөптөгилеп ийди...
Бригада эптү иштей берди.
Планын күнүн ажыра бүдүрүп,
Озочыл жолуна кирип алды.
Жыргал баштаган бригада
Жуучылдардый женип жатты.
Жаан кобыны алаала,
Тоолу күнгө үзе чапты.
Тан бозорып турарда,
Келиндер уйкуны артырат.
Ай жүгүрүгине чыгарда,
Чалгыларын амырадат.
Лапту иштеп терлегенде,
Арка жыбарына серүнденгилейт.
Алып иштеп суузаганда,
Чегенле суузынын кандырткылайт.
Бүдүмчилү Жыргал күнүн ле
Ишти жарандыарын сананат.

Сананып тапкан эп-сүмезин
Тургуза улузына ол айдат.
Амыр билбес Көлөшев эмди
Күн өткүрбей келип турат.
Калапту жууда генералдый
Иш-черүлерин көдүрүп турат.

XIV

Жыргал баштаган бригада
Эмди озочыл болуп турат.
Школдо үренген балдар да
Кожонгында оны мактап турат.
Албаты-жон оночозы
„Жыргал керсү“ дешкилейт.
Крайда газет көдүрөзи
„Тем алыгар“—деп бичигилейт.

1950 ж.

С у р а к л а ж а к ы л т а

1. Бу үзүктерде көргүзүлгөн Көлөшев не кизи? Ол кандый болуптыр?
2. Онын болуяыла колхозчы Жыргал өрө көдүрилип өскөнүн жартап беригер.

М. Исаковский

АМЫР-ЭНЧҮ КЕРЕГИНДЕ СӨС

Өткөн жуу-јотконнон арткан
Окоптор јетире јоголголоқ.
Европадагы энелердин
Көстөринин јажы кургагалақ.

Кородогон улус кородогончо,
Јууда өлгөндөр ундулбайт.
Шыркалаткан улус тайактарыла
Токулдадып, оромло баскылайт.

Је телекейде катап ок амыр эмес,
Је арсеналдар¹ катап ок толды:
Албаты-јондорды тоноор органы
Јуу баштачылар бедирей бергиледи.

Городторды, деревнелерди, садтарды
Атомный бомбала өртөбрис дежет,
Албаты-јонды јерге јажындырып,
Аш-курсактан, јарыктан айрырыс дежет.

Олор астамды там көптөн аларга,
Телекейди Америкага бактырарга,
Ончо улусты кул әдерге амадагылайт,
Ондый кара сагыш алынғылайт.

Је телекейде өскө улус бар!
Олордын күүн-санаазы башка.
Олордын јүректерин коркыдатап
Кандый да бомба табылбас.

Төрөли учун өштүлерле тартыжып,
Оттон-суудан олор јалтанбагандар,
Эмди амыр-әнчү учун, јайым учун,
Најылык учун олор туружадылар.

¹ А р с е н а л — жуу-јепсел салатан јер.

Аштар өскүрерге, городтор төзөөргө
Учурлу күүни оlorдо бар.
Оlorдың төрөли, амыр-энчүниг куйагы —
Советский Союз телекейде бар.

Јер-телекейге онын кычырузы
Бу күндерде катап ок јайылат.
Оныла кожо телекейдин албатызы
Јууга удурлажа: „Јок!—деп ајдат.—

Банкирлердин астамы учун
Јуулажып, тыныбыс бербезибис.
Биске керектү амыр-энчү учун
Тартыжарга күчтеристи килебезибис“.

Мен бүдүп јадым: кажы бирде
Албаты-јондордың чугулы толор.
Улусты өлтүретен јуунын корольдорын
Јер-телекейден оlor јоголтор.

1951 ј.

Сурактар ла јакылта

1. Јер телекейдеги улус кандый эки лагерьге бөлүнгенин бу
үлгөр көргүзөт? Оlorдың санааларынын, бүдүргөн иштеринин
бапказын куучындап беригер.

2. Ол эки лагерьдин кажызы өрө өзөр, кажызы јоголор? Оной-
до ненин учун болор?

УЛУ АМАДУ

Күйгек салкын, кумакту шуурган
Чактан-чакка албатыны кыйнаган.
Ийделу Волга, тымык Дон
Суузын талайга тегин кожотон.

Ар-бүткенди кубултар арганы
Азыйгы өйдө кем де таппаган.
Ондый арга кижиде барын
Кандый да ойгор айтпаган.

Янгыс ла бистин ырысту өйдө,
Бистин жайым Ада-Төрөлдө
Ондый арга табылган!
Ол—улу Сталинский план!

Башчынын ойгор шүүлтезиле,
Улустын улу ийдезиле
Жаан суулар биригип акты,
Ээн чөлдөр жакарып чыкты.

Суунын күчинен тагдак бүдүп,
Жердин үстин ол жарыдат.
Телекейде албаты оны көрүп,
Коммунизм тагдагы!—деп айдыжат.

Кулузын өспөс кумакту жерлер
Бийик түжүмдү ашла бүркелер.
Чык та түшпөс кургак чөлдөрдө
Жаан көлдөр лө талайлар бүдер.

Ол талайлар, күскү чилеп,
Жер үстинде жалтырап жадар.
—Амыр-энчүнинг күскүзи—деп
Албаты оны чүмдөп айдар.

Женүден женүгө көндүгүп баратан
Бистин жолыбыс улу планду.
Албаты ырызы коммунизм—
Бүгүңги бистин улу амаду.

БАЖАЛЫКТАР

Албаты чўмдеген поэзия

	Стр.
<i>Чөрчөктөр</i>	
Сынару - - - - -	7
Сартакпай - - - - -	24
<i>Кожондор</i>	
Алтай керегинде кожон - - - - -	29
Эмдиги кожон - - - - -	29
<i>Байлап айдар чөрчөктөр</i>	
Алтай-Буучай - - - - -	30
Албаты чўмдеген поэзия керегинде - - - - -	49

XVIII ле XIX чактардагы орус литература

<i>М. В. Ломоносов</i>	
Биография - - - - -	65
„Каан абакай Елисавета Петровнаыг ширееге кёдүрилген кўнине“ деген одадагы алынган ўзўк - - - - -	67
<i>И. А. Крылов</i>	
Баснялар	
Балыктардын бијези - - - - -	69
Крестьяндар ла суу - - - - -	71
<i>А. С. Пушкин</i>	
Ойгор Олег керегинде ўлгер - - - - -	73
Капитаннын кызычагы - - - - -	78
<i>М. Ю. Лермонтов</i>	
Биография - - - - -	135
Булуттар - - - - -	137
<i>Т. Г. Шевченко</i>	
Биография - - - - -	141
Төрөлимнег ыраак мен өстим - - - - -	142
<i>Н. А. Некрасов</i>	
Бурлактар - - - - -	146

А. П. Чехов	
Чинovníктинг өлүмү	152

Советский литература

А. М. Горький	
Бала тужы (үзүктөр)	158
В. В. Маяковский	
Биография	191
Жакшы! (тууядаг алган үзүк)	194
П. В. Кушляк	
Бригадир	196
Темир ат	197
Н. У. Улагашев	
Биография	221
Ойно, ойно, топшуурым!	223
Октябрьдын кожонгы	224
А. Ф. Саруева	
Колхозчы Жыргал (үзүктөр)	226
М. Исаковский	
Амыр-энчү керегинде сөс	231
И. Чаныев	
Улу амаду	232

Литератураның теориязынан алганы

Аллегория	70
Ирония	70
Колболу план	77
Композиция	155
Пейзаж	217
Повесть	132

Поэтический эрмек-куучынның эмоциональный болоры

Произведенияның тема ла идеязы	132
Рифма	138
Сатира	70
Строфа	76
Үлгердеген эрмек-куучын	77
Характеристика	218
Эпиграф	85

Редактор *А. БУЧИЯК.*
Ответ. за выпуск *П. Чакырова*
Техн. редактор *С. Суразаков.*
Корректор *С. Сабашкина.*

АН 21736. Сдано в набор 19/VI-52 г.
Подписано к печати 21/VII-52 г.
Объем 14,75 п. л. Уч. авт. л. 11,75. Уч.
изд. л. 15. Тираж 2000. Заказ 1020.
Цена 4 руб. 10 коп.

г. Горно-Алтайск, типография
облисполкома.

Ј А С Т Ы Р А Б А З Ы Л Г А Н Ы

страница строкалар			б а з ы л г а н ы	к ы ч ы р а р ы
	устинен тѳмѳн	алдынан ѳрѳ		
81	21	—	јер де	јерде
101	—	4	кожо ндоордо	кожондоордо
207	5	—	начальник ле	начальникле
216	19	—	јарыш сурап	јарыш эдип сурап

АН 21736. Сдано в набор 19/VI-52 г.
Подписано к печати 21/VII-52 г.
Объем 14,75 п. л. Уч. авт. л. 11,75. Уч.
изд. л. 15. Тираж 2000. Заказ 1020.
Цена 4 руб. 10 коп.

Подписано к печати 21/VII-52 г.

изд. л. 15. Тираж 2000. Заказ 1020.

Цена 4 руб. 10 коп.

Цена 4 руб. 10 коп.

20/5 2283.

30431

Баазы 4 с. 10 ак.
Цена р. 10 коп.

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для 6 класса
на алтайском языке

6